

К.Ш. ТОКТОМАМАТОВ атындагы ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени К.Ш. ТОКТОМАМАТОВА
INTERNATIONAL UNIVERSITY named after K. SH. TOKTOMAMATOV

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE KYRGYZ REPUBLIC

К.Ш. ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ
ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИН

ЖАРЧЫСЫ

ИЛИМИЙ-ПОПУЛЯРДЫК МЕЗГИЛ-МЕЗГИЛИ
МЕНЕН ЧЫГУУЧУ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ К.Ш. ТОКТОМАМАТОВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ПЕРИОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY
NAMED AFTER K. SH. TOKTOMAMATOV
POPULAR SCIENCE PERIODICAL JOURNAL

ISSN 1694-5913

ЖАЛАЛ-АБАД – 2021

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF KYRGYZ REPUBLIC

Сапаттуу билим – келечекке айкын жол!

Качественное образование – гарантия будущего!

Qualitative education - guarantee of the future!

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТТИН

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

Научно-популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

МЕЖДУНАРОДНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

HERALD

OF INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER
K.SH.TOKTOMAMATOV
popular science periodical journal

ISSN 1694-5913

3

Жалал-Абад, 2021

К.Ш.ТОКТОМАМАТОВ АТЫНДАГЫ ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТ

окуу-илимий-өндүрүштүк комплексинин

ЖАРЧЫСЫ

илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал

2021-жыл, №3

Негиздөөчү: К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет ОИӨК. 2008-жылдан баштап басылууда.

Дареги: 715613, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад ш., “Спутник” кичи району, Жеңи-Жок көчөсү, 30.

Байланыш үчүн телефондор: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайты: www.mnu.kg; электрондук дареги: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Башкы редактор: С.А.Омурзаков – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун ректору, э.и.д., профессор;

Башкы редактордун орун басарлары: А.К.Кантороева – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун I проректору, э.и.к., профессор; Т.Т.Омошев – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, эл аралык байланыштар жана инновациялык билим берүү боюнча проректору, п.и.к., профессор.

Жооптуу катчы: Д.К.Сулайманова – К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУнун илим, аспирантура жана докторантура бөлүмүнүн башчысы, э.и.к., доцент.

Редакциялык коллегия:

э.и.д., проф. Г.К. Кантороева

э.и.д., проф. А.З.Зулпукаров

э.и.д., проф. Ж.С. Джаилов

э.и.д., проф. А.А. Арзыбаев

э.и.д., проф. Стефан Дырка

э.и.д., проф. А.М. Маткеримова

э.и.д., проф. М.Ж. Абдиев

ф-м.и.д., проф. К.О. Осмоналиев

ф-м.и.д., проф. А.Ж.Жусупбаев

филол.и.д., проф. К.З. Зулпукаров

филол.и.д., проф. М.В.Пименова

п.и.д., проф. С.С. Сакиева

м.и.д., проф. Б.А. Дусчанов

т.и.д., проф. Н.Ж. Эсенкулов

филос.и.д., проф. К.А. Исаков

б.и.д., проф. Б.А. Токторалиев

филол.и.к., проф. А.С.Жолдошбаев

т.и.к., проф. Ж.А. Дуйшеев

э.и.к., доц. Н.К.Токтомаматова

э.и.к., доц. Чагры Эргезер

Научно популярный периодический журнал

ВЕСТНИК

учебно-научно-производственного комплекса

МЕЖДУНАРОДНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ К.Ш.ТОКТОМАМАТОВА

№3, 2021 год

Учредитель: УНПК Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова. Издаётся с 2008 года.

Адрес: 715613, Кыргызская Республика, г.Жалал-Абад ш., микрорайон “Спутник”, ул.Жеңи-Жок, 30.

Контактные телефоны: +996(3722)50705, 51811, 52128; факс: +996(3722) 50705.

Веб-сайт: www.mnu.kg; электронная почта: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

Главный редактор: С.А.Омурзаков – ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, д.э.н., профессор;

Заместители главного редактора: А.К.Кантороева – I проректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.э.н., профессор; Т.Т.Омошев – проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.п.н., профессор.

Ответственный секретарь: Д.К.Сулайманова – начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова, к.э.н., доцент.

Редакционная коллегия

д.э.н., проф. Г.К. Кантороева

д.э.н., проф. А.З.Зулпукаров

д.э.н., проф. Ж.С. Джаилов

д.э.н., проф. А.А. Арзыбаев

д.э.н., проф. Стефан Дырка

д.э.н., проф. А.М. Маткеримова

д.э.н., проф. М.Ж. Абдиев

д.ф-м.н., проф. К.О. Осмоналиев

д.ф-м.н., проф. А.Ж.Жусупбаев

д.филол.н., проф. К.З. Зулпукаров

д.филол.н., проф. М.В.Пименова

д.п.н., проф. С.С. Сакиева

д.м.н., проф. Б.А. Дусчанов

д.и.н., проф. Н.Ж. Эсенкулов

д.филос.н., проф. К.А. Исаков

д.б.н., проф. Б.А. Токторалиев

к.филол.н., проф. А.С.Жолдошбаев

к.и.н., проф. Ж.А. Дуйшеев

к.э.н., доц. Н.К.Токтомаматова

к.э.н., доц. Чагры Эргезер

HERALD

education-research and industrial complex

INTERNATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER K.SH.TOKTOMAMATOV

popular science periodical journal

Founder: ERIC International university named after K.SH.Toktomamatov. Publisher 2008 year.

Address: 30 Jeni-Jok St., Jalal-Abad, 715613, Kyrgyz Republic. Tel.: +996(3722)50705, 51811, 52128;

fax: +996(3722) 50705. Web-site: www.mnu.kg; E-mail: university_coop@hotmail.com, naukamnu@gmail.com

*Омурзаков С.А., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Токтомаматова Н.К., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Раймкулов К.А., э.и.к., доцент
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АЙМАКТЫК ӨНҮГҮҮНҮ БАШКАРУУ

Аннотация

Илимий макалада Кыргыз Республикасынын аймактарынын өнүгүү жана аларды башкаруу маселелери каралган. Аймактык өнүгүүнү башкаруу маселелери боюнча изилдөөлөрдү үч топко бөлүп караган.

УПРАВЛЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫМ РАЗВИТИЕМ

Аннотация

В научной статье рассматриваются вопросы развития и управления регионов Кыргызской Республики. Исследование по управлению региональным развитием было разделено на три группы.

REGIONAL DEVELOPMENT MANAGEMENT

Annotation

The article discusses the development and administration of the regions of the Kyrgyz Republic. The study on regional development administration was divided into three groups.

Өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсүнүн учурдагы этабы аймактык көйгөйлөрдүн кеңири комплексине болгон кызыкчылыктардын өсүүсү менен мүнөздөлөт. Өлкөнү башкаруунун борборлоштурулган-административдик ыкмаларынан рыноктук формаларга өтүү жараянында аймактардын экономикасын тескөөнүн ролу кескин төмөндөдү, өлкөнүн көптөгөн субъекттеринин экономикасында түзүмдүк трансформация болуп өттү. Мунун баары аймактарда кызыкчылыктары бүтүндөй аймактын гана эмес, территориянын калкынын да экономикалык кызыкчылыктары менен дайыма эле дал келе бербеген экономиканын көптөгөн субъекттеринин пайда болуусу менен туюнтулду.

Аймактык өнүгүүнү башкаруу маселелери боюнча изилдөөлөрдү төмөнкү үч топко бөлүүгө болот:

Биринчи топ өз ичине территориялык экономиканын теориялык жана колдонмо изилдөөлөрүн камтыйт.

Изилдөөлөрдүн экинчи тобу территориялык түзүмдөргө байланыштыруу менен инвестицияларды тартуу механизмдерин, технологияларды түзүүнү жана алардын трансферттерин, инновацияларды генерациялоону жана алга сүрөөнү өз ичине камтыйт.

Үчүнчү топ – башкаруучулук мүнөздөгү изилдөөлөр.

Демек, биринчи топко территориялардын көйгөйлөрүнүн айланасындагы изилдөөлөр, экинчисине – инвестициялар жана инновациялар көйгөйлөрү, үчүнчүсүнө – территорияларды башкаруу маселелери кирет.

Территориялык экономика улуттук, аймактык жана муниципалдык экономикаларды кучагына алат. Улуттук (жана дүйнөлүк) экономикада улуттуу жылчыктар бар. Аймактык жана муниципалдык экономиканы окуп-үйрөнүү Кыргызстанда бүгүнкү күндө түптөлүү баскычында турат. Адатта аймактык экономика дегенде мамлекеттик бийликтин өлкөнүн аймактарынын саясый, экономикалык жана социалдык өнүгүүсүн башкаруу боюнча максаттарынын жана милдеттеринин тутуму, ошондой эле аларды ишке ашыруу механизми түшүнүлөт. Бирок бүгүнкү күндө чечилүүнү талап кылган чөлкөмдүк өнүгүүнүн негизги көйгөйлөрү толук өлчөмдө иштелип чыга элек. Булардын катарында теңдештирилүү (аймактык бийликтердин бийликтин, бизнестин жана калктын экономикалык кызыкчылыктарынын арасындагы пропорциялуулукту кармоого умтулуусу), социалдык багыт (жашоону камсыз кылуучу социалдык байгерчиликти жана калктын жашоо сапатын

жогорулатууну камсыз кылуучу аймактын экономикасынын түзүмүн оптималдаштыруу) жана туруктуулук (эң аз өлчөмдөгү материалдык, каржылык жана эмгек ресурстарын камсыз кылуу менен аймактык дүң продукттун оң маанилүү динамикасы) сыяктуу көйгөйлөрдү атоого болот.

Кыргыз Республикасынын субъекттеринин бир бөлүгү өздөрүнүн чөлкөмдүк өлчөмдөрү менен мүнөздөлүшөт. Бул аймактардын өзүнүн кээ бир бөлүктөрү да жаратылыштык шарттарынын жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн деңгээлинин бир тектүү эместиги менен да айырмаланышат. Бул шарт аймактын чөлкөмүндө өзгөчөлүктөрүн натыйжалуу эсепке алуу жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн артыкчылыктарын аныктоо, ошондой эле бүтүндөй аймактын өнүгүү жараяндарын башкаруу максатында айрым субаймактарды бөлүп алуу зарылчылыгын жаратат. Ушуга байланыштуу райондордун оптималдуу санын издөө маселеси пайда болот.

Изилдөөлөрдүн экинчи тобу: “инвестициялар жана инновациялар”. Инвестициялар жана инновациялар жөнүндө чет өлкөлүк экономикалык адабияттар өтө көп. Ата мекендик окумуштууларыбыздын да көп эмгектери ушул темага арналган. Алардын көпчүлүгү реалдуу экономикадагы инвестициялык долбоорлорду баалоонун теориялык негиздерин иштеп чыгууга, ошондой эле аларды рыноктун шарттарында практикалык баалоонун усулдук көйгөйлөрүнө арналган. Изилдөөлөр негизинен фирмалардын, алардын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн деңгээлиндеги инвестициялык стратегияларды талдоо жана түптөө боюнча жүргүзүлгөн. Жогорураак деңгээлдеги изилдөөлөргө Л.Е.Варшавскийдин эмгегин кошууга болот. Анда бүтүндөй экономиканын реалдуу секторундагы негизги капиталга карата инвестициялык стратегияларды иштеп чыгуунун методологиялык негиздери инвестициялар боюнча инвестициялык жүрүм-турумду моделдөө маселелери каралган.

Ата мекендик авторлордун эмгектеринде экономиканы тез арада өнүгүүнүн инновациялык жолуна өткөрүү зарылдыгы негизделип жатат. Бул темага илимий конференциялар, семинарлар, илимий макалалар арналууда. Инновациялык өнүгүүнүн зарылдыгын белгилөө менен биз өндүрүштүн жана экспорттун азыркы түзүмүндөгү өсүү темптерин сактоо өлкөбүздүн экономикасына дүйнөлүк чарбанын отун-сырёлук запасына айлануу коркунучун жаратат. Бул болсо түздөн-түз ресурстарды жок кылууга алып келет. Кыргызстандын позициясы бул маселеде өтө алсыз. Мунун натыйжасы катары илим сыйымдуу продукциянын дүйнөлүк айлампасында Кыргызстандын үлүшүнө 0,05% дан да азыраак туура келет. Бул айлампадагы Кытайдын үлүшү 2%, Түштүк Кореянын үлүшү – 4%, Сингапурдун үлүшү 7%, Японияныкы – 11%, АКШ нын үлүшү – 25%, Евробиримдиктин үлүшү – 35%ды түзөт.

Инновациялык өнүгүү боюнча адабияттарда акыркы убактарда адамдын билими жана эптерине, адам капиталына болгон инвестицияларга көп орун бериле баштады, себеби бул нерсе азыркы учурда өндүрүштү жогору технологиялык өнүктүрүүнүн фактору катары кеңири тааныла баштады. Адам капиталы дегенде адамдын билим алуу жана практикалык ишмердүүлүгү жараянында алынган интеллектуалдык жөндөмдүүлүк жана практикалык эп формасындагы капиталды түшүнүү кабыл алынган.. Адам капиталына болгон инвестициялар окуу жайында жумуш ордунда билим берүү сыяктуу көптөшөн формаларда ишке ашырылуусу мүмкүн. Мисалы, АКШ да орто билим берүүгө салынган салымдын кайтарымы нормасы 10% дан 13% га чейин, ал эми жогорку билим берүүгө салынган салымдардын кайтарымы болжолдуу 8 ден 10% га чейинки көрсөткүчтөрдү түзөт. Өнүккөн рыноктук экономикаларда адам капиталы инвестициялардын эң маанилүү формасы болуп саналат. Аны жыйноо сарптоолорду талап кылат.

Тажрыйба адам капиталына болгон инвестициялар негизги фонддорго салынган салымдардан көрө бир далай натыйжалуураак экендигин көрсөттү. Алсак, АКШ да согуштан кийинки мезгилдердеги жогорку билимдин кайтарымы 8-12% интервалында жайгашкан болсо, ал эми чыныгы капиталдын пайда келтирүү нормасы болжолдуу 14%ды түзгөн. ИДПнын өлчөмдөрү менен калктын билимдүүлүк коэффициентинин арасында түз көз карандылык бар. Билим берүүнүн мөөнөтүн жок дегенде бир жылга узартуу ИДПнын 3%га

өсүүсүн жаратат. Калкынын билиминин коэффициенти канчалык төмөн болсо, өлкө ошончолук жакырыраак болот. Бүгүнкү күндө билим берүү менен адамдарды кесиптик жактан даярдоого сарптоо менен мамлекет эртеңки күндө ИДПнын өсүүсүнө ээ болот. Жаңы билимдин артынан жаңы технологиялар жаралат, ал эми прогрессивдүү технологиялар инновациялык жана ийгиликтүү сатылуучу товарларды жаратат.

Туруктуу өнүгүү мүмкүнчүлүгү жөнүндө айтып жатып Кыргызстанда буга ылайыктуу социалдык база барбы, өлкөбүздүн экономикасы убакыттын талаптарына жооп берген жогорку билимдүү жумушчу күчүнө ээби деген суроолорго жооп берүү керек.

Эмгек ишмердүүлүгүнүн сындан кем эмес тарабын Френсис Фукуяма ачып көрсөткөн. Анын көз карашы боюнча, “эп жана билимден сырткары, адам капиталы адамдардын бири-бири менен кандайдыр бир жалпылуулукту түзүү жөндөмдүүлүгүнөн да турат, анын үстүнө адам капиталынын бул бөлүгү чарбалык тиричилик үчүн гана эмес, бүтүндөй турмуштун ар бир аспекти үчүн да принципиалдуу мааниге ээ” [3. с.11].

Изилдөөлөрдүн үчүнчү тобу: “башкаруу жана өнүгүү”. Бул багытта да көп сандаган адабияттар бар. Акыркы эмгектердин арасынан фундаменталдуу катары өзүнө көңүл бурдурган эмгек катары Россия илимдер академиясынын академиги Д.С.Львов жана мүчө корреспонденти А.Г.Поршневдин жетекчилиги астында даярдалган, Россиялык да, чет өлкөлүк да көптөгөн белгилүү окумуштуулар катышышкан “Россиянын социалдык-экономикалык өнүгүүсүн башкаруу: концепциялар, максаттар, механизмдер” деген китепти атоого болот [2. с.7].

Реформалардын бардык кыйратуучу кесепеттерин жоюу жана ХХI кылымдын чакырыктарын татыктуу жооп берүү үчүн биздин билимбизде болгон өтө чоң теориялык боштукту тез арада толтуруубуз зарыл. Чыныгы экономикалык реформаларды таанып билүүнүн натыйжалуу куралы керек жана мындай курал болуп (албетте, бул жалгыз курал эмес) институционалдык экономикалык теория саналат.

Институционалдык экономика – заманбап экономикалык ойлордун илимий багыты. Ал экономикалык теориянын көйгөйлөрүн институционалдык өзгөрүүлөр менен өз ара шартталышуусунда изилдейт. Чарба жүргүзүүчү субъекттердин жүрүм-туруму, суроо талап менен сунуш мыйзамдарынын аракетин, экономикалык өсүүнүн динамикасы, рыноктук жана административдик механизмдердин иштөөсү, ишмердик трансакцияларды башкаруу – бул кубулуштардын жана жараяндардын баары коомчулукта кабыл алынган институттардан көз каранды.

Академик А.Гранбергдин ою боюнча [5, с. 81] акыркы жылдарда аймактык экономика теорияларынын дүйнөлүк практикасында аймак-квазимамлекет, аймак-квазикорпорация, аймак-рынок, аймак-социум сыяктуу жаңы багыттар өнүгүү таба башташты. Квазимамлекет катары аймак мамлекеттин жана улуттук экономиканын салыштырмалуу обочолонгон камтылган тутумчасын билдирет. Жалпы мамлекеттик жана аймактык бийликтердин өз ара аракетин аймактык экономикалардын улуттук экономиканын тутумунда иштөөсүн камсыздайт. Квазикорпорация катары аймак менчиктин (аймактык жана муниципалдык) жана экономикалык ишмердүүлүктүн ири субъектин билдирет. Аймак экономикалык субъект катары улуттук жана транс улуттук корпорациялар менен өз ара аракеттенет.

Аймактын экономикасын Батыш өлкөлөрүндө ХХ кылымдын 60-жылдарында жайылууга ээ болгон кайра түзүмдөштүрүүнүн варианттарынын бири болуп экономикалык өзөк (ядро) теориясы саналат. Бул теория борбор перифериялык аймактар менен маалыматтын, капиталдын, товарлардын, жумушчу күчүнүн агымы менен байланышкан экендигин тан алууга негизделген. “Борбор-периферия” өнүгүү схемасы Дж.Фридмандын, Ф.Перунун, Ж.Бурвилдин, Х.Лаусендин эмгектеринде өзүнүн теориялык негизин тапты [3, с. 215-219]. Экономикалык өзөктүн эффекти борбордун таасири астында өсүүнүн аймактык чекиттери өнүгүшөөрүндө көрүнөт. Акыркылар болсо өз кезегинде областтын калкы үчүн жаңы жумушчу орундарды түзүүнү; кошумча салыктык түшүүлөрдүн эсебинен социалдык өнүгүүнүн түрдүү багыттарын каржылоону; калктын жашоо деңгээлинин өсүүсүн; айрым тармактардын жана бүтүндөй аймактын ата мекендик жана чет өлкөлүк инвесторлор үчүн

болгон инвестициялык жагымдуулугун жогорулатууну; дүң жана аймактык продукттун жана дүң кошумчаланган наркты көбөйтүүнү; калктын кирешелеринин деңгээлин жогорулатууну; өздүк өндүрүштөгү керектөөчүлүк товарлардын үлүшүн жогорулатууну жана мунун эсебинен кошумча инвестициялоо жана аймактын экономикасын өнүктүрүү факторун өстүрүүнү жигердештирет. Аймактык бийлик түздөн-түз таасир эте алган тармактардын саны олуттуу кыскарган бүгүнкү күндүн шарттарында өндүрүштөрдү мейкиндикте жайгаштыруу теориясынын аракети өтө чектелип калды. Учурдагы шарттарда экономикалык өзөк теориясын колдонуунун мисалы катары бүткүл Кыргызстандын аймактарында аракеттенген бир катар тармактык соода уюмдарын кыска мөөнөттүн ичинде түзө алышкан соода тармактарынын өнүгүүсүн келтирүү мүмкүн. Бирок бул “тармактардын” көпчүлүгү өндүрүштүк-техникалык да, керектөөчүлүк да багыттагы импорттук гана товарларды сатуу менен алек. Мында муниципалдык түзүмдөрдө негизинен ишмердүүлүктүн кирешени керектөө чөйрөлөрү топтолуп, “экономикалык өзөк” көп даражада ушул чөлкөмдүн калкынын кирешелерин “соруп алууга” карай иштегенин эсте тутуу керек.

Аймакка социум (анык бир чөлкөмдө жашаган адамдардын коому) катары ыктоо калктын социалдык жашоосун жана эмгек ресурстарды кайра өндүрүүнү, билим берүүнү, саламаттыкты сактоону, маданиятты, институционалдык экономиканы курчап турган чөйрөнү жана заманбап экономикалык илимдин башка багыттарын ж.у.с. биринчи планга чыгарат. Ал өз ичине аймактык социумдун жашоосунун маданий, билим берүүчүлүк, медициналык, социалдык-психологиялык, саясий жана башка аспектерин камтыйт, аймактык экономика башынан эле ушулардын синтезине чоң көңүл буруп келген.

Социалдык-экономикалык өнүгүүнү талдоо жана божомолдоо ыкмаларынын өнүгүүсүнө теориялык негиздери В.В.Леонтьев тарабынан АКШ нын 1924-1925-жылдардагы абалынын мисалында дүйнөлүк экономикалык практикада биринчи жолу иштелип чыгылган тармактар аралык баланс чоң таасирин тийгизген. Тармактар аралык баланстын иштеп чыгуу СССР деги пландаштыруунун негизги ыкмаларынын бири болуп калды. Бул ыкманын негизинде коомчулуктун продукциянын айрым түрлөрүнө, жумушка жана кызмат көрсөтүүлөргө болгон керектөөлөрүнүн тиешелүү ресурстар менен байланышын камсыз кылуучу материалдык, эмгектик жана каржылык баланстар түзүлгөн. Тармактар аралык баланс (ТАБ) нарктык туюнтулууда (тармактар арасындагы айланыштар) жана натуралай көрсөткүчтөрдө (продукциянын айрым түрлөрүн өндүрүүнүн жана керектөөнүн сандык катыштары) түзүлгөн. 1986-жылы В.С.Немчинов жетектеген Экономика-математикалык ыкмалардын лабораториясынын, СССР дин Мампланынын Мамлекеттик эсептөө борборунун, СССРдин Мампланы алдындагы Илимий-изилдөөчүлүк экономикалык институтунун күчтөрү менен тогузунчу беш жылдыкка карата пландык тармактар аралык баланс иштелип чыгылган. Бул документ натуралай-нарктык моделдерди оптималдаштыруу элементтери катышкан тармактар аралык пропорцияларды түзүүгө мүмкүнчүлүк берди. СССРде тармактар аралык баланстар жана Эл чарбасынын жыйынтык балансы (ЭЧБ) бүтүндөй өлкө үчүн түзүлүп, аймактар менен чөлкөмдөрдүн кызыкчылыктары жалпы тутумга киргизилген, бирок техника-экономикалык эсептөөлөрдүн ченемдик базасы жана ыкмалары, эл чарбалык коэффициенттер ишканалар менен тармактардагы пландарды иштеп чыгууда да колдонулган. 1991-жылга чейин тармактар аралык баланстар эл чарбасынын балансынын курамдык бөлүгү болуп саналуу менен материалдык өндрш чөйрөсүндө гана жаратылган продукцияны өндүрүү жана бөлүштүрүү жараянын мүнөздөшкөн. Жайылтылган программа боюнча (эл чарбасынын 100 дөн ашуун тармактарын бөлүп кароо менен) тармактар аралык баланстар беш жылда бир жолу иштелип чыгылган. Мындай баланстар кийинки төрт жыл ичиндеги агрегацияланган схема боюнча (18 тармакты бөлүп алуу менен) жыл сайынкы тармактар аралык балансты түптөөдө базалык болуп саналышкан.

Аймактарды өнүктүрүүнүн максаттуу комплекстүү программаларын иштеп чыгуу аймактардын өнүгүүсүн божомолдоонун методологиясына анык бир салым кошту. Мындай программа болуп Жалал-Абад областын 2019-2024-жылдар аралыгында социалдык-экономикалык өнүктүрүүнүн программасы саналат. Бул программа областтын ишканаларын

жана уюмдарын өнүктүрүүнүн пландарын жалпылоо жана тактоо менен ИТП нын эң маанилүү багыттарындагы (техниканын жаңы үлгүлөрүн иштеп чыгуу, өндүрүштүк жараяндарды механизациялоо жана автоматташтыруу, буюмдардын өздүк наркын жана материал сыйымдуулуктарын азайтуу, айыл чарбасында интенсивдүү технологияларды киргизүү) локалдык программаларды кучагына алат. Анын курамына ондон ашуун олуттуу тармактык программалар кошулду.

Аймактар аралык кооперацияланган байланыштардын ишканалардагы жүгүртүүдөгү каражаттардын кескин жетишсиздигинин айынан бузулуусунун шартында аймактын экономикасын колдоо боюнча маселелерди комплекстүү чечүү программаларынын катарына Жалал-Абад областында 2015-2025-жылдар аралыгында иштелип чыгып, ишке ашырылган “Ички областтык кооперация” программасын кошууга болот. Бул программа бир областтын чегиндеги туюк мейкиндик алкагындагы аймактын экономикасына колдоо көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди. Аймактар аралык кооперацияланган жеткирүүлөрдүн бүтүндөй кыйроосунун шарттарында ушул жылдар ичинде бул программа өзгөчө кайра өндүрүү (жандандыруу) ишмердүүлүгүнө жардам берди.

Колдонулуусу тигил же бул даражада ушул иште каралган жана баяндалган баланстык ыкма – бул чакан дыйкан (фермердик) чарбанын ишмердүүлүгүн оптималдаштыруу усулун иштеп чыгуу жана аймактын калкынын керектөөлөрүнүн жана кардылык мүмкүнчүлүктөрүнүн балансын түзүү. Калктын керектөөлөрүн жана мүмкүнчүлүктөрүн эсептөөлөрдү аткаруунун жүрүшүндө учурдагы аймактык статистикада бар болгон төмөнкүдөй маалыматтар колдонулду:

- аймактын калкынын саны;
- калктын бир адамга болгон орточо кирешелери;
- товарларды жана кызматтарды керектөөлөрдүн натыйжалык-буюмдук түзүмдөрү;
- экспорт жана импорт менен кошо керектөөчүлүк товарларды жана кызматтарды ташып кирүүнүн жана ташып чыгуунун түзүмү;
- аймактын калкынын чыгашаларынын түзүмү.

Биздин көз карашыбызча, саналып өтүлгөн бул көрсөткүчтөр аймакты өнүктүрүүнүн эң маанилүү экономикалык жана социалдык мүнөздөмөлөрүн чагылдырат жана мындай жыл сайынкы балансты бардык аймактарда иштеп чыгуу зарыл. Дыйкан (фермердик) чарбаларды оптималдаштырууну бир нече чөйрөлөрдүн иштөөсүн теңдештирүү жана оптималдаштыруу маселелерин чечүүдө колдонуу кызыкчылыкты жаратат. Биздеги анык учурда талаачылыктын, мал чарбасынын, өндүрүштүн иштөөсү үчүн ресурстарды жеткирүүчүлөрдүн жана фермердик үй-бүлөлөрдүн алардын бардык керектөөлөрү менен кошо алгандагы тиричилик ишмердүүлүгүнүн оптималдуу катышы маселеси чечилип жатат. Мында төмөнкү маалыматтар колдонулду:

- үй-бүлөнүн керектөөчүлүк товарлар менен кызматтарды керектөөсүнүн нормасы жана өлчөмү;
- продукцияны өндүрүүдө материалдык, энергетикалык, каржылык, эмгек ресурстарын керектөөнүн натуралай-буюмдук рационалдуу нормалары;
- керектелүүчү өндүрүштүк ресурстарга болгон баалар жана тарифтер;
- үй-бүлөнүн келечектеги рационалдуу керектөөсүнүн динамикасы.

Биздин оюбузча, маселе анча деле маанилүүдөй көрүнгөнүнө карабастан (чакан фермердик чарбанын деңгээли), мындай түрдөгү оптималдаштыруу маселелерин чечүү аймактардагы экономикалык кызматтардын божомолдоо-пландаштыруу ишмердүүлүгүндө олуттуу орунду ээлейт. Бүгүнкү күндө биз аймактарды өнүктүрүүнүн техникалык-экономикалык маселелерин чечүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү тармактык кластерлерди түптөөнүн божомолдук ишмердүүлүгү практикага кирип жаткандыгын көрүп турабыз. Демек, кезекте социалдык-экономикалык өнүгүүнү комплексте оптималдаштырууга, б.а. аймактын экономикасын бүткүл ресурстар менен камсыз кылууга жана аймактын негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүн максималдаштырууга мүмкүнчүлүк берүүчү уюштуруучулук-башкаруучулук маселелер турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Концепция региональной политики Кыргызской Республики на период 2018-2022 годов, утвержденная постановлением Правительства Кыргызской Республики от 31 марта 2017 года N 194
2. Хасанова С. Усиление конкурентоспособности малого и среднего бизнеса в Кыргызстане и содействие его интеграции в региональные и глобальные ЦДС. Б., 2019
3. Алексеев Ю.П. Резервы устойчивого развития экономики регионов: Сб. Регион: ресурсы местного саморазвития / Ю.П.Алексеев, Б.Е. Шпилев. Науч. ред. Алексеев Ю. П., Шпилев Б. Е. - М: Изд-во БСТ, - 2009.
4. Герасимов В. Н. Современные организации: образ, проектирование, развитие: Монография / Герасимов В. Н., Лукьянов Л. А. Морозов В. В. - ФГСЗН, - Самара, 2007.
5. Кузнецов В.В. Совершенствование структуры экономики региона. Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. М., 2009.
6. Омурзаков С.А. Чарба жүргүзүүнүн жаңы шарттарында агрардык өндүрүштү башкаруу: Монография / Бишкек, 2012. 342 б.

*Омурзаков С.А., э.и.д., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Токтомаматова Н.К., э.и.к.,
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Калбаева Р.Д., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АЙМАКТЫК ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Аннотация

Илимий макалада аймактык туризмди өнүктүрүүнүн мааниси, көйгөйлөрү жана келечеги каралган, ошондой эле туризм инфратүзүмүн комплекстүү өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн жолдору изилденген.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ РЕГИОНАЛЬНОГО ТУРИЗМА

Аннотация

В статье рассматриваются роли, проблемы и перспективы развития регионального туризма, а также исследованы пути комплексного развития и совершенствования инфраструктуры туризма.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE DEVELOPMENT OF REGIONAL TOURISM

Annotation

The article discusses the roles, problems and prospects for the development of regional tourism, as well as explores the ways of integrated development and improvement of tourism infrastructure.

Туризм көптөгөн өлкөлөрдүн улуттук кирешесине олуттуу салым кошуп келет. Глобалдык экономиканын маанилүү сектору катары болгон туризм индустриясынын дүйнөлүк ИДП га кошкон салымы коштоп баруучу тармактардагы мультипликативдик натыйжаны эсепке алганда 6%ды түзөт. Экономиканын туристтик тармагы дүйнөлүк жумуштуулуктун 6-7% ын түзүү менен жумуш орундарын түзүүдө эң алдыңкы орунда турат. Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюмдун (UNWTO) маалыматтары боюнча туризм дүйнөдөгү кызматтардын экспортунун 30%ын камсыз кылат [2].

Божомолдорго таянсак, жакынкы он жылдарда Кыргызстандагы туриндустриянын өсүүсү УДП көрсөткүчтөрүндө 6,4%ды түзүп, 2020-жылда анын үлүшү 9,1%га жетет. Каржылык-экономикалык апаатка байланыштуу бул божомолдордун аталган мөөнөттө ишке ашуусу болбой калуусу мүмкүн деп ойлоого болот, бирок апааттын бүтүшү менен өсүү тенденциясы жандануусу керек.

Акыркы убактарда кирүү туризмдин өнүктүрүүгө эмне тоскоол болуп жатат деген суроо тез-тез айтылып жатат. Негизги себептердин арасында көптөгөн адистер жалпы эле туристтик инфратүзүмдүн аймактарда өзгөчө начар өнүккөндүгүн көрсөтүшүүдө.

Кирүү жана ички туризмди өнүктүрүү үчүн айрым аймак менен кошо бүтүндөй өлкөнүн инфратүзүмүн комплекстүү өнүктүрүү зарыл. Туризм инфратүзүмү – бул өлкөнүн бүткүл инфратүзүмдүк комплексинин ажыратылгыс бөлүгү. Инфратүзүм дегенде материалдык жыргалчылыктарды жана адамдардын социалдык жашоосун өндүрүүнү камсыз кылуу үчүн арналган материалдык-техникалык жана социалдык тутумдарды түшүнүү кабыл алынган [3]. Өндүрүштүк инфратүзүмдүн курамында негизинен өндүрүштүн жетектөөчү тармактарын тейлеген жана материалдык каражаттардын, жумушчу күчүнүн, каржынын жана өндүрүштүк маалыматтын кыймылын камсыз кылган жалпы керектөөдөгү инфратүзүм (электр менен, газ менен, суу менен камсыз кылуу, транспорт, байланыш жана телекоммуникациялар, маалыматтык кызмат көрсөтүүлөр, каржылык тутум) каралат. Социалдык инфратүзүмдүн курамында негизинен соода-сатык тутумун, турак-жай-коммуналдык чарбасын, саламаттыкты сактоону, агартууну, маданиятты жана динди кароого болот. Инфратүзүмдүн өз алдынча тармактары катары илимий инфратүзүм, туризм менен спорттун инфратүзүмү ж.б. бөлүнүп көрсөтүлөт.

Инфратүзүм тармактар аралык мүнөзгө ээ болуу менен өндүрүштүн тармактарынын, аймактардын жана мамлекеттердин арасындагы интеграциялык функцияны аткарат, б.а., инфратүзүм түздөн-түз материалдык жыргалчылыктарды жаратпайт. Ал камсыз кылуу функциясын аткарат [1].

Туризмдин инфратүзүмү олуттуу жаңылоого муктаж. Кыргызстанда, анын ичинде Жалал-АБад областында да мейманканалар, өзгөчө орто статистикалык турист үчүн жеткиликтүү болгон экономикастагылары жетишсиз. Мына ошондуктан да бирдиктүү стандарттарды карманууга мүмкүнчүлүгү жеткен отельдердин улуттук тармагын өнүктүрүү зарылчылыгы курч турат. Тейлөөнүн сапатын олуттуу жогорулатуу, сервисти жана биз меймандостук индустриясы деп атаган бардык нерселерди өнүктүрүү зарыл.

Кыргызстанга келүүгө суроо-талап бар, бирок сунуштар өтө чектелген. Өнүгүүнү басаңдаткан себептер болуп, биринчи кезекте, өлкөнүн ичиндеги баалардын жогорулугу, орто класстагы мейманканалардагы орундардын жетишсиздиги жана визаларды берүүдөгү жогору талаптар саналышат. Орто класстагы чет өлкөлүк меймандарды кабыл алууга жөндөмдүү болушкан отелдердин жетишсиздиги биздин өлкөбүздүн туристтик имиджин бузуп жатат.

Жүргүзүлгөн изилдөө туризмди ийгиликтүү өнүктүрүүнүн зарыл шарты болуп кирүү (жана ички) туризмди бүткүл туристтик чөйрөнүн кирешелүүрөөк түзүүчүсүнө айландырууга мүмкүнчүлүк берүүчү тиешелүү деңгээлде өнүккөн туристтик инфратүзүм саналаарын ишенимдүү тастыктайт.

Туризм инфратүзүмүн түзүү жана өнүктүрүү боюнча жүргүзүлүп жаткан практикалык иштер илимий негиздөөгө муктаж. Бул көйгөй аз изилденген боюнча калууда, илимий адабияттарда туризмдеги инфратүзүмдү камсыз кылуунун теориялык жана методологиялык көйгөйлөрү начар иштелип чыгылган жана жеткиликтүү чагылдырылган эмес.

Туристтик инфратүзүмдү өркүндөтүүнүн негизги маселеси болуп анын сапаттык жана сандык мүнөздөмөлөрүн дүйнөлүк стандарттардын деңгээлине чейин жеткирүү саналат. Туризмдин мейкиндикте жана убакытта бүтүндөй өлкөнүн, анын ичинде аймактык туристтик-рекреациялык комплексттердин территориясын бирдей ченемде камтууга мүмкүнчүлүк берүүчү рационалдуу инфратүзүмү керек. Мындай ыктоо өлкөнүн жана аймактардын туристтик-рекреациялык ресурстарын толугураак колдонууга, туризмдин мейкиндиктин жана сезондук бир калыпта эместүүлүгүнүн тарнспортко, ички тейлөө тутумуна жана квалификациялуу адистерди колдонууга тийгизген терс таасирин азайтууга жардам берет.

Туристтик инфратүзүм түшүнүгүн аныктоого болгон ыктоолорду изилдөө бир катар авторлор туризм инфратүзүмү жана туриндустиянын инфратүзүмү сыяктуу түшүнүктөрдү бөлүп карашаары жөнүндөгү тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берди [5].

М.Б.Биржаковдун ою боюнча “туризм инфратүзүмү” дегенде түздөн-түз турпродукту өндүрүүгө тиешеси болбогон, бирок туристтик кызмат көрсөтүү үчүн зарыл болгон курулуштардын, имараттардын, транспорттук тармактардын, тутумдардын, ошондой эле туристтерсиз деле иштей бериши мүмкүн, бирок туристтердин жүргөн жеринде болуусу менен ишмердүүлүгү кеңейген ишканалардын жана уюмдардын, туристтерсиз иштей албаган ишканалардын жана уюмдардын, туристтердин туристтик ресурска болгон жеткиликтүүлүгүн жана аларды туризм максатында максатка ылайык иштетүүнү, туризм индустриясынын ишканаларынын жана туристтердин өздөрүнүн тиричилик ишмердүүлүгүн камсыз кылуучу туризм индустриясына жандаш ишканалардын комплекси түшүнүлөт” [1].

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жүрүшүндө “туриндустриянын инфратүзүмү” түшүнүгү “туризм инфратүзүмү” түшүнүгүнө салыштырмалуу тарыраак экендиги аныкталды. Туризм инфратүзүмүнүн түшүнүгүн жана маңызын талдоо, биздин көз карашыбызча, анын тагыраак жана тутумдук аныктамасын белгилөөгө мүмкүнчүлүк берди.

М.А.Морозовдун ою боюнча “туризм инфратүзүмү – бул туристтик продукттун компоненттерин кайра өндүрүүгө шарт түзүүчү жана өндүрүштүк жана социалдык инфратүзүмдүн туризмдин экономиканын тармагы катары макро-, мезо- жана микроэкономика деңгээлдеринде иштөөсүн камсыз кылуучу элементтеринин технико-технологиялык, уюштуруучулук-экономикалык жана социалдык өз ара байланыштарынын

жыйындысын билдирүүчү тутум” [5].

Бүгүнкү күнгө чейин туризм чөйрөсүндөгү түшүнүктүк аппараттын көйгөйлөрү боюнча ойлордун бирдиктүүлүгү жок. “Туристтик инфратүзүм” жана “туристтик индустрия” түшүнүктөрүн чектөө жөнүндөгү маселе ачык бойдон калууда; туристтик инфратүзүмдүн негизги компоненттерин так тутумдаштыруу жүргүзүлгөн эмес; туристтик тармактын жана анын инфратүзүмүнүн өнүгүүсүн мүнөздөөчү статистикалык көрсөткүчтөр жок.

Туристтик инфратүзүм түшүнүгүнүн аныктамасына болгон ыктоолорду изилдөө туризм инфратүзүмү жана туриндустрия инфратүзүмү сыяктуу түшүнүктөрдү чектөө зарылдыгы жөнүндөгү тыянак чыгарууга мүмкүнчүлүк берди.

Аймактын инфратүзүмдүк камсыз болуусун талдоодо туризмдин спецификалуу түрүн аныктоочу, анда өнүгүп жаткан негизги жагымдуулукту, кызыктыруучулукту эсепке алуу зарыл, анткени туризмдин ар бир түрү үчүн ага зарыл болгон инфратүзүмгө болгон талаптар бир далай айырмаланышат. Инфратүзүмдүн туризмге жана тескерисинче, туризмдин инфратүзүмгө өз ара айкалышуусу болуусу мүмкүн экендигин көрсөтүлдү.

Туризм инфратүзүмүн өнүктүрүү – туристтик инфратүзүм объекттерин аларды өстүрүү жана өркүндөтүү үчүн өзгөртүүгө багытталган жараян. Туризм инфратүзүмүн өнүктүрүү дегенде анын масштабынын чоңоюусун; туризм инфратүзүмү ишканаларынын өткөрүү жөндөмдүүлүгүнүн сапаттык өсүүсүн жана анын түзүмүнүн сапаттык жакшыруусун; жаңы элементтердин жана жаңы объекттердин пайда болуусун; көрсөтүлүүчү кызматтардын диверсификациясын түшүнүшөт. Туризм инфратүзүмүн өркүндөтүү негизинен анын сапаттык мүнөздөмөлөрүн жакшыртуу боюнча ишмердүүлүк менен байланышкан, бул заманбап талаптарга жооп берүүчү өркүндүүрөөк моделге карай болгон кыймыл. Туризм чөйрөсүндөгү **кызматтарды диверсификациялоонун** мааниси туристтик инфратүзүмдүн ишканалары атаандаштарга караганда көбүрөөк түрдү кызматтарды көрсөтүшүп, алардын керектөөчүлүк касиеттерин дешжакшыртышаарында турат.

Туризм инфратүзүмүн өнүктүрүүдө да, өркүндөтүүдө да өзгөрүүлөр болуп өтөт. Өнүгүүнүн натыйжасында да, өркүндөөнүн натыйжасында да жогорураак деңгээлге көтөрүлүү ишке ашат. Алардын арасындагы айырма төмөнкүдө турат: өнүгүү (алга карай жылуу) көбүрөөк инфратүзүмдүн объекттеринин ички абалына тиешелүү, б.а. туристтик инфратүзүмдүн анык бир объекти өнүгөт, ал эми өркүндөтүү негизинен объекттер арасындагы мамилелердин өнүгүүсүнө тиешелүү, мисалы отелдердин, ресторандардын, турфирмалардын, транспорттук компаниялардын, экскурсиялык уюмдардын, көрсөтүү жана көңүл ачуу объекттеринин арасындагы мамилелер өркүндөөсү мүмкүн. **Бул эки жараян туристтик инфратүзүмдүн бирдиктүү эволюциясына кошулуу менен дайыма бирге жүрүп турат.**

Туризм инфратүзүмүнүн комплекстүү өнүгүүсү жана өркүндөөсү – бул аны чечүүгө карата көптөгөн ыктоолорду колдонууга мүмкүн болгон көйгөй. Жалпысынан алганда туристтик инфратүзүмдү комплекстүү өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн төмөнкүдөй бир нече негизги багыттарын бөлүп кароого болот:

- ишканалардын өндүрүштүк кубаттуулугун жана өткөрүү жөндөмдүүлүгүн көбөйтүү;
- анын элементтерин үзгүлтүксүз өркүндөтүү;
- ишканалардын кооперциясын жана адистешүүсүн өркүндөтүү;
- туристтик кызматтарды өндүрүүнү дифференциациялоо;
- анын элементтерин теңдештирүү менен өнүктүрүү;
- инфратүзүмдүү туристтик комплексти башкарууну өркүндөтүү;
- ишканалардын көрсөткөн кызматтарынын сапатын жана атаандаштыкка

жөндөмдүүлүктү жогорулатуу;

-жагымдуу инвестициялык климатты түзүү жана туризм инфратүзүмүнүн объекттерин инвестициялоонун заманбап формаларын колдонуу [2].

Жогоруда айтылгандарды эсепке алуу менен туризм инфратүзүмүн комплекстүү өнүктүрүүнүн жана өркүндөтүүнүн аныктамасын түптөөгө болот.

Туризм инфратүзүмүн комплекстүү өнүктүрүү жана өркүндөтүү – бул анын элементтерин теңдештирилген жана макулдашылган өнүктүрүү боюнча практикалык иш

чараларды ишке ашырууга, жагымдуу инвестициялык климатты түзүүгө, атаандаштыкка жөндөмдүү аймактык туристтик комплексти түптөөгө, мамлекеттик органдарды жана жеке ишкердик түзүмдөрдү координациялоого, территориялык жана ведомстволук тоскоолдуктарды жоюуга, туристтик ресурстарды натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылууга багытталган ишмердүүлүк.

Изилдөөнүн жүрүшүндө инфратүзүмдүк элементтердин өнүгүү даражасы менен туристтик чөйрөнүн өнүгүү көрсөткүчтөрүнүн арасындагы корреляциялык байланыштардын тыгыздыгы аныкталды. Туризм инфратүзүмүнүн элементтеринин ведомстволук жана аймактык ажырымын жоюу, алардын теңдештирилген жана макулдашылган өнүгүүсүнө жана түрдүү ведомстволордун, ишкердик түзүмдөрдүн жана аймактык администрациялардын аракеттерин аларда бар болгон ресурстарды ички жана кирүү туристтик агымын жана туристтик ишмердүүлүктөн түшкөн кирешени жогорулатуу үчүн натыйжалуу пайдаланууга топтоочу аймактык туристтик кластерлерди түптөөгө жетишүү зарыл. Бул кызматташуунун негизинде экономикалык ишмердүүлүктү чөлкөмдүк адистештирүү, ресурстарды консолидациялоо, аракеттерди координациялоо жана жалпы кызыкчылыктардын базасындагы өнөктөштүк жатат.

Инфратүзүмдү жигердүү өнүктүрүү өзүнүн артынан түздөн-түз туристтик агымдардын көбөйүсүнө алып келет, ал эми анык бир дестинацияны зыярат кылган туристтердин санынын көбөйүүсү өзүнүн каражаттарын ишкердик ишмердүүлүккө жана инфратүзүмгө салуучу инвесторлор үчүн маанилүү жана жагымдуу учур болуп калат. Туристтик инфратүзүмдү түптөө мамлекеттик салымдарсыз (жолдорду, көпүрөлөрдү, аэропортторду ж.у.с. куруу) мүмкүн эмес. Жыйналган тажрыйба туризм инфратүзүмүн өнүктүрүү үчүн мамлекеттик менен тең катарда жеке, анын ичинде чет өлкөдөн келген инвестицияларды тартуу керектиги жөнүндө күбөлөндүрөт.

Туризм инфратүзүмүнүн ишканаларынын спецификасы алардын жетишээрлик туристтик агымдардын болуусунда гана өнүгүүсү мүмкүн экендигинде турат, ал эми муну өз алдынча камсыз кылуу бир дагы туризм ишканасынын колуна келбейт. Бүтүндөй туристтик дестинацияны алга сүрөө боюнча максаттуу жумуш жүргүлүүсү зарыл. Туристтик инфратүзүм ишканаларын башкаруунун эң маанилүү компоненти болуп маалыматтык түзүүчү саналат: туризм чөйрөсү үчүн заманбап компьютердик технологияларды пайдалануу – зарыл шарт. Маалыматтык инфратүзүм акыркы жылдарда туризмдеги ийгиликтүү ишмердүүлүктүн чечүүчү фактору болуп калды. Бүгүн күндө бир да турфирма, мейманкана же башка туристтик ишкана брондоонун жана резервдөөнүн заманбап тутумусуз жана Интернет-технологиясыз ийгиликтүү иштей албайт.

Туризм инфратүзүмү үч деңгээлдүү тутумду билдирет (1-сүрөт). Бул сүрөттөн көрүнүп тургандай, туризм инфратүзүмүнүн биринчи деңгээлине турпродуктун өндүрүлүүсүнө түздөн-түз тиешеси болбогон, бирок туристтик кызматтарды көрсөтүүдө зарыл болгон курулуштардын, имараттардын, транспорттук тармактардын, тутумдардын комплекси болгон өндүрүштүк инфратүзүм кирет. Экинчи деңгээл – туристтерсиз деле иштөөсү мүмкүн болгон, бирок туристтер келүүчү жерлерде болгондо ишмердүүлүгү кеңейүүчү ишканалар жана уюмдар.

Үчүнчү деңгээлге төмөнкүлөр киришет: мейманканалык инфратүзүм, тулоп-перейтингдин инфратүзүмү, адистештирилген транспорттук инфратүзүм, окутуу инфратүзүмү, маалыматтык инфратүзүм, илимий инфратүзүм, туристтик суроо-талаптын товарларын өндүрүү боюнча ишканалар, адистештирилген туристтик соода инфратүзүмү [6].

1-сүрөт – Туризм инфраструктурасынын элементтери

Туристтик инфраструктура аймактын экономикасына түз жана кыйыр таасирин тийгизет. Түз таасири – туристтик ишканаларга кызматтардан түшкөн каражаттарды тартуу, туризм кызматкерлерин материалдык жактан камсыз кылуу жана жаңы жумуш орундарын түзүү, салыктык кирешелердин өсүүсү. Кыйыр таасири тармактар аралык өз ара аракеттенүүнүн мультипликативдик натыйжасында турат. Аймактардын чегинде сарпталган кирешенин үлүшү канчалык чоң болсо, мультипликатордун натыйжасы да ошончолук чоң болот. [7].

Туристтик борбор катары аймактардын өнүгүүсүндө бир катар тоскоолдуктар бар, алардын көпчүлүгү инфратүзүмдүн өнүгүүсү менен баланышкан. Алардын арасында төмөнкүлөр бар:

- квалификациялуу адистердин жоктугу себеп болгон көрсөтүлүүчү кызматтардын сапатынын төмөндүгү;

- туристтик класстагы (2-3 жылдыз), ошондой эле ыңгайлуулуктун заманбап деңгээлине ээ мейманканалардын санынын аздыгы, бул нерсе туристтерди кымбат мейманканаларга жайгашуусуна мажбур кылып, жыйынтыгында тур кымбаттап кетүүсүнө алып келет;

- орточо европалык деңгээлден бир далай бийик болуп жаткан туристтерге сунушталуучу тамак-аштын, транспорттун ж.б. кызматтардын жогору наркы;

- башка мамлекеттерге салыштырмалуу туристтик продукттардын жеткиликтүү алга сүрөлбөгөндүгү;

- аймактардагы көрсөтүлүүгө арналган жана туристтик инфратүзүмдүн объекттеринин заманбап чет өлкөлүк туристтердин керектөөлөрүнө ылайык техникалык камылгалануусунун жеткиликтүү эместиги [6].

Аталган тоскоолдуктарды жоюу үчүн бул тармактын спецификасын эсепке алуу менен туризм инфратүзүмүн андан ары өнүктүрүү жана өркүндөтүү үчүн инвестицияларды тартуу зарыл. Туризмдин инфратүзүмдүк объекттерин болуучу инвестицияларга дем берүүчү уюштуруучулук-экономикалык механизмдерди аракетке келтирүү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Атышов, К.А. Кыргызстандын туризм географиясы [Текст] / К.А. Атышов. – Бишкек: Шам, 1996. – 152 б.

2. Атышов, К.А. Экотуризм [Текст]: учеб. пособие / К.А. Атышов, Б.У. Турдумамбетов. – Бишкек: [Б.и], 2005. – 320 с.

3. Атышов, К.А. Туризм алкагындагы реклама [Текст]: окуу жайларынын студ. ж-а реклама .

4. Биржаков, М.Б. Введение в туризм [Текст]: учеб. для вузов / М.Б. Биржаков. – М.; СПб.: Невский фонд; Изд. дом Герда, 2008. – 208 с.

5. Дыбаль, М.А. Деловой туризм как перспективное направление развития экономики региона [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / М.А. Дыбаль. – СПб., 2011. – 185 с.

6. Камчыбеков, Т.К. Туризм в Кыргызстане: проблемы, пути решения, перспективы развития [Текст] / Т.К. Камчыбеков. – Бишкек: БГИЭК, 2001. – 204 с.

7. Омурзаков С.А., Толонов Э. Кыргызстанда туризм тармагын өнүктүрүүнүн мүмкүнчүлүктөрү жана келечеги (макала) Наука, новые технологии, инновации Кыргызстана, Бишкек, 2015, №6. С. 70-71.

*Маткеримова А.М., э.и.д., профессор
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кутфидинова З.И., магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАРДАГЫ НАСЫЯ АМАЛДАРЫНЫН БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕБИ

Аннотация:

Бул макалада коммерциялык банктарда негизги амалдардын бири болгон насыя жөнүндө жана анын төлөө тартиби, пайыздар, аларды бухгалтердик эсепте чагылдыруу үчүн бухгалтердик жазуулар берилген.

Түйүндүү сөздөр: Насыя амалдары, бухгалтердик эсеп, коммерциялык банк, дебет, кредит.

БУХГАЛТЕРСКИЙ УЧЕТ КРЕДИТНЫХ ОПЕРАЦИЙ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Аннотация:

В статье описывается кредит, являющаяся одной из основных операций коммерческих банков, и порядок ее погашения, процентные ставки, бухгалтерские записи для отражения их в бухгалтерском учете.

Ключевые слова: Кредитные операции, бухгалтерский учет, коммерческий банкинг, дебет, кредит.

ACCOUNTING OF CREDIT OPERATIONS IN COMMERCIAL BANKS

Annotation:

The article describes a loan, which is one of the main operations of commercial banks, and the procedure for its repayment, interest rates, accounting records to reflect them in accounting.

Key words: Credit transactions, accounting, commercial banking, debit, credit.

Насыя амалдары - бул банктын коммерциялык институт катары негизги, салттуу жигердүү иш-аракети. Насыялар, биринчи кезекте, насыялоо процессинде банк менен анын кардарынын ортосундагы мамилелердин келишимдик мүнөзүндө, б.а. насыянын суммасы жана пайыздык чендердин өлчөмү, аны берүү ыкмасы жана төлөө мөөнөтү насыя келишиминде так белгиленген. Насыя мамилелери кардар жана банк үчүн өз ара пайдалуу кредиттик бүтүмгө негизделген. Бухгалтердик эсепте насыялар негизинен карыз алуучунун түрүнө, күрөө түрүнө жана пайыздык чендин түрүнө жараша бөлүнөт. Ушул категориялардагы насыялар баланстык эсептерге жазылат.

Мөөнөтү боюнча насыялар кыска мөөнөттүү (1 жыл), орто мөөнөттүү (1 жылдан 3 жылга чейин) жана узак мөөнөттүү (3 жылдан жогору) болушу мүмкүн. Насыяларды иштетүү үчүн банкта атайын насыя бөлүмү иштейт. Насыя келишимин түзүүдөн мурун, анын кызматкерлери насыя алуу үчүн кайрылган кардарды изилдеп, талдап чыгышат. Ушул максатта кардар банкка төмөнкүлөрдү тапшырат: - акыркы отчеттук күнгө карата баланс: - насыянын талап кылынган суммасынын техникалык-экономикалык негиздемеси (ТЭН) жана аны төлөө; - карыз алуучунун реквизиттери, насыянын суммасы, максаты, төлөө мөөнөтү көрсөтүлгөн арыз; - шашылыш милдеттенме.

Кардарлардан талап кылынган документтердин көрсөтүлгөн тизмеси белгилүү бир кардардын арызын кароо процессинде келип чыккан маселелерге жараша кеңейтилиши мүмкүн. Насыя берүү жөнүндө оң чечим менен жана насыялык келишим түзүлгөндөн кийин насыялык эсеп ачылат. Бухгалтер беш нускада түзүлгөн кардардын төлөм тапшырмасынын тиешелүү реквизиттерин текшерет жана төмөнкү жазуу менен түзүлөт:

Дебет . 10900 - "Кредиттер"

Кредит 10101 - "Улуттук банктагы корреспонденттик эсеп" деген бухгалтердик жазууну берет.

Эгерде карыз алуучуга насыя накталай түрүндө берилсе, анда буйруктун негизинде, берилген насыянын суммасына үч нускада чыгым белгиси берилет. чыгымдар журналына жана төмөнкү жазуулар берилет:

Дебет10900 - "Кредиттер"

Кредит 10001 - "Жүгүртүм кассасындагы банкноттор"

Насыянын кайтарылышынын эсеби. Акчаны накталай эмес которуу жолу менен насыяны төлөөдө, төлөм тапшырмасына ылайык, ал төмөнкүдөй бухгалтердик жазууларды жүргүзөт:

Дебет 10101 "Корреспонденттик эсеп"

Кредит 10900 "Кредиттер".

Насыяны накталай акча каражаттары менен төлөө жолу менен төлөөдө, кардардан толтурулган декларация бланкын накталай акчага бөлүп алат жана каттоодон өткөндөн кийин бухгалтерия тарабынан кассалык журналга төмөнкү жазуулар келип түшкөндөн кийин жүргүзүлөт:

Дебет 10001 - "Жүгүртүлүүчү кассада банкноттор жана монеталар"

Кредит 10900 - "Насыялар".

Эгерде кардар жок болсо, жана насыяны төлөө мөөнөтү келип калган учурда, карыз алуучунун шашылыш милдеттенмесине ылайык, кардардын бактык эсебиде акча болсо, анда эки нускадагы мемориалдык ордер эсептерде жазылып жана төмөнкү жазуу берилет.:

Дебет 20,000 - "Талап кылынган аманаттар"

Кредит 10900 - "Насыялар"

Насыя бекитилгенден кийин, насыя адистери банктын бухгалтерлерине бардык керектүү маалыматтарды, анын ичинде насыянын аталышы, суммасы, милдеттенмелердин жалпы суммасы, пайыздык чен жана төлөө шарттарынын реквизиттерин бериши керек. Банктын бухгалтерия бөлүмү бул маалыматты бухгалтердик эсепке алуу, пайыздык кирешени эсептөө жана пайыздарды эсептөө үчүн колдонот жана башка отчеттук маалыматтар менен кошо банктын жетекчилигине берет. Ушул максатта бухгалтердик эсеп боюнча кызматкерлер үзгүлтүксүз отчетторду түзүшөт жана насыя бөлүмүнө насыялардын мөөнөтү, пайыздык чени, валютасы, тармагы, күрөөнүн түрү жана жашаган жери боюнча талдоо жүргүзүшөт. Насыя кызматкерлери аналитикалык эсепке алууну жүргүзүшөт жана аларды бухгалтердик эсепке алуу менен ар дайым текшерип турушат. Пайыздык кирешелердин жана чыгашалардын графикасы, пайыздар эсептелген пайыздык чендер жөнүндө маалыматтар, төлөнбөгөн насыялар жана пайдаланылбаган каражаттар жөнүндө маалыматтар насыя адистери тарабынан салыштыруу жана талдоо үчүн туруктуу негизде, бирок айына бир жолудан кем эмес берилет. Насыялар насыя келишимине ылайык негизги суммага ылайык эсепке алынат.

Анадан кийинки амал берилген кредиттер боюнча пайыздарды чегерүүнүн эсеби жүргүзүлөт. Оперативдик башкаруунун бухгалтерия бөлүмү айдын акырына карата мезгил ичинде (1ден 31ге чейин), чегерүү ыкмасынын принциптерине ылайык, берилген бардык насыялар боюнча чегерилген пайыздар жөнүндө отчет даярдайт.

Андан кийин, ал эсептелген пайыздарды жана кредиттик бөлүмдүн туунду китепчеси менен эсептешилген пайыздарды салыштырылып, эсептер үчүн эки нускада мемориалдык ордер түзүлөт:

Дебет 11400 - "Насыялар боюнча алына турган чегерилген пайыздар"

Кредит 60500 - "Насыялар боюнча пайыздык кирешелер".

Эгерде насыя чет өлкө валютасында берилген болсо, анда төмөнкү эсеп жазуулары жүргүзүлөт.

валюта китебинде: Дебет 11400 - "Алынган чегерилген пайыздар"

Кредит 11520 - "Позициялык эсеп" сом эсебинде:

Дебет 11520 "Позициялык эсеп"

Кредит 60500 "Насыялар боюнча пайыздык киреше".

Насыя келишимдерине ылайык, кардарлар пайыздарды ар айдын 1-күнүнө чейин төлөп турушу керек. Эсептелген пайыздарды накталай жана которуу жолу менен төлөөгө болот. Насыя түрүндө пайыздар төлөнгөн учурда, кардар сом менен кошулган болсо, акчалай салым боюнча кулактандырууну, ал эми салым АКШ долларында жүргүзүлсө, чет өлкөлүк валютадагы салым боюнча арызды кабыл алат.

Бардык тиешелүү реквизиттерди, белгилерди, кассадагы регистрлерди жана кассага которууларды текшерет. Бул учурда бухгалтердик жазуулар төмөнкүдөй болот:

Дебет 10001 "Касса"

Кредит 11400 "Дебитордук карыздын чегерилген чыгымы".

Иш күнүнүн аягында касса менен кассалык китептин натыйжалары чыгарат, аларды кассалык операциялар бөлүмүнүн жүгүртүүсү менен тастыктайт. Чегерилген пайыздарды белгиленген мөөнөттөн кечиктирип төлөп берген учурда, ал эсептелген пайыздарды төлөө кечиктирилген күндөр үчүн келишимге ылайык туумдарды эсептейт. Бул учурда, жазуу төмөнкүдөй болот:

Дебет 10001 - "Касса"

Кредит 60631 - "Насыя милдеттенмелери боюнча төлөбөгөндүгү үчүн төлөө"

Насыя бөлүмү карыз алуучулардын эсептик счетторундагы акча каражаттарынын кыймылын ар дайым көзөмөлдөп турат. Эгерде насыя алуучу насыялар боюнча пайыздарды төлөп бербесе, анда бухгалтериядан насыяга чегерилген пайыздарды жана туумдарды алуу жөнүндө буйрук түзүлөт. ага кредит бөлүмүнүн башчысы жана банктын башчысы кол коет. Буйруктун негизинде ыкчам башкаруунун бухгалтериясы эсептерди көрсөтүү менен үч нускада мемориалдык буйрук түзөт жана төмөндөгүдөй бухгалтердик жазуу берилет:

Дебет 20000 - "Эсептешүү эсептери"

Кредит 11400 - "Дебитордук карыздын эсептелген пайызы"

Кредит 60631 - "Насыялык милдеттенмелерди аткарбагандыгы үчүн жыйым"

Колдонулган адабияттар:

1. КР «Банктар жана банктык ишмердүүлүк жөнүндө» мыйзамы от 29.04.02 г. № 76.
2. Постановление Правления Национального банка Кыргызской Республики от 23 июля 1994 года № 1/7, а также Законом Кыргызской Республики «О применении контрольно-кассовых машин при осуществлении денежных расчетов с населением» от 12 января 1994 года № 1397–ХП.
3. Положения о безналичных расчетах Кыргызской Республики от 2005 г.
4. О.И.Лаврушина "Банковское дело"; Москва, "Финансы и статистика", 2008 г. 5. Е. П. Козлова, Е. Н. Галанина "Бухгалтерский учет в коммерческих банках"; Москва, "Финансы и статистика", 2009 г.

*Маткеримова А.М., д.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Темирбаев М.Н., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ФОРМ И МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В статье описывается методология социальной защиты населения, механизмы ее реализации. В данной статье мы изучили работы зарубежных ученых и рассмотрели, какие механизмы используются для решения этой проблемы в зарубежных странах и на основе каких факторов они реализуются в Кыргызской Республике

Ключевые слова: социально ориентированная экономика, Международная организация труда, организационно-правовая форма социальной защиты.

КАЛКТЫ СОЦИАЛДЫК ЖАКТАН КОРГООНУН ФОРМАЛАРЫНЫН ЖАНА МЕХАНИЗМДЕРИНИН МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

Аннотация

Макалада калктын социалдык жактан камсыз кылуу методологиясы, анын ишке ашыруу механизмдери каралган. Бул макалада биз чет элдик окумуштуулардын эмгектерин изилдөө менен бирге чет элдик мамлекеттерде бул көйгөйдү чечүүдө кандай механизмдер колдонулат жана Кыргыз Республикасындагы кайсы факторлордун негизинде ишке ашырылаарын карап чыктык

Түйүндүү сөздөр: социалдык багыттагы экономика, Эл аралык эмгек уюму, социалдык коргоонун уюштуруу-укуктук формасы.

METHODOLOGICAL ISSUES OF FORMS AND MECHANISMS OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Annotation

The article describes the methodology of social security of the population, the mechanisms of its implementation. In this article, we have studied the works of foreign scientists and considered what mechanisms are used to address this problem in foreign countries and on what factors in the Kyrgyz Republic.

Key words: socially oriented economy, International Labor Organization, legal form of social protection.

Социальная защита населения на современном этапе является важнейшим и приоритетным направлением социальной политики государства, представляя систему принципов, методов, законодательно установленных государством социальных гарантий, мероприятий и учреждений, обеспечивающих предоставление оптимальных условий жизни, удовлетворение потребностей, поддержание жизнеобеспечения и деятельного существования личности, различных социальных категорий и групп; совокупность мер, действий, средств государства и общества, направленных против ситуаций риска в нормальной жизни граждан [2, с.173].

Социальная защита населения в широком смысле слова – это совокупность социально-экономических мероприятий, проводимых государством и обществом и обеспечивающих предоставление оптимальных условий жизни, удовлетворение потребностей, поддержание жизнеобеспечения и деятельного существования личности различным социальным категориям и группам, а также совокупность мер, направленных против ситуаций риска в нормальной жизни граждан, таких как болезнь, безработица, старость, смерть кормильца. Она представляет комплекс мер по обеспечению гарантированного государством минимального уровня материальной поддержки социально уязвимых слоев населения в период экономических преобразований.

Необходимо также уточнить некоторые понятийные выражения социальной защиты, для того чтобы не допустить разные толкования, что может привести к искажению самой сути социальной защиты.

Так, Б.В. Ракитский считает, что социальная защита реализуется для наемного труда в форме социальной защищенности и определяет ее как производное общественного строя и режимов управления: при тоталитарном режиме, народно-демократическом и буржуазно-демократическом строе и буржуазно-диктаторской форме управления. При этом подчеркивается, что социальная защищенность в значительной мере определяется борьбой и интересами классов, социальных слоев и групп в обществе [7, с.4-17].

Б.В. Ракитский отмечает, что в широком смысле социальная защищенность представляет собой тот общественный порядок, в котором объекты могут опираться на общественный строй при выдвижении и отстаивании своих интересов, при формировании и отстаивании своего положения в обществе. Социальная защищенность всегда означает, что:

- защищается общественное положение тех или иных, либо всех субъектов общества;
- имеются субъекты, защищающие свое общественное положение;
- имеются факторы риска (нарушение нормального общественного положения), от действия этих факторов и требуется защищенность;
- могут быть определены степени (уровни) защищенности;
- существуют формы защищенности, отражающие все вышеперечисленные моменты.

Вместе с тем в указанных положениях имеют мало места правовые нормы, без которых невозможно добиться определенной степени защищенности. Учитывая это, Л.П. Якушев особо подчеркивает виды и организационно-правовые формы социальной защиты, категории граждан, которым оказывается социальная помощь или которые охватываются социальным страхованием [11, с.10-22].

Данный методический подход опирается на позиции Международной организации труда (МОТ), в основе которых лежит институциональное построение национальных систем социальной защиты, как комбинация различных институтов социального страхования и социальной помощи. Методологически вопрос форм и механизмов социальной защиты достаточно детально разработан западными учеными. Так, немецкий ученый Х. Ламперт к формам социальной защиты относит:

- а) различные виды социального страхования (пенсионное, медицинское от несчастных случаев на производстве, от безработицы);
- б) социальную помощь в виде различных видов вспомоществования;
- в) национальные системы охраны труда;
- г) помощь государства в получении образования;
- д) системы социальной защиты на уровне предприятий [4, с.182].

Однако между разработанностью методических подходов к защищённости граждан и внедрением этих положений на практике имеется разногласие. Это касается, в частности, Кыргызской Республики, где, например, в январе 2018 г. было принято законодательное положение «Суйунчу пул» всем новорожденным в размере 4000 сом., но практически оно было реализовано нашла лишь спустя полгода, а некоторые другие пункты до сих пор не внедрены.

Опыт развитых стран показывает, что в ходе исторического развития государство последовательно осуществляло «функции поддержания рыночных отношений в форме защиты частной собственности, регулирования процессов торговли и обмена, реализации норм гражданского кодекса. Выполнение государством социальных функций породило необходимость ограничения свободных рыночных отношений и придания экономике социальной ориентации, отвечающей интересам всего населения» [3, с.47]. Отсюда следует, что основой социального государства является социально ориентированная экономика, обеспечивающая высокий уровень развития страны и благосостояния населения и создающая достаточно средств для успешной реализации многочисленных социальных программ.

Социально ориентированная рыночная экономика основана на органическом сочетании рыночных начал с высокой степенью государственного вмешательства в экономику. При этом главной задачей государства является защита конкуренции, обеспечивающая высокую эффективность стимулирующих функций рыночного механизма. Другой его задачей является

поддержка и укрепление социальной сферы, а также обеспечение социального равенства путем согласования интересов между социальными группами [5, с.89]. Таким образом, политика взаимоувязывания деятельности государства по социальной защите граждан с развитием рыночной экономики способствует достижению определенного равновесия между рыночной эффективностью и социальной справедливостью.

В теоретическом аспекте имеющиеся подходы к определению понятия «социально ориентированной рыночной экономики» можно сгруппировать, исходя из критерия объекта социальной ориентации: ориентация экономики с собственника на работника или ориентация на потребителя и социально незащищенные слои населения. Примером первого рода является понимание социально ориентированной рыночной экономики в виде особой формы рыночного хозяйства, направляемой и регулируемой государством и всем обществом так, что конечные цели хозяйствования подчиняются не интересам одних только собственников средств производства, владельцев предприятий, но также и других участников хозяйствования, в том числе непосредственных производителей материальных благ [1, с.13]. Второй подход предполагает, что «социально ориентированная рыночная экономика – это подчинение производства потребителю, удовлетворение массовых потребностей населения. Социальная ориентация также предполагает значительные масштабы перераспределения доходов в целях оказания социальных услуг населению, предоставления определенных социальных гарантий, но при этом не должно порождаться иждивенчество, неоправданная растрата общественных ресурсов» [8, с.27].

Теоретической основой концепции социально ориентированной рыночной экономики является теория хозяйственного порядка немецкого ученого В. Ойкена, определяющего категорию «порядок» в виде «совокупности форм, в которых происходило и происходит регулирование повседневного хозяйственного процесса – в конкретном месте и времени» [6, с.214]. Иными словами, хозяйственный порядок – это совокупность правил и норм, установленных и принятых в данном обществе. Эта теория получила свое развитие в работах представителей ордолиберализма в 30-50-х гг. XX века.

Ордолибералы исходят из представления, что только хозяйственный порядок, основанный на свободе и ответственности каждого человека, может эффективно обеспечить общество ограниченными благами и неуклонно повышать всеобщее благосостояние. Для этого требуются общие институциональные условия, которые регулируют хозяйственную деятельность индивидуумов таким образом, что, в конечном счете, выигрывают все. Неразрывно с этими правилами связаны как формы, через которые они реализуются, так и механизмы, обеспечивающие эту реализацию. Суть концепции хозяйственного порядка состоит в том, что не идеология и производственные отношения, а принципы и правила хозяйствования и экономического управления отличают одну экономическую систему от другой.

Между тем, как показало наше исследование, хозяйственный порядок в нашей стране не совсем соответствует общепринятому цивилизованному ведению хозяйственной деятельности. Примером является наличие большего удельного веса теневой экономики (по оценкам доктора экономических наук Ж. Акинеева свыше 60%), которая функционирует вне официальной статистики, а значит, без уплаты налогов государству, что наносит серьёзный ущерб социальной защищенности населения.

Концепция социального рыночного хозяйства, сформулированная ордолибералами, легла в основу экономической политики Л. Эрхарда, Главной ее особенностью стала ориентация на психологические характеристики экономического поведения граждан. По его мнению, любая экономическая политика, претендующая на успех, начинается с обеспечения доверия к ней со стороны населения. Эффективная экономическая политика обязательно должна быть понятной гражданам, быть последовательной, открытой и честной, ориентированной как на долгосрочный, так и на краткосрочный результат. Следовательно, перед государством встают новые задачи – создать такие политические, экономические и социальные условия в обществе, которые гарантировали бы свободное развитие личности и

предотвращали бы концентрацию власти в руках отдельных политических и экономических субъектов. Именно это определяет степень социальности государства, когда само государство и рынок функционируют для человека. Л. Эрхард был убежден, что социальные проблемы в обществе должны решаться не при помощи перераспределения созданного дохода, а в направлении повышения хозяйственной эффективности на основе конкурентного рынка. Он подчеркивал, что объем социальных благ, предоставляемых государством, по мере роста общественного богатства и благосостояния граждан должен не расширяться, а, наоборот, сокращаться [9, с.231].

Мы остановились столь подробно на немецкой модели социального рыночного хозяйства, поскольку эта модель наиболее ярко раскрывает сущность социально ориентированной рыночной экономики, тем более что она внедрялась в условиях, в значительно большей степени адекватных первоначальным реалиям стран СНГ, чем модели других стран. Хотя, несомненно, научный и практический интерес представляют также модели «шведского социализма», английского «общества благосостояния» и др.

В последние десятилетия во многих странах развернулся поиск новых пропорций базовых факторов, таких размеров и форм социальных гарантий, которые не подавляли бы стимулы к трудовой деятельности, не сдерживали бы рост экономики и эффективности [12, с.33]. В большинстве стран социальные реформы идут по пути перераспределения социальных обязательств от государства к гражданину, но это основывается на постоянно возрастающем уровне общественного благосостояния. Данная тенденция обусловлена рядом факторов, определяющих своего рода границы возможностей государства в социальной сфере. Среди них можно выделить следующие: разрастание государственных социальных расходов и аппаратов; низкая эффективность государственных социальных служб; высокие административные издержки их деятельности; влияние патернализма и увеличения социальных расходов государства на сдерживание экономического роста (за счет высоких налогов, ограничений конкурентоспособности и распространения иждивенчества); процессы интеграции и глобализации; воспроизводство в обществе более сложных и специфических социальных проблем. В последние 3-4 года доминирующей становится тенденция реформирования социальной политики в связи с экономическими кризисами в странах ЕАЭС, отчасти связанными с санкциями к российской экономике. Это в свою очередь по цепочке передается на другие члены ЕАЭС, в том числе Кыргызстану, поскольку Российская Федерация является основным экономическим партнером Кыргызстана. Это отражается и на социальном положении населения стран-членов ЕАЭС.

Подводя итоги, можно сказать, что в современных условиях развитие социальной сферы обусловлено следующими факторами:

- формирование социального государства как основного субъекта социальной ответственности. Это предполагает внедрение новых способов и механизмов регулирования социальных отношений, среди которых: перераспределение и регулирование доходов; регулирование занятости и безработицы; поддержка малого и среднего предпринимательства; развитие обязательного социального страхования, систем социального и пенсионного обеспечения, отраслей образования и здравоохранения;

- становление социально ориентированной экономики, особую значимость в которой приобретает способность нахождения оптимального компромисса между темпами экономического роста и динамикой социальных показателей в конкретных условиях развития страны;

- формирование социального общества, структурными элементами которого являются институты гражданского общества (хозяйствующие субъекты в части их корпоративной социальной политики, местные сообщества, семья, отдельные граждане).

Использованная литература:

- 1.Бутенко, А. Что такое социально ориентированная экономика и почему о ней так много спорят? Политэконом. – 1996. – № 2. – С. 13.
- 2.Исаков, К. И. Социально-экономические проблемы занятости населения. – Бишкек: Илим, 2003. – 174 с.
- 3.Калашников, С. Социальное рыночное хозяйство и социальное государство Человек и труд. – 2003. – № 9. – С. 46-47.
- 4.Ламперт, Х. Социальная рыночная экономика. Германский путь [Текст]– М.: Дело, 1993. – С. 107; 150-152; 182-200.
- 5.Нестеренко, А. Н. Экономика и институциональная теория – М., 2002. – С. 89.
- 6.Ойкен, В. Основы национальной экономики, М.: Экономика, 1996. – С. 214.
- 7.Ракитский, Б. Социальная защищенность и ее типы [Текст] / Б. Ракитский // Вопросы экономики. – 1992. – № 7. – С. 4-17.
- 8.Социально-экономические модели в современном мире и путь России [Текст] / Под ред. К. М. Микульского. – М.: Экономика, 2003. – Кн. 1. – С. 27.
- 9.Эрхард, Л. Благополучие для всех [Текст] / Л. Эрхард. – М.: Начало-Пресс, 1991. – 231 с.
- 10.Якаб, М. Тенденции государственных и частных расходов на здравоохранение [Текст]: проект анализа политики здравоохранения / М. Якаб, А. Темиров // Документ исследования политики. – Бишкек, 2005. – № 28.
- 11.Якушев, Л. П. Социальная защита [Текст]: учеб. пособие / Л. П. Якушев. – М., 1998. – С. 10-22.
- 12.Introduction to social security ILO [Text]. – Geneva, 1989. – P. 5, 1-14.

*Маткеримова А.М., д.э.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Темирбаев М.Н., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ КАЧЕСТВА ПОКАЗАТЕЛИ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются некоторые ключевые показатели качества жизни человека. Обсуждено, по каким критериям измеряются ключевые показатели качества жизни и текущие показатели качества жизни в Кыргызстане, а также некоторые показатели за рубежом.

Ключевые слова: индекс роста человеческого потенциала, социальная защита, социальная среда.

КАЛКТЫН ТУРМУШУНУН САПАТТЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮН МҮНӨЗДӨГӨН НЕГИЗГИ КӨРСӨТКҮЧТӨР

Аннотация

Бул макалада адамзаттын жашоо сапатын аныктоочу негизги көрсөткүчтөр тууралуу маселе козголгон. Жашоонун негизги сапаттык көрсөткүчтөрү кандай критериялар менен өлчөнөт жана Кыргызстандагы учурдагы жашоо сапатынын көрсөткүчтөрү, кээ бир чет өлкөндөгү көрсөткүчтөр да талкууланды.

Түйүндүү сөздөр: адамдык потенциалдык өсүү индекси, социалдык коргоо, социалдык чөйрө.

THE MAIN INDICATORS CHARACTERIZING THE QUALITY INDICATORS OF THE LIFE OF THE POPULATION

Annotation

This article addresses some of the key indicators of human quality of life. What criteria are used to measure key quality indicators of life and current indicators of quality of life in Kyrgyzstan, as well as some indicators abroad, were discussed.

Keywords: human potential growth index, social protection, social environment.

В связи с тем, что роль социальной сферы в последнее время возрастает, большое значение приобретает необходимость оценки состояния социальной сферы. Для этого используются различные показатели и индикаторы, в частности, количественные и качественные характеристики социального развития общества. Количественные социальные показатели имеют сравнительное значение и несут функцию нормативов социальной политики. Среди качественных параметров особо выделяются показатели качества жизни, но единых взглядов по поводу системы элементов качества жизни нет, можно говорить лишь о совпадении взглядов по базовым индикаторам. Это связано с тем, что качество жизни является объективно-субъективной категорией. Среди объективных показателей числятся потребление материальных благ и продуктов питания, качество жилищных условий и занятости, развитие сферы услуг, образования и социального обеспечения. К субъективным показателям относятся степень удовлетворенности граждан жизненными условиями, социальным статусом, финансовым положением, семейными отношениями и др. В частности, профессор Н. Кумскова к показателям качества жизни относит следующие [7, с.262]:

- оценка качества населения (продолжительность жизни, уровень образования и квалификации, рождаемость, смертность, брачность);
- благосостояние населения (реальные доходы и расходы, уровень дифференциации доходов, обеспеченность имуществом и мощностями инфраструктуры);
- качество социальной сферы (условия труда, физическая и имущественная безопасность, социальная защита);
- качество экологии (состояние окружающей природной среды);
- природно-климатические условия (наличие природных ресурсов, климатические условия, природные катаклизмы).

В классификации Европейской экономической комиссии ООН выделяется восемь групп показателей качества жизни, из них на первом месте – здоровье, на втором – потребление, на третьем – образование. Эти показатели вошли в международный инструментарий по оценке национальных социальных систем, призванных обеспечивать воспроизводство человеческих ресурсов. Этим также достигается и сопоставимость оценок по странам.

При анализе качества жизни стран используются такие показатели, как индекс развития человеческого потенциала; индекс интеллектуального потенциала общества; показатель величины человеческого капитала в расчете на душу населения; коэффициент жизнеспособности населения и некоторые другие.

Одним из наиболее используемых интегральных количественных показателей является индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП). Данный индекс определяется как среднеарифметическое трех индексов: ожидаемой продолжительности жизни, уровня образования и валового внутреннего продукта на душу населения. Этот коэффициент колеблется по странам от 0,252 в Эфиопии до 0,960 в Канаде, страны СНГ занимают положение в середине списка за счет высокого уровня образования при низких значениях двух других показателей. Кыргызстан занял 122-е место из 189 стран по уровню человеческого развития согласно «Докладу о человеческом развитии – 2019» (англ. Human Development Report). [10]. Авторы документа оценили такой уровень развития как «среднее». Из стран Центральной Азии в эту группу попал также Таджикистан (125 место), а из ближайшего зарубежья – Индия (129 место) и Пакистан (152 место). Страной же с наивысшим уровнем человеческого развития стала Норвегия. Вместе с тем он входит в первую двадцатку государств, признанных интеллектуально развитыми. Каждый год в «Кыргызпатент» поступает около 200 заявок на изобретения. В основном разрабатывают новшества в области промышленности и сельского хозяйства.

По данным Всемирного банка, Кыргызстан имеет наименее низкий объем экономики среди стран Центральной Азии и, соответственно, вносит самый маленький вклад в ВВП региона. По итогам 2020 года, ВВП Казахстана составил 170 млрд долларов, Узбекистана – 57,7 млрд долларов, Туркменистана – 45,2 млрд долларов, Таджикистана – 8,2 млрд долларов, Кыргызстана – 7,7 млрд долларов. Таким образом, доля Кыргызстана в региональном ВВП составила всего 2,7%.

Кыргызстан имеет и самый низкий объем ВВП на душу населения. По этому показателю республика отстает от всех постсоветских стран, за исключением Таджикистана.

В социальной сфере ожидается снижение объема внутреннего валового продукта на душу населения. Об этом информирует Министерство финансов Кыргызстана. Так, в 2021 году показатель с утвержденных \$1 тысячи 256.3 снижен до \$1 тысячи 156.3, или на 7.96%.

Для характеристики меры развитости социальной сферы также используют индикаторы. Основными из них являются: величина прожиточного минимума; доля населения, находящегося за чертой бедности; масштабы поляризации доходов (цедильный коэффициент); число получающих образование; перечень медицинских услуг, доступных всему населению; доля безработных в общей численности трудоспособного населения; средняя продолжительность жизни; детская смертность, рождаемость. Перечисленные показатели входят в методику определения оценки уровня жизни, который выступает важным интегральным показателем уровня социального развития государства.

Термин «социальная защита» был впервые использован в Законе о социальной защите США в 1935 г., которым был определен новый для этой страны институт обязательного страхования на случай старости, смерти, инвалидности и безработицы.

Вскоре данный термин стал широко применяться во многих странах мира и Международной организацией труда (МОТ), так как просто и доходчиво выражал сущность проблемы по организации национальных программ и систем помощи престарелым и нетрудоспособным. В дальнейшем рамки этой дефиниции значительно расширились при разработке и принятии конвенций и рекомендаций МОТ, Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ),

Международной ассоциации социального обеспечения (МАСО) по социальному страхованию и социальной помощи, гарантированию минимальных доходов работающим при наступлении нетрудоспособности, а также в области условий и охраны труда, заработной платы [9, с.33].

Вместе с тем перечисленные выше методические подходы не охватывают весь спектр проблем социальной защиты по ряду причин. Во-первых, диапазон проблем, а также ширина и глубина социальной защиты динамично расширяются в соответствии с происходящими в общественном развитии явлениями, а также изменениями в экономике как глобального характера, так и в рамках каждой национальной экономики. Во-вторых, расширяется и углубляется само понятие социальной защиты в связи с развитием самого человека. Поэтому учет этих изменений не всегда удается, несмотря на параллельные сдвиги информационной технологии, компьютеризации и цифровой трансформации экономики в широком понимании.

Кроме этого, в самом процессе социальной защиты населения, в особенности его социально уязвимых слоев, приходится учитывать и требования конечной цели, то есть повышение качества жизни людей, которое зависит не только от роста уровня доходов, но и в существенной степени от расширяющегося человеческого выбора в сфере здравоохранения, образования, жилищных условий, экономической и общественной деятельности, которые в совокупности составляют жизненные потребности людей.

В экономической литературе существует бесчисленное множество классификаций потребностей людей, в том числе касательно материальных, жилищных, духовных и других необходимых потребностей. Существуют также методы группировки этих потребностей с целью обеспечения учета и проведения квалифицированных распределительных операций по секторам экономики, потребителям материальных и духовных благ и по местностям. Одновременно делается попытка разработать обобщающие дифференцированные и интегральные показатели оценки потребностей и потребление, с помощью которых определяется степень развития человека.

В связи с этим в последние годы в Кыргызстане, как и в других странах СНГ, приобрел популярность, используемый в международной практике интегральный показатель «индекс развития человеческого потенциала» (ИРЧП), рассчитываемый как среднеарифметическое значение трех обобщающих индикаторов:

- 1) продолжительность жизни людей, фактически отражающая категорию «здоровье»;
- 2) уровень образования;
- 3) уровень материальной обеспеченности (дохода).

При этом в оценке вышеприведенных показателей широко используются такие показатели, как затраты (бюджетные средства), деятельность (организационная, научно-методическая, технологическая), выпуск (производство и оказание услуг), общественные результаты (последствия). Чрезвычайно важной и в то же время сложной в этой концептуальной постановке является оценка системных социально-экономических результатов, поскольку эффект от функционирования социальной сферы многогранен, трудноизмерим и может не сразу проявиться. К примеру, повышение уровня здравоохранения, образования, культуры и спорта постепенно влияет на рост социального потенциала страны, который получит полноценную реализацию лишь через несколько лет.

Все более актуальной во всем мире становится задача повышения эффективности деятельности бюджетного сектора социальной сферы. Это подтверждается исследованиями зарубежных специалистов, выявляющих, что государственные организации в сфере обслуживания редко сталкиваются с необходимостью ради победы в конкурентной борьбе вводить новшества и повышать производительность, и потому они становятся «нерегулируемыми монополистами» и ведут себя соответственно. В отсутствии рыночных стимулов организация, позволяющая себе роскошь, характерную для монополиста (в чем упрекается большинство государственных компаний), впадает в благодушие и безответственность. Это весьма свойственно и большинству отечественных бюджетных организаций в социальной сфере.

Поэтому нельзя не согласиться с суждениями Т.К. Койчуева о том, что «давно назрела необходимость в таких финансовых решениях и механизмах, которые способны мотивировать к достижению эффективных результатов и сами организации социальной сферы» [6].

Очевидно, что реализация обозначенных выше задач может быть обеспечена при условии кардинального повышения эффективности работы организаций и учреждений социальных отраслей и оптимизации использования всех видов государственных ресурсов в интересах потребителей социальных услуг. В правительственной программе социально-экономического развития страны на среднесрочную перспективу намечено законодательно оформить новые организационные формы организаций социальной сферы внутри государственного и муниципального секторов экономики, что должно улучшить качество предоставляемых населению социальных услуг, повысить эффективность и прозрачность использования бюджетных средств. Однако до сих пор все остается по-прежнему.

С научной точки зрения прогрессивное развитие социальной сферы страны в целом, а также ее регионов необходимо осуществлять на основе системного подхода. Системная методология зарекомендовала себя как объективная теоретическая база формирования адекватных конструктивных действий, направленных на позитивные преобразования. Системная методология позволяет изучать объекты, процессы, явления не только с различных аспектов, но и на различных уровнях с выявлением сущностных связей, взаимозависимостей, проблем в конкретных условиях управления, регулирования, реструктуризации, совершенствования сложных социально-экономических комплексов (систем). Нам представляется, что системный подход является особенно предпочтительным при анализах и выборах решений по обоснованному развитию социальной сферы. Системный подход следует признать первой из основных методологических основ современного развития социальной сферы.

Вторым методологическим условием дальнейшего развития социальной сферы, на наш взгляд, является оптимальное государственное регулирование. Как известно, госрегулирование социальных и экономических процессов обусловливается двумя основными обстоятельствами: во-первых, необходимостью защиты правомочий собственности и их изменений в результате обменов и, во-вторых, существованием «провалов рынка», компенсировать и устранить которые призвано государство. Использование второй функции государством осуществляется через использование различных мер по регулированию экономики и социальной сферы. Госрегулирование предполагает применение системы форм, методов и средств, используемых для обеспечения соответствующего уровня развития важнейших сфер народного хозяйства.

В числе методов государственного регулирования большое значение придается госрасходам, расширение которых рассматривается как фактор увеличивающегося спроса на определенные товары, работы, услуги для удовлетворения государственных нужд. При этом важнейшими направлениями государственных расходов считаются научные исследования, социальная инфраструктура, социальная поддержка населения, образование и здравоохранение. С момента обретения независимости Кыргызская Республика является социально-ориентированным государством, что отражается на расходах государственного бюджета (около 50% от всех расходов).

Рассматривая мировую практику, можно увидеть, что в США, например, получили наибольшее распространение рыночные методы функционирования социальной сферы, где, однако, имели место в отдельные периоды усиливающиеся меры государственной поддержки частного сектора, осуществляющего производство общественных благ, в частности, медицинских, образовательных культурно-досуговых услуг. В Западной Европе, напротив, более значительно присутствие государства в социальной сфере, традиционно сильна позиция государственного финансирования и регулирования социальных отраслей. Во всех странах Европейского союза финансирование социальной сферы в большей степени обеспечивается государством, нежели бизнесом, частными организациями, общественными фондами. Доля государства в рассматриваемом аспекте наиболее высокая в Швеции, Дании, Норвегии,

Германии, Великобритании, Австрии. Вместе с тем страны, входящие в ЕС, сохраняют свою специфику и не склонны передавать Европарламенту свой суверенитет в области социальной политики и свои полномочия по расходам на социальные программы.

Использованная литература:

1. О правах и гарантиях лиц с ограниченными возможностями здоровья [Текст]: Закон Кырг. Респ. от 3 апр. 2008 г. № 38. ст. 1.
2. О стратегии развития социальной защиты населения Кыргызской Республики на 2012-2014 гг. [Текст]: постановление Правительства Кырг. Респ. от 13 дек. 2011 г. № 755.
3. О государственных пособиях в Кыргызской Республике [Текст]: Закон Кырг. Респ. от 29 дек. 2009 г. № 318. ст. 1.
4. Об оказании единовременной материальной помощи [Текст]: постановление Временного Правительства Кырг. Респ. от 8 апр. 2010 г. ВП № 1.
5. Об основах социального обслуживания населения в Кыргызской Республике [Текст]: Закон Кырг. Респ. от 19 дек. 2001 г. № 111. ст. 28.
6. Койчуева, М. Становление социальной экономики в постсоветском пространстве [Текст] / М. Койчуева. – Бишкек; Душанбе: Кольби, 2004. – 229 с.
7. Кумскова, Н.Х. Экономическая теория [Текст] / Н. Х. Кумскова. – Бишкек, 2010. – С. 262.
8. Оценка уровня и качества жизни населения [Текст] // Экономист. – 2001. – № 11. – С. 61.
9. Реформа государства в зарубежных странах и развитие человеческого потенциала [Текст] // Человек и труд. – 2003. – № 12. – С. 33.
10. Интернет ресурсы <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>.

*Омошев Т.Т., к.п.н., профессор
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Сулайманова Д.К., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены основные вопросы повышения экономической эффективности сельского хозяйства региона. А также важные факторы повышения эффективности производства, совершенствование техники и технологии производства, укрепления кадрового потенциала.

Ключевые слова: сельское хозяйство, эффективность, повышения, производство, регион.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТҮШТҮК РЕГИОНУНУН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУНУН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Аннотация

Макалада областтын айыл чарбасынын экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги маселелери каралат. Ошондой эле өндүрүштүн эффективдүүлүгүн жогорулатуунун, техниканы жана өндүрүштүн технологиясын өркүндөтүүнүн, кадрларды чыңдоонун маанилүү факторлору.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарбасы, эффективдүүлүк, өсүү, өндүрүш, аймак.

MAIN DIRECTIONS FOR INCREASING THE ECONOMIC EFFICIENCY OF AGRICULTURE IN THE SOUTHERN REGION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article considers the main issues of increasing the economic efficiency of agriculture in the region. As well as important factors for increasing production efficiency, improving equipment and production technology, strengthening human resources.

Key words: agriculture, efficiency, increase, production, region.

Переход к рыночным отношениям требует глубоких сдвигов в экономике - решающей сфере человеческой деятельности. Необходимо осуществить крутой поворот к интенсификации производства, переориентировать каждое предприятие, организацию, фирму на полное и первоочередное использование качественных факторов экономического роста. Должен быть обеспечен переход к экономике высшей организации и эффективности со всесторонне развитыми производительными силами и производственными отношениями, хорошо отлаженным хозяйственным механизмом. В значительной степени необходимые условия для этого создает рыночная экономика. При обосновании и анализе всех показателей экономической эффективности учитываются факторы повышения эффективности производства по основным направлениям развития и совершенствования производства. Эти направления охватывают комплексы технических, организационных и социально-экономических мер, на основе которых достигается экономия живого труда, затрат и ресурсов, повышение качества и конкурентоспособности продукции.

Важнейшими факторами повышения эффективности производства выступают:

1. ускорение научно-технического прогресса, повышение технического уровня производства, производимой и осваиваемой продукции (повышение ее качества), инновационная политика;

2. структурная перестройка экономики, ее ориентация на производство товаров народного потребления, конверсия оборонных предприятий и отраслей, совершенствование воспроизводственной структуры капитальных вложений (приоритет реконструкции и

технического перевооружения действующих предприятий), ускоренное развитие наукоемких, высокотехнологичных отраслей;

3.совершенствование развития диверсификации, специализации и кооперирования, комбинирования и территориальной организации производства, совершенствование организации производства и труда на предприятиях и в объединениях;

4.разгосударствление и приватизация экономики, совершенствование государственного регулирования, хозяйственного расчета и системы мотивации к труду;

5.усиление социально-психологических факторов, активизация человеческого фактора на основе демократизации и децентрализации управления, повышения ответственности и творческой инициативы работников, всестороннего развития личности, усиления социальной направленности в развитии производства (повышение общеобразовательного и профессионального уровня работников, улучшение условий труда и техники безопасности, повышение культуры производства, улучшение экологии).

В зависимости от места и сферы реализации пути повышения экономической эффективности подразделяются на общенациональные (государственные), отраслевые, территориальные и внутрипроизводственные. В экономической науке стран с развитыми рыночными отношениями эти пути подразделяются на две группы: · внутрипроизводственные и внешние или факторы, воздействующие на изменение прибыли и контролируемые со стороны фирмы; неконтролируемые факторы, к которым фирма может только подстроиться.

Вторая группа факторов - это конкретные рыночные условия, цены на продукцию, сырье, материалы, энергию, курсы валют, банковский процент, система госзаказов, налогообложение, льготы по налогам и т.д. Наиболее многообразна группа внутрипроизводственных факторов в масштабе предприятия, объединения, фирмы. Их количество и содержание специфичны для каждого предприятия в зависимости от его специализации, структуры, времени функционирования, текущих и перспективных задач. Они не могут быть унифицированы и едины для всех предприятий.

Переход к рыночной экономике вносит ряд существенных корректив в теорию и практику оценки экономической эффективности, отбора и реализации оптимальных вариантов производственно-хозяйственных решений. Во-первых, существенно повышается экономическая ответственность за принимаемые производственно-хозяйственные решения по сравнению с обоснованием эффективности принимаемых решений в условиях тотального огосударствления экономики, когда преобладало безвозмездное финансирование капитальных вложений и предприятия по существу не несли материальной ответственности за достоверность оценки и фактическую эффективность технических и организационных мероприятий, соответствие проектной и фактической эффективности. Совершенно другое положение в условиях рыночной экономики, когда собственник средств несет полную материальную ответственность за конечные финансовые результаты производственной деятельности, т.е. происходит персонализация материальной и финансовой ответственности. В этих условиях расчеты и обоснование экономической эффективности уже не носят формального характера, как это имело место в централизованно управляемой экономике, когда, как правило, проектная и фактическая эффективность принимаемых решений не совпадали. Во-вторых, усиление ответственности за принимаемые решения тесно связано и с повышением степени риска в инвестиционной деятельности и развитии производства, когда регулятором производства главным образом выступают рыночные отношения, здесь уже необходима целая система страхования, независимой экспертизы проектов, использование услуг консультативных фирм. В-третьих, учитывая динамичность производства и инвестиций, усиливается значение оценки фактора времени при обосновании и достижении финансовых результатов на основе дисконтирования (формулы сложных процентов). В-четвертых, в отличие от командно-административной системы управления в условиях рыночных отношений и многообразия форм собственности взамен единых, централизованно утверждаемых экономических норм и нормативов эффективности, применяются индивидуальные нормативы, формирующиеся под влиянием рынка. При этом

индивидуальные нормы весьма динамичны, они изменяются во времени под влиянием рынка. Они и учитываются при экономическом обосновании эффективности принимаемых решений (нормы прибыли по предприятиям, нормы амортизации, нормы расхода сырья и материалов).

Главным фактором повышения экономической эффективности является НТП, совершенствование техники и технологии производства, осуществление крупных народнохозяйственных научно-технических программ при максимальной заинтересованности предприятий в использовании этих результатов, в этом отношении большие изменения к лучшему сулит переход к рынку. В результате этого сформируется регулируемое, цивилизованное рыночное хозяйство, которое явится действенным средством, стимулирующим рост производительности труда, повышение эффективности всего общественного производства, приумножение общественного богатства в интересах повышения благосостояния народа. Уровень экономической эффективности деятельности предприятия зависит от многих факторов и условий. Эти факторы в реальности действуют не изолированно, в чистом виде, а чаще пересекаются. Часть из них зависит от деятельности предприятия в целом, другие связаны с технологией и организацией производства, а еще некоторые обусловленные уровнем использования производственных ресурсов и научно-технического прогресса.

Эффективность растениеводства и животноводства имеет свою систему факторов. Например, эффективность растениеводства зависит от следующих факторов, повышающих эффективность инновационных процессов в отрасли: агробиологические, технические, организационно-экономические и социальные. Технические факторы – это система машин для обработки почвы и уборки урожая. Организационно-экономические факторы – это оптимальная организация человеческих ресурсов, материальное стимулирование труда и государственное регулирование занятости. Эти факторы характеризуют условия производства, а его результативность показывает уровень повышения урожайности, выход валовой продукции, производительность труда, рентабельность и др. Эти тесно взаимосвязанные факторы повышают эффективность инновационных процессов, используя производственные ресурсы и внедряя достижения научно-технического прогресса.

Технические и агробиологические факторы имеют важное значение при использовании перспективных, научно-разработанных сортов и гибридов растениеводческих культур, применении научно обоснованной и высокоэффективной системы обработки почвы и проведении системы мер по защите от болезней и борьбе с вредителями. Так, например, в последние годы из-за различных болезней нет полноценного урожая хлопка, поэтому государству необходимо оказывать помощь крестьянам при обработке хлопчатника.

Рост экономической эффективности производства способствует увеличению доходов хозяйств, получению дополнительных средств для оплаты труда и улучшению социальных условий, это выгодно как государству в целом, так и отдельным хозяйствам и непосредственно работникам. Производственный потенциал аграрных предприятий является основой для проведения экономической работы в сельском хозяйстве.

Материально-технические ресурсы определяются суммой среднегодовой стоимости основных производственных фондов сельскохозяйственного назначения и оборотных материальных средств, взятых из годового отчета. Суммированием денежных оценок земельных, трудовых и материально-технических ресурсов вычисляется показатель совокупной оценки ресурсов.

С развитием научно-технического прогресса необходимо существенно менять состав работников сельского хозяйства: сокращать численность рабочих, занятых физическим, ручным трудом, и увеличивать количество механизаторов и других групп квалифицированных работников. Одним из факторов повышения экономической эффективности сельскохозяйственного производства является обеспечение его высококвалифицированными специалистами, вооруженными знаниями по новым информационным технологиям, в частности, умением использовать компьютерные технологии при моделировании процессов аграрного сектора.

С целью реализации основных направлений агропродовольственной политики Кыргызской Республики необходимо разработать новые подходы для решения вопросов кадрового обеспечения аграрного производства. Низкий уровень подготовки менеджеров, специалистов, недостаточная гибкость к рыночным реформам не позволяет им оперативно адаптироваться к новым условиям хозяйствования, что приводит к серьезным негативным последствиям. Для эффективной работы по укреплению кадрового потенциала необходимо осуществлять следующее:

- организацию повышения квалификации кадров в районном и областном масштабах;
- отбор и направление молодежи на учебу, выработку мер по закреплению специалистов на производстве;
- подготовку руководителей предприятия, являющуюся важнейшей составной частью региональных программ кадрового обеспечения аграрного сектора. В этой связи особый акцент приобретает необходимость формирования действенного резерва руководящих кадров. Этот вопрос должен решаться в учебных заведениях переподготовкой специалистов и дополнительным профессиональным образованием;
- переподготовку и повышение квалификации в области внедрения новых информационных технологий при заготовке, реализации и переработке сельскохозяйственной продукции;
- создание информационно-консультативной службы, являющейся эффективным механизмом доведения до сельхозпроизводителей рыночной, научной и технологической информации и оказывающей серьезное влияние на повышение эффективности сельскохозяйственного производства. Услугами консультационных служб должны активно пользоваться работники, занятые в крестьянских хозяйствах.

Одним из важнейших условий рациональной организации производства в крестьянском (фермерском) хозяйстве является достижение более полного и равномерного использования имеющихся трудовых ресурсов в период всего года. В результате повышения занятости инновационного типа из года в год растет производительность труда, а также заработная плата, что обеспечивает эффективное производство продукции сельского хозяйства.

Для обеспечения рабочей силой крестьянского (фермерского) хозяйства необходимо:

- определить потребность в затратах труда на выполнение работ по содержанию скота, возделыванию сельскохозяйственных культур, ремонту техники и т.п., а также работ управленческого характера;
- предусмотреть более полную отдачу труда всех членов крестьянского (фермерского) хозяйства;
- рассчитать потребность в численности наемной рабочей силы и продолжительность найма работников со стороны, исходя из конкретных условий деятельности данного хозяйства.

Главным критерием совершенствования работы крестьянских (фермерских) хозяйств является осуществление эффективного производства и достижение качественной продукции. В условиях научно-технической революции особую значимость приобретает квалификация и востребованность рабочей силы. Последовательный переход к использованию интенсивных факторов развития сельского хозяйства требует приведения в действие имеющихся экстенсивных резервов рабочей силы.

За счет совершенствования процесса труда можно повысить урожайность сельскохозяйственных культур и угодий, а также продуктивность скота и птицы.

Умелое использование технических средств обуславливает уровень механизации производства, что позволяет обеспечить повышение производительности труда и снижение производственных издержек, особенно уменьшение затрат рабочей силы.

Успешное применение комплексной механизации, автоматизации и электрификации аграрного производства, а также умелое применение минеральных удобрений, химизации и прогрессивных технологий уменьшают влияние природных факторов и фактора трудовых ресурсов на развитие и размещение аграрного производства.

Основным фактором повышения экономической эффективности сельскохозяйственных культур является комплексная механизация. Механизация, как фактор интенсификации, предполагает применение экономически обоснованной и технически совершенной системы машин и технологии производимых процессов, представляющих основу комплексной механизации. Специализация и рациональное сочетание методов, способов, приемов обработки почвы при производстве сельскохозяйственной продукции невозможны без дальнейшей интенсификации сельского хозяйства путем механизации, химизации, ирригации, мелиорации.

Совершенствование повышения эффективности аграрного производства на основании применения минеральных удобрений позволяет повысить урожайность основных сельскохозяйственных культур. Фактическая и расчетная (прогнозируемая) эффективность применения удобрений может определяться:

- в крестьянском (фермерском) хозяйстве и районе – хозяйственной эффективностью;
- в регионе и в республике по сельскому хозяйству в целом – отраслевой эффективностью;
- в народном хозяйстве – народнохозяйственной эффективностью.

Эффективность хозяйства определяется разницей результатов производства с обработкой удобрений и других химических средств, и результатов производства без их использования, основываясь на следующих показателях:

- производительность труда;
- выход продукции с единицы используемой земельной площади на единицу примененных химических средств;
- себестоимость продукции;
- чистый доход и рентабельность производства.

Кроме этого учитывается экономическая эффективность дополнительных затрат на удобрения и другие химические средства, на уборку урожая и его реализацию.

С учетом области определяется отраслевая эффективность. Ее величина характеризуется размером вклада агропромышленной отрасли в рост совокупности общественного продукта и национального дохода, и, соответственно, в повышение народнохозяйственной эффективности. Стоимость продукции, производственные затраты и чистый доход положены в основу расчета экономической эффективности применения удобрений и пестицидов в сельском хозяйстве. Их применение требует улучшения использования всех средств производства: земли, рабочей силы, производственных фондов. Экономическая эффективность применения химических продуктов оценивается отдельно по культурам или группам культур в целом, по севообороту и хозяйству. В свою очередь, общая и стоимость дополнительно полученной продукции от применения химических средств определяется в крестьянском хозяйстве, районе, области, республике по фактическим ценам реализации нахождением деления суммы выручки на объем реализации.

По разнице в стоимости продукции и издержек при использовании химикатов и без них определяется чистый доход и рентабельность применения продуктов химии.

Расчет экономической эффективности использования средств химизации должен сопровождаться конкретным анализом соотношения между объемом применения этих средств в сельскохозяйственном производстве и материально-техническими и экономическими условиями, способствующими повышению их эффективности. Экономическая эффективность минеральных и органических удобрений на перспективу рассчитывается на основе планируемых показателей урожайности, технологических карт возделывания и уборки сельскохозяйственных культур, норм внесения минеральных удобрений в год и эффекта от их использования.

Фактическая экономическая эффективность использования средств химизации определяется на основе следующих показателей:

- рост урожайности и размера добавочной продукции (прибавка урожая) в натуральном выражении и стоимостном в расчете на гектар и всю посевную площадь на единицу

органических и неорганических веществ и 1 сом затрат, связанных с применением минеральных удобрений и других химических средств;

-повышение производительности труда, выраженного ростом выхода продукции в расчете на 1 чел./час или сокращение количества трудозатрат на единицу продукции;

-снижение себестоимости и экономия производственных затрат от уменьшения себестоимости на единицу сельскохозяйственной продукции на всю использованную площадь или на всю производственную продукцию (сом);

-чистый доход (стоимость продукции минус затраты), полученный в результате использования средств химизации в сельскохозяйственном производстве в расчете на 1 га или на всю площадь на единицу органических или неорганических веществ и на 1 сом затрат.

При правильном использовании удобрений с учетом требований в питательных веществах различной культуры, особенностей почв и свойств самих удобрений не только повышается урожай, но улучшается его качество при значительном снижении себестоимости продукции, увеличивается зимостойкость растений и их сопротивляемость болезням.

Высокий эффект от удобрений можно получить лишь при выполнении всего комплекса передовой агротехники: своевременной и правильной обработки почвы, посевов сельскохозяйственных культур в оптимальные сроки, осуществлении надлежащих мер по борьбе с сорняками, современной уборки урожая без потерь и т.д. Эффективное применение минеральных удобрений – одна из важных сторон высокой культуры земледелия.

Научно обоснованное распределение фондов минеральных удобрений является одним из основных факторов роста эффективности их использования.

Планирование и распределение минеральных удобрений осуществляется в два этапа:

1.Определение научно обоснованной потребности;

2.Распределение выделенных фондов минеральных удобрений с учетом потребности в них.

Фонды минеральных удобрений распределяются с учетом следующего:

1.Повышения эффективности использования удобрений (выделение удобрений под интенсивные технологии, возделывание сельскохозяйственных культур, на орошение земли, для легкого вынесения и др.);

2.Охраны окружающей среды.

Распределение фондов минеральных удобрений осуществляет по видам, начиная с фосфорных удобрений, которые находятся в первом минимуме.

В настоящее время одним из факторов повышения экономической эффективности является создание новых сортов растений, пород сельскохозяйственных животных и технологий. Отечественными учеными выведены более 30 сортов озимой и яровой пшеницы, 18 сортов ячменя, 4 вида кукурузы, 5 пород овец и коз, 2 вида крупного рогатого скота. Новые породы лошадей, кур, получившие повсеместное распространение, дают продукцию и кормят население республики.

В настоящее время ученые-аграрники работают над созданием нового поколения генетических ресурсов растений и животных. Разрабатывается теоретически обоснованная методика по улучшению высокопродуктивного сорта сельскохозяйственных культур, создаются новые сорта пшеницы, ячменя и других культур с высоким качеством зерна, устойчивых к жаре, полеганию, болезням и вредителям.

Учеными республики разрабатываются технологии, направленные на повышение плодородия почвы, предотвращение ее от засоления, эрозированности и опустынивания. Это также является одним из факторов поднятия экономики республики, дающих гарантии обеспечения её безопасной продовольственной и сырьевой базой.

Показатели экономической эффективности производства продукции аграрного сектора можно разделить на частные и обобщающие.

К частным относят количество продукции, производительность труда, землеотдачу, фондоотдачу, материалоотдачу, издержки производства продукции и т.д. Вторым показателем может быть представлено не только количество произведенной продукции, но и другие

объемные показатели в зависимости от поставленных целей, к примеру, прибыль (убытки), рентабельность.

Систему показателей эффективности целесообразно построить следующим образом:

1.Обобщающие показатели – соотношение всей чистой продукции, созданной в сельском хозяйстве, в том числе в отраслях растениеводства и животноводства, к полным общественным издержкам производства. Они выражаются через объем национального дохода в абсолютном выражении или в расчете на душу населения. Такие показатели оценки эффективности народного хозяйства исходят из конечной цели производства. Это и называется удовлетворением потребностей общества в материальных благах. В свою очередь, национальный доход используется на потребление и накопление. Таким образом, к обобщающим показателям можно отнести такие показатели, как степень удовлетворения потребностей населения отдельными видами продуктов в расчете на душу населения, объем валовой продукции, объем валового и чистого дохода в расчете на единицу производственных ресурсов, степень окупаемости капитальных вложений и производственных затрат и др.

2.Частные показатели – соотношение чистой продукции по отдельным видам, а также продукции в натуральном выражении к полным общественным издержкам, совокупным затратам и овеществленному труду по её производству.

Оптимизационную модель народного хозяйства можно рассматривать как одно из основных моделируемых теоретических представлений в экономике на основании анализа оптимизационной микромодел. Рассмотрим следующие предложения:

- существование критериев оптимальности для народного хозяйства в целом и возможности его математической формализации;
- наличие нескольких допустимых альтернатив развития народного хозяйства;
- ограниченность возможностей производства в народном хозяйстве в определенный момент и любой промежуток времени.

Таким образом, проблема оптимизации народного хозяйства имеет общие черты с задачами математического программирования.

Использованная литература:

- 1.Джаилов Д.С. Развитие аграрного сектора в условиях реформирования. – Бишкек: ЦЭиСР при МФ КР, 2002.
- 2.Койчуев Т. Экономика Кыргызстана в последнее десятилетие XX в.- Бишкек, 2000.
- 3.Статистический ежегодник Кыргызской Республики. - Бишкек, 2005-2020 гг.
- 4.Турдубаев С.К. Инвестиции в агропромышленном комплексе и повышение их эффективности // Ежеквартальный научно-информационный журнал «Экономический вестник». – 2018 . -№4. – С. 33-41.

*Сулайманова Д.К., к.э.н., доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Иманалиева А.И., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы стратегического планирования деятельности предприятия. Даны определения стратегического планирования, предлагаемые различными российскими и зарубежными учеными. Пути осуществления стратегического планирования предприятия. А так же использование стратегии оптимизации затрат предприятия.

Ключевые слова: предприятие, стратегическое планирование, реализация, оптимизация.

ИШКАНЫН ИШИН СТРАТЕГИЯЛЫК ПЛАНДООНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Бул макалада ишкананын стратегиялык пландаштыруу маселелери талкууланат. Ар кандай орус жана чет өлкөлүк окумуштуулар тарабынан сунушталган стратегиялык пландаштыруунун аныктамалары берилген. Ишкананын стратегиялык пландоосун ишке ашыруунун жолдору. Ошондой эле ишкананын чыгымдарын оптималдаштыруу стратегиясын колдонуу.

Түйүндүү сөздөр: ишкана, стратегиялык пландаштыруу, ишке ашыруу, оптималдаштыруу.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF STRATEGIC PLANNING OF THE ACTIVITIES OF THE ENTERPRISE

Annotation

This article discusses the issues of strategic planning of the enterprise. The definitions of strategic planning offered by various Russian and foreign scientists are given. Ways of implementation of strategic planning of the enterprise. As well as the use of an enterprise cost optimization strategy.

Key words: enterprise, strategic planning, implementation, optimization.

В условиях рыночной экономики большое значение для развития деятельности предприятия имеет стратегическое планирование. Оно придает фирме такие качества, как определенность и индивидуальность, обеспечивает специфику, создает условия для возникновения и развития ряда важных и существенных факторов, позитивно влияющих на ее деятельность.

Стратегическое планирование является важнейшей составной частью управления предприятием, и без него вряд ли возможна успешная работа предприятия в условиях рыночной экономики. В современной быстроменяющейся экономической ситуации невозможно добиться положительных результатов, не планируя своих действий и не прогнозируя последствий.

Понятие «стратегия» вошло в теорию стратегического менеджмента в 50-х гг. XX в, когда проблема незамедлительной реакции на изменения, происходящие во внешней среде приобрела важное значение. Первоначально термин «стратегия» применялся исключительно в военной сфере и определялся как «искусство развертывания войск в бою».

Кроме того среди менеджеров этот термин означает высшее проявление управленческой деятельности.

Рассмотрим определения стратегического планирования, предлагаемые различными российскими и зарубежными учеными:

В.А.Баринов и В.Л.Харченко «определение стратегической цели развития предприятия на основе прогноза его возможностей и изменений внешней среды, а также выработка программы действий по достижению этой цели»;

Ю.Т.Шестопал и В.Д.Дорофеев, «долгосрочное развитие, достижение более высоких темпов экономического роста на основе поэтапного совершенствования различных производственно-технических факторов и организационно-управленческих структур, с целью обеспечения высокого качества работы персонала и уровня жизни своих работников»;

Е.А.Исаев «логический аналитический процесс определения будущего положения фирмы в зависимости от внешних условий деятельности»;

В.И.Ляско «выбор основных направлений производственной деятельности, приемов и методов, обеспечивающих достижение долгосрочных целей предприятия (фирмы) в постоянно меняющихся условиях внешней среды»;

Н.А.Казакова «управленческий процесс создания и поддержания стратегического соответствия между целями фирмы, ее потенциальными возможностями и шагами в сфере маркетинга»;

Дж.Штейнер, Дж. Майнер «определение долгосрочных целей и задач корпорации, принятие курса действий и распределение ресурсов, необходимых для достижения этих целей»;

А.В.Сорокина «одна из функций управления, которая представляет собой процесс выбора целей организации и путей их достижения»;

И.В.Гуськова «долгосрочное развитие предприятия, на основе формирования и реализации стратегии, для достижения намеченных целей, под влиянием изменяющейся среды в сложившемся конкурентном окружении».

Таким образом, на основании представленных выше определений, можно сделать вывод, что стратегическое планирование – понятие многоликое, сводящее свою суть к достижению поставленной цели.

Стратегическое планирование обеспечивает основу для принятия управленческих решений и реализации функций предприятия. Динамичный процесс стратегического планирования является той основой, на которой построены все управленческие функции. Не используя преимущества стратегического планирования, предприятия и отдельные сотрудники будут лишены четкого способа оценки целей и направлений их реализации.

Процесс стратегического планирования обеспечивает основу для управления предприятиями. Проецируя эти положения на реалии обстановки в нашей стране, можно отметить, что стратегическое планирование становится все более актуальным для российских предприятий, которые вступают в жесткую конкуренцию как между собой так и с иностранными корпорациями.

Стратегическое планирование - одна из функций управления, которая представляет собой процесс выбора целей предприятия и путей их достижения. Сущность стратегического планирования заключается не столько в долгосрочном временном горизонте планирования, сколько в предвидении изменений внутренней и внешней среды планируемого объекта и адаптации к ним процесса развития.

Теории и практике стратегического планирования уделено большое внимание в западной литературе, но, к сожалению, в нашей стране еще долгое время не уделялось должного внимания данной проблеме.

Общей методологией стратегического планирования, как и любой науки, является органическое единство общемировоззренческих, общеметодологических принципов, общенаучных методов познания и специфической, частной методологии.

Объектом стратегического планирования предприятий является деятельность, нацеленная на получение коммерческого эффекта.

Стратегическое планирование отличается от долгосрочного:

- иным пониманием роли внешнего фактора;
- изучением окружения фирмы и рынка.

Стратегическое планирование деятельности предприятия включает:

- стратегию, реализуемую в комплексе развития предприятия и выполнения поставленных целей;

- слабые и сильные стороны развития предприятия при изменении окружающей среды;
- риски, с которыми постоянно сталкиваются предприятия;
- учет прогнозов и предложений, нашедших отражение в стратегическом планировании;
- отражение взаимосвязи хозяйственной, финансовой и инвестиционной деятельности;
- оценку диверсификации, происходящей в результате слияния и поглощения других предприятий.

Конечно, каждое предприятие, исходя из своей специфики (размера, рода деятельности, места на рынке и т.д.), может конкретизировать процесс стратегического планирования, за счет уменьшения или увеличения его этапов.

Стратегическое планирование предприятий осуществляется путем:

- внутрифирменного планирования;
- планирования их деятельности на потребительском рынке.

Реализация стратегии приведет к увеличению рентабельности деятельности продукции и активов. Размер чистой прибыли увеличится почти в 1,5 раза. Таким образом, реализация предложенной стратегии приведет к существенному повышению ее прибыльности и рентабельности позволит захватить большую долю растущего рынка. Укрепление конкурентных позиций и упрочение финансового положения предприятия в результате реализации предложенной стратегии, характеризует его как эффективный инструмент в управлении предприятия.

Использование стратегии оптимизации затрат позволит фирме вести более рациональную и экономически эффективную деятельность. После внедрения системы стратегического планирования предприятие получит в части производства – долгосрочное и краткосрочное планирование, контроль за выпуском продукции, полную картину загрузки производственных мощностей, учет фактической себестоимости производственных заказов. В части маркетинга и сбыта – систему ведения работы с покупателями (договоры, коммерческие предложения), систему многоуровневых цен и скидок и т.д. В части материально-технического снабжения – ведение договоров и заявок на закупку, качественное планирование уровня запасов и закупок, автоматизацию внутрискладских перемещений материалов, снижение уровня неликвидных запасов. В части бухгалтерии и финансовой службы – полный учет и мониторинг движения товарно-материальных ценностей предприятия и т.д.

Внедрение системы стратегического планирования позволит оперативно управлять производством, повысить не только количественные, но и качественные показатели деятельности.

Использованная литература:

- 1.Александрова А.В. Стратегический менеджмент: Учебник / Н.А. Казакова, А.В. Александрова, С.А. Курашова, Н.Н. Кондрашева. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 320 с.
- 2.Басовский Л.Е. Стратегический менеджмент: Учебник / Л.Е. Басовский. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 365 с.
- 3.Косинова Н.Н., Сазонов С.П., Федотова Г. В., Попова М. Ю., Солянкина Л. Е. Стратегический менеджмент. Теория и практика: Учебник. Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2013. – 339 с.
- 4.Кузнецов Б. Т. Стратегический менеджмент: учебное пособие. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013. – 623 с.
- 5.Сорокина А. В. Стратегическое планирование: методические указания для выполнения индивидуальных работ. М.: МИИТ, 2013. – 80 с.
- 6.Стратегический менеджмент: учебное пособие / Ю.Т. Шестопал, В.Д. Дорофеев, В.А. Дресвянников, Н.Ю. Щетинина, А.Н. Шмелева. — М.: КНОРУС, 2016. — 310 с.

*Кокуева Э.С., э.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Алымкулов Э.Н., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ПОСТСОВЕТТИК ИНТЕГРАЦИЯ ЖАНА КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕР ШЕРИКТЕШТИГИНИНИН КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Бул макалада постсоветтик мейкиндиктеги өлкөлөрдүн интеграциялык өз ара аракеттенүүсү изилденип, талданат жана постсоветтик мейкиндиктеги эки чоң топтун - ЕАЭБ менен КМШнын алкагында каралган эл аралык экономикалык интеграциянын өнүгүү келечеги чагылдырылат. Изилдөөнүн негизинде, биз айрым өлкөлөрдүн каалоолоруна карабастан, постсоветтик мейкиндикте интеграциянын конкреттүү терс жактары бар деген тыянакка келебиз, бул андан ары өнүгүүнүн ишенимдүү стратегиясын тереңирээк изилдөөнү жана иштеп чыгууну талап кылат, биринчи кезекте, буга чейин дүйнөдө ийгиликтүү түзүлгөн интеграциялык топтордун чет элдик тажрыйбасына таянуу менен.

Түйүндүү сөздөр: постсоветтик интеграция, мамлекеттер аралык экономикалык комитет, парламенттер аралык ассамблея, Евразия экономикалык бирлиги, экономикалык өз ара жардамдашуу кеңеши, ата мекендик товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү.

ПЕРСПЕКТИВЫ ПОСТСОВЕТСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ И СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

Аннотация

В данной статье изучена и проанализирована интеграционное взаимодействие стран постсоветского пространства и представлены перспективы развития международной экономической интеграции, рассматриваемые в рамках двух крупных группировок на постсоветском пространстве – ЕАЭС и СНГ. На основе исследования мы приходим к выводу, что несмотря на желания отдельных стран, существуют конкретные отрицательные стороны интеграции на постсоветском пространстве, что требует более углубленного изучения и разработки надежной стратегии дальнейшего развития, прежде всего, опираясь на зарубежный опыт уже успешно сложившихся интеграционных группировок в мире.

Ключевые слова: постсоветская интеграция, Межгосударственный экономический комитет, Межпарламентская Ассамблея, Евразийский экономический союз, Совет экономической взаимопомощи, конкурентоспособность отечественных товаров.

ANALYSIS OF THE CURRENT SITUATION OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE FRAMEWORK OF INTEGRATION ASSOCIATIONS IN THE POST-SOVIET SPACE

Annotation

This article studies and analyzes the integration interaction of the countries of the post-Soviet space and presents the prospects for the development of international economic integration, considered within the framework of two large groupings in the post-Soviet space - the EAEU and the CIS. Based on the study, we come to the conclusion that, despite the wishes of individual countries, there are specific negative aspects of integration in the post-Soviet space, which requires a more in-depth study and development of a reliable strategy for further development, primarily based on the foreign experience of already successfully established integration groups in the world.

Key words: post-Soviet integration, the Interstate Economic Committee, the Interparliamentary Assembly, the Eurasian Economic Union, the Council for Mutual Economic Assistance, the competitiveness of domestic goods.

Учурда КМШ өлкөлөрү баштан кечирген кыйынчылыктарга карабастан, аналитиктер Шериктештиктеги интеграциялык процесстердин өнүгүү келечеги бар деп эсептешет. Шериктеш өлкөлөрдүн жалпы экономикалык жана тарыхый каада-салтка ээ экендиги мунун өбөлгөсү болушу мүмкүн, экономикалык кызматташтык, бири-бирин толуктап турган табигый жана башка ресурстар, рынок структураларын жана механизмдерин, демократиялык институттарды, мамлекеттер аралык мамилелерди калыптандыруу жана өркүндөтүү жаатындагы жалпы милдеттер жана келечектер. КМШдагы биригүү тенденциясын аныктаган жана өнүктүргөн маданий байланыштар, билим берүү жана илим, этностор аралык мамилелер жана башка көптөгөн факторлор бар.

Ошол эле учурда Шериктештиктин бардык өлкөлөрүнүн каалоосу жана саясий эрки бирдей жана өз ара пайдалуу кызматташтыкты тереңдетүү жана Шериктештиктин ишмердүүлүгүн мындан ары өркүндөтүү жана өркүндөтүү боюнча милдеттенмелерин ар тараптан эске алуу керек. Интеграцияны өнүктүрүү үчүн жакшы негиз болуп, белгиленген стабилдештирүү жана бир катар КМШ өлкөлөрүндө экономиканын калыбына келиши жана өндүрүштүн өсүшү саналат.

Мамлекеттер аралык экономикалык комитеттин ишинин негизин экономикалык секторлорду өнүктүрүү боюнча биргелешкен программалар, инвестициялык долбоорлор, трансулуттук каржы-өнөр жай топторун түзүү жана КМШнын тармактык органдарынын ишин координациялоо түзүшү керек.

Анын ишине КМШ өлкөлөрүнүн экономикалык министрликтеринин жана ведомстволорунун башчыларынын катышуусу менен катар, ошондой эле КМШнын каржы-өнөр жай топторунун, ассоциацияларынын, соода-өнөр жай палаталарынын, бизнес түзүмдөрүнүн өкүлдөрүн тартуу максатка ылайыктуу. Ушул максатта ЭЭКтин алдында КМШ өлкөлөрүнүн ишкер чөйрөлөрүнүн өкүлдөрүнүн Кеңеши түзүлүшү мүмкүн. Экономикалык алкактын мыйзамдарын даярдоодо ЭЭК Парламенттер аралык Ассамблея менен активдүү кызматташуусу керек.

Мамлекеттер аралык координациялоо методдору КМШ органдарында биргелешкен чечимдерди иштеп чыгуунун негизги ыкмасы бойдон кала берет. Кыязы, интеграциялык өз ара аракеттенүү тереңдеген сайын, биргелешкен органдарга өз ара кызматташууну жөнгө салуунун айрым маселелерин өз алдынча чечүүгө мүмкүнчүлүк берген шарттар пайда болот окшойт.

Бирок бүгүнкү күндө КМШнын ыдырашы жана ЕАЭБдин пайда болушуна байланыштуу бул уюмдун актуалдуулугу жөнүндө маселе келип чыгууда. Анткени ЕАЭБге мүчө мамлекеттердин башчылары ушул тапта башка мамлекеттерди ушул ассоциацияга тартуу жана Евразия экономикалык бирлигинин алкагында биргелешкен кызматташтыкты өнүктүрүү боюнча жигердүү иш алып барышат.

КМШга мүчө мамлекеттердин экономикалык потенциалын чыныгы баалоо азыркы учурда алардын интеграциялык топтун дүйнөлүк экономикада кыйла жогорку орунга ишенишине мүмкүнчүлүк берген мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигин көрсөтөт. Демек, КМШ алкагындагы экономикалык интеграция процесстери, андан ары өнүгүүнү жана акыры, Шериктештиктин эл аралык эмгек бөлүштүрүү тутумундагы жана жалпы дүйнөлүк экономиканын ордун аныктайт. катышкан тараптардын экономикалык стратегиясы. Бул үчүн тезинен инновациялык өнүгүү моделине өтүү керек, б.а. улуттук экономиканын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу менен, өнүккөн өлкөлөр сырьё зат базасына айлануу тенденциясынан өтүү керек.

Тармактар аралык эмгек бөлүштүрүүнүн негизинде интеграциянын заманбап моделин иштеп чыгуу же тармактар аралык алмашууну көбөйтүү Евразиялык экономикалык интеграциянын стратегиялык дилеммаларынын бири болуп саналат. Экономикалык Өз ара Жардамдашуу Кеңешинин (СЭВ) өлкөлөрүнүн ортосундагы экономикалык кызматташтык тармактар аралык алмашуунун негизинде курулган.

Кыязы, бул тажрыйбаны сын көз менен карап, анын оң натыйжаларын бөлүп, каталардын себептерин аныктай турган мезгил келди окшойт. Регионалдык интеграция тармактар аралык алмашуунун негизинде өнүгүшү мүмкүнбү деген маселе анын формалары жана методдору боюнча практикалык сунуштарды алуу үчүн ар тараптуу илимий талкууга татыктуу.

ЕАЭБди түзүүнүн артыкчылыктары жөнүндө айтпай кетүү мүмкүн эмес. Евразиялык биримдик Европа менен Азияны байланыштырган кандайдыр бир экономикалык көпүрө болушу керек. Келечекте биримдик бирдиктүү валюта менен катар жалпы төлөм тутумуна ээ болушу керек. Бирок, бардык эле мамлекеттер муну интеграциянын оң жагы деп баалашпайт. Россия үчүн бирдиктүү валютаны киргизүү орус рублинин иштөө чөйрөсүн кеңейтүүнү, ошондой эле акча-кредит саясатын жана эмиссияны көзөмөлдөө мүмкүнчүлүгүн билдирет,

анткени эмиссия борборлору табигый түрдө Россия Федерациясында жайгашат. Евразия экономикалык бирлиги дүйнөлүк рынокто ата мекендик товарлардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жардам берет.

Интеграциянын өнүгүшү капиталдын, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана жумушчу күчүнүн кыймылына тоскоол болгон административдик тоскоолдуктарга туш болот. Өз ара соодадагы техникалык тоскоолдуктар жоюлган жок, техникалык регламенттер түзүлгөн келишимдерге карабастан жай иштелип жатат. Бирликтин Бажы кодексин түзүүнүн зарылдыгы бар, анда бажы жагынан жол-жоболоштуруунун так эрежелери жазылган. Лицензиялоо, керектөөчүлөрдүн укугун коргоо, миграциялык процесстерди жөнгө салуу, эмгек мигранттарын социалдык камсыздоо маселелерин чечүү үчүн укуктук шарттарды түзүү керек.

Бирликтин ишинин натыйжалуулугу көп жагынан Евразия интеграциясы институттарынын, биринчи кезекте Евразия экономикалык комиссиясынын, мамлекеттер аралык мамилелер чөйрөсүнөн көйгөйлүү маселелерди алып сала турган натыйжалуулугунан көз каранды болот, келечектин позитивдүү "имиджи" ага мүчө өлкөлөрдүн жарандары үчүн биримдик түздү.

Баса, орусиялыктардын 70% Россиянын ЕАЭБди түзүү боюнча интеграциялык аракеттерин колдойт. Сурамжылоого ылайык, Россиянын жарандары Азербайжан (23%) жана Молдова (20%) ЕАЭБге мүчө болушун каалашат. Респонденттердин 17% Өзбекстанды, 14% Тажикстан менен Грузияны бириктирүүгө катышууну колдошот.

Чындыгында, ЕАЭБдин кеңейиши анын мүчөлөрүнүн экономикасынын өнүгүшүнө оң түрткү берип, андан ары саясий биримдикке айланат. Мисалы, Армения Россия, Грузия, Армения жана Иран аркылуу өтүүчү Түндүк-Түштүк темир жолун куруу долбоорун ишке ашырган учурда, жүктөрдү ташуунун баасын жана убактысын кыскартуучу пайдалуу эл аралык транспорттук коридорго айланышы мүмкүн.

Кыргызстан менен Тажикстан биримдиктин чек араларын кыйла кеңейтет. Бардык мамлекеттер экспорттун көлөмүн көбөйтөт, товарларды жана кызматтарды сатуу үчүн ишенимдүү рынокко ээ болушат. Бизнес жүргүзүп жаткан ишкерлерге, ЕАЭБдин чек арасынан өткөн миллиондогон жарандарга жеңилдик болот. Бул жерде мамилелер атаандаштык эмес, кызматташуу жана аракеттердин интеграциясы.

Жыйынтыгында дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде жана мурунку СССР өлкөлөрүнүн экономикалык мейкиндигинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, аймактын чегинде өнөр жай өндүрүшүнүн чынжырын түзүү жана иштеши өнөр жай структуралары үчүн төмөнкү артыкчылыктарды камсыз кылышы керек:

-жеткирүү, өндүрүштүк, илимий-изилдөө жана сатуу ишканаларын бүтүмдөргө мүнөздүү чыгымдар боюнча тиешелүү үнөмдөө менен бирдиктүү структурага интеграциялоонун эсебинен өндүрүштүн натыйжалуулугун жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу;

-өндүрүштү жана сатууну кеңейтүү менен чыгымдарды азайтуу жана кирешелүүлүктү жогорулатуу, эл аралык эмгек бөлүштүрүүнүн артыкчылыктарын пайдалануу, ар кандай КМШ өлкөлөрүндө болгон чийки затка жетүү үчүн жагымдуу шарттарды алуу, катышуучулардын ар биринин инвестицияларынын үлүшүн азайтуу менен тобокелдиктерди азайтуу;

-жүгүртүүдөгү каражаттарды жана алардын үнөмдөлүшүн эсепке алуу системасынын эсебинен тездетүү;

-КМШ өлкөлөрүнүн сыйымдуу базарларына чыгуу мүмкүнчүлүгү;

-жаңы технологияларды киргизүү менен натыйжалуулукка жетишүү.

Колдонулган адабияттар:

1. Евразийская экономическая перспектива: Материалы международного форума: Санкт-Петербург, 11.04. 2013. М.: Издание Государственной Думы, 2013. 160 с.
2. Соглашение о партнерстве и сотрудничестве Российской Федерации и Европейским сообществом: 1997. – 24-26 с.
3. Мантусов В.Б. Международная экономическая интеграция в современных мирохозяйственных отношениях: учебное пособие/ М: Юнити-Дана, 2012. – 113 с.
4. Пономарева Е.С., Кривенцова Л.А., Томилов П.С. Мировая экономика и международные экономические отношения: учебное пособие/М.: Юнити-Дана, 2012. – 168 с.
5. Петров А.В. Страны постсоветского пространства: учеб.-метод. Пособие /Иркутск: Изд-во ИГУ, 2012 – 172 с.
6. Макроэкономические показатели, определяющие степень интеграции государств – членов Евразийского экономического союза (за 2015 – II квартал 2019 гг.) [Электронный ресурс]/ Евразийская экономическая комиссия. – Официальный сайт Евразийской экономической комиссии. URL:<http://www.eurasiancommission.org> (дата обращения 13.12.2017).

*Качканбаева А.С., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РЕГИОНДОРУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫН ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮН ТАЛДОО

Аннотация

Кыргызстандын мамлекеттик статистикасы коомдун инфраструктурасынын маанилүү компоненттеринин бири болуп саналат, ал республиканын өнүгүүсүнүн негизги багыттарын чагылдырган ишенимдүү, өз убагында жана толук маалыматка пайдалануучулардын керектөөлөрүн канааттандырат.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин иши мамлекеттин стратегиялык өнүгүү максаттарына жетишүүгө, биринчи кезекте аткаруу бийлик органдарынын тутумунун натыйжалуу иштешин жогорулатуу үчүн шарттарды түзүүгө багытталган.

Түйүндүү сөздөр: саясат, аймак, ресурс.

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ И ПРОБЛЕМ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация

Государственная статистика Кыргызстана - одна из важнейших составляющих инфраструктуры общества, удовлетворяющая потребности пользователей в достоверной, своевременной и полной информации, отражающей основные направления развития страны.

Работа Национального статистического комитета Кыргызской Республики направлена на достижение стратегических целей развития государства, в первую очередь, создание условий для повышения эффективности функционирования исполнительной власти.

Ключевые слова: политика, регион, ресурс.

ANALYSIS OF TRENDS AND PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS OF THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

State statistics of Kyrgyzstan is one of the most important components of the infrastructure of society, which meets the needs of users for reliable, timely and complete information reflecting the main directions of development of the republic. The activities of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic are focused on achieving the strategic development goals of the state, and, first of all, on creating conditions for increasing the effective operation of the system of executive authorities.

Key words: politics, region, resource.

Статистика ар дайым чындыкты таануунун жана баалоонун негизги куралы, ошондой эле социалдык-экономикалык процесстерди башкаруунун ажырагыс бөлүгү болуп келген.

Пландуу экономика мезгилинде мамлекеттик статистика мамлекеттик органдарды гана маалымат менен камсыз кылган, ал эми радикалдуу саясий жана экономикалык өзгөрүүлөр мезгилинде же рыноктук рельефтерге өтүү менен статистикалык маалымат жашап жана өнүккөн экономикалык жана социалдык контекст сапаттык жактан өзгөргөн.

Бүгүнкү күндө статистикалык маалымат бийлик жана башкаруу органдарына, саясатчыларга, илимпоздорго, журналисттерге, ишкерлерге, студенттерге керек, мындан тышкары ар кандай маркетингдик изилдөөлөрдү жүргүзүү, өнөктөштөрдүн финансылык мүмкүнчүлүктөрүн изилдөө, эл аралык байланыштын маанилүү куралы катары ж.б.

Турмуш тынымсыз өзгөрүп, республика өнүгүп, жаңы материалдык мүмкүнчүлүктөр пайда болуп, техникалык каражаттар өркүндөтүлүп, өлчөө ыкмалары иштелип чыгып, жаңы чакырыктар пайда болуп, маалыматты керектөөчүлөрдүн коому калыптанууда.

Ошондуктан болуп жаткан бардык негизги социалдык-экономикалык процесстер мамлекеттик статистиканын тыкыр көзөмөлүндө болууга тийиш.

Дал расмий статистиканын негизинде бүтүндөй өлкө боюнча жана Кыргыз Республикасынын ар бир региону боюнча өнүгүү стратегиялары иштелип чыгат.

Кыргыз Республикасында туруктуу өнүгүү калктын турмушунун жогорку сапаты менен мүнөздөлгөн анын региондорун туруктуу өнүктүрүү шартында гана мүмкүн.

Бул кыймылдын багытына жана ийгилигине таасир этүүчү социалдык-экономикалык процесстерди аныктоо үчүн аймактардын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө тоскоол болгон көйгөйлөрдү аныктоону талдоо, аларды четтетүүнүн жолдорун негиздөө зарыл.

Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен, маалыматтык ресурс аймакты башкарууда абдан маанилүү экенин белгилей кетүү керек, анткени ал башкаруу чечимдерин ишке ашыруунун натыйжалуулугун жана мүмкүнчүлүгүн аныктоо.

Жыйынтыгында аймактын иш жүзүндөгү өнүгүү деңгээлин чагылдырган жана бийлик органдарына кырдаалдын өзгөрүшүнө тез чара көрүүгө мүмкүндүк берүүчү көрсөткүчтөрдүн системасын иштеп чыгуу зарылчылыгы келип чыкты.

1-таблица. 2016-2020-жылдарга ички дун продукциянын өсүү (төмөндөө) темпи, өткөн жылга салыштырмалуу % менен

	2016	2017	2018	2019	2020
Баткен областы	110,7	109,3	103,4	99,4	105,2
Джалал-Абад областы	101,6	114,8	114,4	106,9	116,3
Иссык-Көл областы	140,7	102,5	96,9	120,3	106,3
Нарын областы	107,6	116,3	114,5	109,3	98,5
Ош областы	101,3	112,7	102,9	103,4	113,6
Талас областы	117,3	122,4	106,8	101,4	108,6
Чуй областы	114,7	121,9	124,8	106,7	112,8
Бишкек шаары	114,0	111,4	103,8	114,0	111,1
Ош шаары	115,2	118,8	103,9	112,0	120,9

Алсак, жалпы өсүш тенденциясына карабастан, Баткен сыяктуу аймактарда 2016-жылдагы 110,7%дан аймактык дүң продукциянын төмөндөшү байкалууда. 2019-жылы 99,4%га, Ысык-Көл – 2016-жылдагы 140,7%дан 2018-жылы 96,9%га, ошондой эле 2017-жылдагы 116,3%дан туруктуу төмөндөө тенденциясы байкалган Нарын шаарында 2020-жылы 98,5% чейин.

2016-2020-жылдар аралыгында калктын жан башына орточо ИДПнын өсүшү бул көрсөткүчтүн туруктуу өсүшү менен коштолгондугун белгилегим келет, бул экономикалык өсүш өнүккөн аймактарда гана эмес, ошондой эле республиканын начар онуккон райондорунда дабайкалганын көрсөтөт.

Кыргыз Республикасынын эмгек рыногу эмгектин профицити менен мүнөздөлөт, социалдык-экономикалык жактан артта калган жана депрессиялык абалда, ошондуктан калктын жыргалчылыгы, кылмыштуулуктун деңгээли, ошондой эле республиканын психологиялык климаты өнүккөн жана ийкемдүү болгонуна көз каранды.

Республиканын жана анын региондорунун эмгек ресурстары эмгекке жарамдуу калктын Кыргыз Республикасынын эмгек ресурстарынын саны бар өсүү тенденциясы (3-таблицаны караңыз). Акыркы 5 жылда алардын саны 111,2 миң адамга же 4,8%га көбөйдү, бул республиканын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизүүдө.

2-таблица. КР эмгек ресурстарынын динамикасы 2016- 2020 жж., миң адам

	2016	2017	2018	2019	2020
Эмгек ресурстары – баардыгы	2329,6	2377,3	2437,5	2454,3	2440,8
Алардын ичинен:					
Иш менен камсыз болгон калк	2263	2302,7	2352,1	2363,7	2351,2
Экономикада эмгекке жарамдуу курактагы адамдар жана оспурумдор. мин	66,6	74,6	85,4	90,6	89,6

Республиканын экономикасында иштеген калктын саны 3,9%га же 88,2 миң адамга өстү. Ошону менен бирге, эмгек ресурстарынын санын кебейтууга караганда иш менен камсыз болгон калктын санын кобойтуу процесси анчалык интенсивдуу эмес экендигин белгилегим келет. Эмгек рыногундагы мындай кырдаал мамлекеттин алдында өлкөнүн калыптанып калган эмгек потенциалын пайдаланууну олуттуу түрдө жогорулатуу боюнча эң кечиктирилгис милдетти коюп жатат.

2016-2020-жылдары республика боюнча жумушсуздардын жалпы саны (Эл аралык эмгек уюмунун маалыматы боюнча) 15,4%га же 31,7 миң адамга азайгандыгын белгилегим келет.

Кыргызстанда жумушсуздардын арасында аялдар эркектерге караганда көбүрөөк, ошондуктан 2020-жылы катталган эмгек рыногунда гендердик катыш аялдардын 50,9%ын жана эркектердин 49,1%ын түздү, бирок 2016-жылга салыштырмалуу жумушсуз аялдардын үлүшү 4,8%га азайган. Аймактык шартта жумушсуз аялдардын көбү Бишкек шаарында жана Талас облусунда (66,0%дан).

Аялдарды ишке орноштуруу маселеси азыркы эмгек рыногунун абалын мүнөздөгөн негизги көйгөйлөрдүн бири болуп саналат.

Биздин оюбузча, жумушсуздарды жумуш менен камсыз кылуунун эң эффективдүү жолу бул чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө көмөктөшүү.

Алсак, 2020-жылы чакан ишканаларда иштеген жумушчулардын саны 53178 адамды түзүп, 2016-жылга салыштырмалуу 4,4%га өскөн. Мында кызматкерлердин негизги үлүшү (53,2%) Бишкек шаарынын жана Чүй облусунун чакан ишканаларына (15,9%) туура келет.

Республиканын чакан бизнес секторунда иштеген аялдардын үлүшү 32%ды же 17 миң адамды түзөт, бирок ошол эле учурда алардын саны каралып жаткан мезгил ичинде, тескерисинче, республикада 2,1%га кыскарганын белгилегим келет.

Ошол эле учурда, дүйнөнүн экономикалык кризиске кабылган өлкөлөрүндө мамлекеттик бюджеттен чоң чыгымдарсыз эле көп сандагы жумуш орундарын түзө ала турган чакан жана орто бизнестин активдүүлүгүнө чоң үмүт артылып жатат. Андыктан кичи жана орто бизнести колдоо жана өнүктүрүү кризистен чыгуунун жана жумушсуздукту кыскартуунун негизги локомотиви болуп саналат.

Бугунку кундо областтын экономикалык потенциалы менен анын социалдык-экономикалык онугушунун денгээлинин ортосунда ажырым бар, бул социалдык онугуу жагынан республиканын бир кыйла начар позицияларында корунуп турат. Муну калктын колдо болгон кирешеси сыяктуу көрсөткүч далилдеп турат.

Негизги максатка жетүү үчүн төмөнкү негизги милдеттерди чечүү зарыл:

- аймактык ресурстардын негизги түрлөрүн кайра өндүрүү: табигый, адамдык, инфраструктуралык, маданий, чарбалык;

- бирдиктүү экономикалык рынокту түзүү, азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуу, бирдиктүү инфраструктураны колдоо, мамлекеттик жана муниципалдык кызматтарды көрсөтүү аркылуу региондорду интеграциялоо;

- өнүктүрүү борборлору бар колдоочу аймактарды түзүү жана алар үчүн инвестициялык жагымдуулукту жана жалпы бизнес климатты жогорулатуу үчүн зарыл шарттарды түзүү;

- региондорду адистештирүү, экономикалык атаандаштыкка жөндөмдүү кластерлерди түзүү, инвестициялык долбоорлорду, анын ичинде мамлекеттик-жеке өнөктөштүктүн (мындан ары - МЖӨ) алкагында ишке ашыруу аркылуу өнүктүрүүгө дем берүү механизмдерин киргизүү;

- келечектеги өнүгүүнү калыптандыруу, аны ишке ашыруу, өнүктүрүү булактарын жана механизмдерин издөө мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү максатында региондордо потенциалды жогорулатуу;

- башкаруунун ар бир объектисин өнүктүрүүгө жеке мамилелерди калыптандыруу;

- региондордо жана аймактарда улуттук коопсуздукту камсыз кылуу механизмдерин интеграциялоо (аскердик, экономикалык, өзгөчө кырдаалдарда коопсуздук, экологиялык, маалыматтык жана коопсуздуктун башка түрлөрү).

Колдонулган адабияттар:

1. Гришин А.Ф. Статистика: Учеб. пособие.- 2003. – 240 с
2. Дудин, М. Н. Статистика : учебник и практикум для академического бакалавриата / М. Н. Дудин, Н. В. Лясников, М. Л. Лезина. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 374 с.
3. Долгова, В. Н. Статистика : учебник и практикум / В. Н. Долгова, Т. Ю. Медведева. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2019. — 626 с.
4. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/61542>
5. https://www.gov.kg/ky/p/sustainable_development
6. <http://www.stat.kg/kg/news/cifry-i-fakty-den-knigi-v-kyrgyzstane>

*Хурибаева Ч.Г., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН ЭВОЛЮЦИЯЛЫК МОДЕЛДЕРИ

Аннотация

Экономиканы моделдөө өндүрүш башталган жана өндүрүлгөн продукцияны саткан учурдан тартып жүргүзүлүүгө тийиш. Бул түшүнүк экономикалык субъектилердин кызыкчылыктары менен экономикалык ишмердүүлүктү кайра жаратуунун милдеттери дайыма кагылышып турган кырдаалды талдоо зарылдыгы менен ажырагыс байланышта. Базар мамилелеринин өнүгүшүнүн алгачкы этаптарында коомдук эмгек бөлүштүрүү товар өндүрүүчүлөрдүн жана керектөөчүлөрдүн экономикалык обочолонушу менен байланыштуу болгонун эске алып, табигый жана эмгек ресурстарын керектөөнү, эмгек каражаттарын өндүрүүнү камтыган логикалык чынжыр түзүлдү. , товарларды өндүрүү, товарларды бөлүштүрүү, товарларды керектөө. Андан тышкары, өндүрүлгөн бардык товарлар керектелиши керек, ошондой эле бардык эмгек каражаттары жана ресурстар калыбына келтирилиши керек (ордун толтуруу). Экономикалык моделдөө аныкталган объектилерди жана процесстерди алардын сүрөттөлүштөрү менен иштеп чыгууну жана алмаштырууну камсыз кылат, аларды изилдөө моделдөө предмети - экономикалык тутум жөнүндө жаңы билимге ээ болот. Объекттерди идентификациялоо, алар адатта тартиптик деп аталган белгилердин белгилүү бир жыйындысына ылайык классификацияланганда жүргүзүлөт.

Түйүндүү сөздөр: модель, экономика, эволюция, мамлекет, структура, илим, өнүгү, классификация, тартип, товар.

ЭВОЛЮЦИОННЫЕ МОДЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Аннотация

Экономическое моделирование должно осуществляться с момента производства и реализации произведенной продукции. Это понятие неразрывно связано с необходимостью анализа ситуации, в которой интересы хозяйствующих субъектов и задачи реорганизации хозяйственной деятельности постоянно находятся в противоречии. На ранних этапах развития рыночных отношений с учетом того, что распределение общественного труда связано с экономической обособленностью производителей и потребителей, создавалась логическая цепочка, включающая потребление природных и трудовых ресурсов, производство труд. , производство товаров, распределение товаров, потребление товаров. Кроме того, все произведенные товары должны быть потреблены, а все средства и ресурсы должны быть восстановлены (возмещены). Экономическое моделирование обеспечивает развитие и замену выявленных объектов и процессов их образами, изучение которых позволяет получить новые знания о предмете моделирования - экономической системе. Идентификация объектов осуществляется при их классификации по определенному набору признаков, обычно называемых дисциплинарными.

Ключевые слова: модель, экономика, эволюция, состояние, структура, наука, развитие, классификация, порядок, товар.

EVOLUTIONARY MODELS OF ECONOMIC SYSTEMS

Annotation

Economic modeling should be carried out from the moment of production and sale of manufactured products. This concept is inextricably linked with the need to analyze the situation in which the interests of economic entities and the tasks of restructuring economic activity are constantly in conflict. Given that in the early stages of the development of market relations, the division of social labor is associated with the economic isolation of producers and consumers, a logical chain was created, including the consumption of natural and labor resources, the production of labor. , production of goods, distribution of goods, consumption of goods. In addition, all manufactured goods must be consumed, and all labor and resources must be recovered (reimbursed). Economic modeling provides the development and replacement of identified objects and processes with their images, the study of which acquires new knowledge about the subject of modeling - the economic system. Identification of objects is carried out when they are classified according to a certain set of features, usually called disciplinary.

Key words: model, economy, evolution, state, structure, science, development, classification, order, commodity.

Математикалык моделдөө 19-кылымдагы экономикалык илимдеги атайын методологиялык багыт. Бул багыттын негиздөөчүсү француз экономисти, философу жана математиги О.Курно (1801-1877) болгон.

Математикалык моделдөө мектебинин өкүлдөрү экономиканын маанилүү маселелерин математиканын негизинде гана иликтөөгө аракет кылышкан. Бул багыт, бир жактуулукка

карабастан, экономикалык тутумдарды жана процесстерди изилдөөдө математикалык методдордун кеңири мүмкүнчүлүктөрүн көрсөттү.

Математикалык мектептин фундаменталдык өнүгүүлөрү болуп, маргиналдык чыгымдарды (маргинализм), экономикалык оптималдуулукту, суроо-талаптын, баалардын жана кирешелердин көз карандылыгын талдоо жана башкалар менен байланышкан маанилүү теориялык ыкмалар эсептелет. Тиешелүү маалымат массивдерин статистикалык иштеп чыгууга негизделген бир катар экономикалык көрсөткүчтөр боюнча тенденциялар. Ушул багыттын чегинде, эреже катары, бир нече жылга чектелген пландаштыруу горизонтун камтыган, бирок жетишерлик жогорку деңгээлдеги ишенимдүүлүк менен мүнөздөлгөн стандарттык экономикалык жана статистикалык методдордун негизинде көптөгөн моделдер түзүлүп жана иштелип чыгышы мүмкүн, тактык жана шайкештик.

Экономикалык тутумдарды моделдөөдө ушул багыттын мүнөздүү өзгөчөлүгү жана бир жагынан кемчилиги - бул тутумдун жашоо циклинин айрым этаптарында анын жогорку эффективдүүлүгү жана колдонулушу, бирок, адатта, өтө туруксуз (кризистик) кырдаалдардан келип чыккан түп-тамырынан бери өзгөрүүлөргө жана жашоо циклинин баскычтарынын өзгөрүшү же мындай циклдердин өзгөрүшү менен байланышкан, мындай моделдер кескин ишенимдүүлүгүн жоготуп, жараксыз болуп калат.

Статистикалык экономикалык моделдерди масштабдуу иштеп чыгуу 20-кылымдын экинчи жарымынын башында Гарвард университетинде (АКШ) жүргүзүлгөн. Кийинчерээк ал экономикалык моделдөө жана көбөйүү процесстерин божомолдоодо иштеп баштады. "В.Леонтьевдин Революциясы" дүйнөлүк экономикалык илимге тармактардын ар кандай деңгээлдериндеги экономикалык жана технологиялык байланыштарды талдоо үчүн тармактар аралык балансты түзүү методикасын берген. Ошол эле учурда, "киргизүү-чыгаруу" модели экономикалык процесстерди экономикалык жана математикалык моделдөө үчүн негиз болгон.

В.Леонтьевдин (1906-1998) эмгектери статистиканын, экономикалык жана математикалык моделдөөнүн өнүгүшүндө олуттуу кадам болду. Анын илимий мурастарындагы негизги жоболордун бири экономиканын тармактар аралык баланстык катышында камтылган процесстик мамиле болгон. Дал ушул товарлардын өндүрүшүндө материалдык баалуулуктардын кыймылын камсыз кылган процесстерди жүзөгө ашыруу жана экинчисин экономикалык тутумдун субъектилеринин ортосунда бөлүштүрүү тутумдагы негизги экономикалык көрсөткүчтөрдү баланстоого мүмкүндүк берет.

Экономикалык тутумдарды моделдөөнүн кийинки маанилүү эволюциялык кадамы кеңири жайылган жана экономика боюнча көптөгөн маалымдамаларда орун алган товар жүгүртүү жана финансылык агым модели болду.

Бул модель секторлорду камтыйт: фирмалар, мамлекеттик, үй-бүлөлүк чарбалар, тышкы экономикалар; базарлар: өнүмдөр, ресурстар, финансылык; секторлорду базарлар жана бири-бири менен байланыштырган бир катар агымдар.

Жогоруда талкуулангандардан айырмаланып, сунуш кылынган модель рынокторду жана тышкы экономикалык тутумдарды камтыйт, бул аны чыныгы экономикалык кырдаалга кыйла шайкеш кылат. Э.Долан берилген моделдин ишин төмөнкүчө сүрөттөйт: "... тышкы сектор, өкмөт сыяктуу эле, экономикалык система менен үч багытта байланышкан.

Товарлардын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн импорту бул мамиленин биринчи звеносу.

Экспорт - бул ички улуттук экономикалык тутумду чет мамлекеттер менен байланыштырган дагы бир байланыш. Улуттук экономиканы тышкы дүйнө менен байланыштыруунун үчүнчү жолу.

Салттык экономикалык система - салттык экономикада эмне, кандай жана ким деген суроолорго берилүүчү жооптор салттарга негизделет.

Салттуу экономикалык тутумдар, адатта дүйнөнүн алыскы райондорунда жайгашкан. Мындай тутумдарды обочолонгон уруулардан же бир чакан топтордон табууга болот. Мурдагыга караганда азыркы убакта алар өтө сейрек кездешет. Адатта, салттуу системаларда адамдар кыштактарда жашашат жана айыл чарбасы, же ошого окшогон балык кармоо, аң уулоо менен оокат кылышат. Мындай коомдо өндүрүлгөн продуктулар жана кызмат өтөөлөр,

эреже катарында ондогон жана жүздөгөн жылдардын ичинде өзгөрүлгөн эмес. Алар ата-бабалары кандай жасашса, бардыгын ошондой жасашат.

Бир сөз менен айтканда салттык экономикада жана кандай өндүрүү шарты өтө жай өзгөрүлгөн салттар менен аныкталат. Мындай чарбаларда өндүрүлгөн продуктуларды кимдер алат? Аз чыгарылгандыктан элдин көпчүлүгү жашоонун акыркы чегинде калышат: өздөрүнүн жашоосуна жетерлик оокаты бар, андан башка эч нерсеси болбойт. Кээ бир жылдары түшүм аз болуп калганда, коомдун мүчөлөрүнүн бир бөлүгү өздөрүн тойгуза албай калышат, анда алар общинадан кетишет же өлүшөт. Түшүм жакшы болгон жылдарда, жашоо турмушуна жеткиликтүү болуп, кээде ашып да калат. Мындай кошумча продуктулар болуп калганда, алар салттык жол менен бөлүштүрүлөт. Мисалы, жол башчыга же жер ээлерине берилет, калганы салтка жараша бөлүштүрүлөт.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Василенко, И. А. Административно - государственное управление в странах Запада [Текст]: Учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. и доп.— М.: Издательская корпорация «Логос», 2001. — 200 с.
- 2.Государственное управление: основы теории и организации. Учебник [Текст] / Под. ред. В.А. Козбаненко // М. - «Статут». -2000. - 102 с.
3. Зеркин, Д.П. Основы теории государственного управления. Курс лекций [Текст] / Д.П. Зеркин, В.Г. Игнатов // Ростов - на - Дону. - 2004. - С. 21 - 23.
- 4.Африканская интеграция: социально - политическое измерение [Текст] // М. -Изд - во Института Африки РАН. -2003. - с. 85 - 100.
- 5.Ашин, Г.А. Социология политики. Сравнительный анализ российских и американских политических реалий [Текст] / Г.А. Ашин, С.А. Кравченко, Э.Д. Ло-занский // М. - 2001. - 286 с.

Жолдошбаев И.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

НАСЫЯНЫН, НАСЫЯ МАМИЛЕЛЕРИНИН ЖАРАТЫЛЫШЫ ЖАНА ТАРЫХЫ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация

Бул макалада насыянын, насыя мамилелеринин жаратылышы жана тарыхы жөнүндө маселелер каралган. Насыялык мамилелер байыркы Ассирия, Вавилон жана Египет мамлекеттеринде пайда болуп, ортонку кылымдардан биздин мезгилге чейин өнүккөн. Бүгүнкү күндө соода жана керектөө насыяларынын көптөгөн түрлөрү, усул-ыкмалары жана булактары колдонулууда.

Түйүндүү сөздөр: насыя, насыя мамилелери, насыя жаратылышы жана тарыхы, соода насыясы, керектөө насыясы.

ПРИРОДА И ИСТОРИЯ КРЕДИТОВ, КРЕДИТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В данной статье рассмотрены вопросы природы и истории кредитов, кредитных отношений. Кредитные отношения появились еще в таких древних государствах, как Ассирия, Вавилон и Египет, они развивались со средних веков до наших дней. Сегодня используются различные источники, виды кредитов и методы кредитования.

Ключевые слова: кредит, кредитные отношения, природа и история кредитов, торговые кредиты, потребительские кредиты.

NATURE AND HISTORY OF LOANS, CREDIT RELATIONS

Annotation

This article discusses the nature and history of loans, credit relations. Credit relations appeared in such ancient states as Assyria, Babylon and Egypt; they developed from the middle Ages to the present day. Today, various sources, types of loans and methods of lending are used.

Keywords: credit, credit relations, nature and history of loans, trade loans, consumer loans.

Насыянын негизги жаратылышы ишеним түшүнүгүндө, т.а. сатып алуучу жана сатуучу ортосундагы ишеним. Дүйнөлүк экономикалык мамилелерде насыя аныктамасы негизинен “кредит” деген сөз менен аныкталат: *credere* – латынча *ишенүү*. Ишенимсиз азыркы экономикалык байланыштарды өнүктүрүү мүмкүн эмес. Массалык өндүрүш жана өндүрүш чыгымдарынын азаюусу – экономиканын бирден бир жашоо шарты болуп, кардарлардын үзгүлтүксүз активдүүлүгүн негиздейт. Жүздөгөн жылдардан бери насыянын көп түрдүүлүгү жана даражалары коомчулуктун коммерциялык түзүлүштөрдөгү насыяларга болгон керектөөлөрүн чагылдырышат. Насыялардын татаал жана көп кырдуу түрлөрү жакында эле башталган десек, анда туура эмес ой жаралат. Насыялар жоопкерчилиги чектелген компаниялардын, эл аралык сооданын, ири банктардын же каржылык мекемелердин гүлдөп-өсүү доорунда ойлоп табылган жок. Ар бир тарыхый мезгилде иш жүргүзгөн көпөстөр насыяларды болушунча өз керектөөлөрүндө колдонушкан. Котормо векселдери, чектер, банктык депозиттер, насыялык карточкалар сыяктуу насыянын шаймандары көптөгөн жүз жылдыктар бою өнүгүп келишкен. Алар жетиштүү түрдө өнүккөн коомдун күбөлүктөрү, алар макулдашкан тараптардын ортосундагы ишенимдин туруктуулугун камсыздап келишкен.

Насыялар жөнүндө маалыматтар, жок дегенде, үч миң жыл мурун байыркы Ассирия, Вавилон жана Египет мамлекеттеринде белгилүү болгон. Насыя тууралуу сөздөр Инжилде да бар: “*Күрөөгө бергендерден жана насыяларга кепил болгондордон болбо*” (Сулаймандын маселелери китеби, 23, 26). Насыялар боюнча менеджерлер керектөөчүдөн жеке кепилдикти талап кылып жатканда бул талап банк доктринасынын түзүүчү бөлүгү экендигине үйрөтүлгөн жана бул талап бардыгына белгилүү экен деп түшүнөт. Бул багытта XII кылымдан бери көптөгөн көрсөтмөлөр бар. Батыш Европада көптөгөн коммерциялык ишмердиктердин активдүүлүгү ири соода жарманкелеринен көз каранды эле. Эң белгилүү жана ийгиликтүү жарманкелердин бири Шампанда болуп, ал жарманке алты жумага чейин созулуп, бир

шаардан экинчи шаарга өтүп турат эле. Ал мезгилдин соодагерлери жарманкеден жарманкеге өтүшүп, товарларды алып-сатып, насыялык келишимдердин өзүнчө бир тармагын түзүшкөн. Мисалы, насыялык келишим мамилелеринин ыңгайлуулугу үчүн италиялык көпөстөр аталган жарманкелерде өздөрүнүн агенттерин кармашат эле. “Cambium Contract” сыяктуу валюталык амалдар келишимин колдонуу менен алар акчаларды бир жерден экинчи жерге которуп (жол бою акчаларды алмаштырып), ошол мезгилдеги ишкердикти өнүктүрүшкөн, бул келишим толугу менен насыяга негизделип, атайын штаб-квартиралардан башкарылган, бир нече күндөн бир нече апталарга чейин созулган. Буларга генуялык көпөс Симон ди Гвалтерионун ишмердигин мисал катары келтирсек болот, ал 1253-жылдын мартында Шампанда пармдык көпөстөн англиялык кездемелерди насыя алып, май айында ала турган эсептешүүлөрдүн негизинде июлда кайтаруусуна кепилдик берген.

Насыяга соода жүргүзүүнүн көптөгөн мисалдарын Англиянын соода-экономикалык мамилелер тарыхынан тапсак болот. Мисалы, Англияда XIII кылымда жана андан мурун дагы шарап, буудай, жүн-тери жана ушул сыктуу товарлар менен соода кылуулар насыяга жүргүзүлүп келген. Ошол мезгилдин белгилүү тарыхчыларынын бирөөсүнүн эмгектеринен мисал келтирсек: *“Котсволдсдогу жүндү өндүрүүчүдөн Польшада же Испанияда голландиялык кездемени сатып алуучуга чейин насыяга соода жүргүзүүнүн үзгүлтүксүз байланышы бар эле”* (Постанн М.М. (проф.) Орто кылымдар соодасындагы насыя. – “Экономика тарыхына сереп”, 1928). Жүн сатуу тармагында ошол мезгилдеги жабдуучулардын ишмердиги өзгөчө кызыктырат. Фламандиялык, алардан кийин италиялык көпөстөр адатынча абдан бай адамдар болгон, алар аванс түрүндө жүн өндүрүүчү кечилканаларга жана башка өндүрүүчүлөргө кийинки сезондогу товар жабдуулары үчүн алдын ала акча төлөп турушкан. Муну менен алар ECGD - Export Credits Guarantee Department – Улуу Британиянын азыркы өкмөттүк Экспорт насыялары боюнча кепилдик департаменти уюмунун ишмердигинин алдын алышкан.

Насыя технологияларынын коомдун керектөөлөрүнө ылайык өсүп-өнүгүүсүнө дагы бир мисал катарында XIV кылымда италиялык шаар-мамлекеттерде котормо векселдердин жакшыртылышын келтирсек болот. Айтылган убакытта жана чөйрөдө чиеленишкен дебитор-кредитор мамилелери Симон ди Гвалтерио мезгилиндеги келишимге караганда жөнөкөй ыкмаларды талап кылышкан. Орто кылымдардагы векселдердин азыркы векселдерден принципиалдуу айырмасы: ал мезгилдеги векселдер сейрек дисконттолушкан же индоссамент аркылуу которушкан. Насыя күчүндө болуш үчүн ал капитал менен камсыздалып, анысы векселде көрсөтүлчү. Вексель алтын же күмүш теңгелер менен төлөнөт эле, ал эми акча массасын жүгүртүүгө мурунку депозиттен чоң номиналдар менен менен чыгаруу амалы XVII кылымдын соңуна чейин ойго алынган эмес.

Тарыхтын британиялык жана ганновердик мезгилдерине кылдат сереп салбайлы, ал мезгилде банктык жана мамлекеттик каржылардын ыкчам жана тегиз эмес өсүүлөрү болгон. Ал этап “өнөр жай революциясы” деп аталган мезгил үчүн абдан маанилүү болгон. Ал убакта жаңы насыялык каражаттарды көптөгөн жаңы идеялар сыяктуу туура түшүнүшпөй, туура эмес пайдаланышкан. “Түштүк деңиздеринин көбүгү” (“south sea bubble”) сыяктуу опуза амалдар коомдук турмушта коррупцияларды жана коомдун ашыкча ишенчээктигин, акчаны пайда кылуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүндөгү мыйзам бузууларды ачыктаган. Натыйжада 1720-жылдын мыйзамы пайда болгон, ал мыйзам боюнча мамлекеттик капиталды мобилизациялоого, эркин сатууга акцияларды чыгарууга, ишкердикте чектелген жоопкечиликти колдонууга тыюу салган. Шериктештердин ар бири ишкердик аракеттеринде бардык карыздар боюнча өз капиталы менен жооптуу болгон жана толук түрдө жооптуу шерик катары каралган. Соода насыясын колдонуу XVIII жана XIX кылымдын башында кеңири жайыла баштаган. Козу карындай көбөйгөн “графчылыктардагы банктардын” жардамы менен, алар жергиликтүү өнөржайчыларга карызга акча берип турушкан, насыялар өндүрүштү көтөрүүгө жана өнүктүрүүгө бир топ салым кошкон, бирок насыяларды көзөмөлдөө маселесинде кошкон салымы тууралуу маалымат аз болгон.

Бул нерселер акчанын төмөн баасы менен шартталган – XVIII кылымдагы адаттагы коммерциялык пайыздык чен 3,5% болчу, ал эми 5% ченге 1832-жылга чейин тыюу салынган. Джошуа Уэджвуддун ишканасы 1808-1811-жылдары Лондон шаарындагы карапа идиштердин керектөөчүлөрүн өз товарлары менен бир да пайызсыз камсыздап турган.

12 айга чейинки узак мөөнөттүү насыя көпөстөр үчүн кадимки көрүнүш эле, бирок аларды кайтаруу ар дайым эле эскертүүсүз болчу эмес. Мисалы, 1639-жылы Ланкаширдеги Уильям Стауттун айтканы: *“Мен ишеним маселесинде эң алдыңкылардан болуп, талап кылуу маселесинде эң артта болгон экем”*. Ушул эле мазмунда шотландиялык китеп соодагери Джеймс Лэкингтон да айткан: *“1780-жылдан кийин мен эч кимге насыя бербейм дедим, анткени мен насыя бергенден кийин векселдеримдин айрымдары алты ай, он эки ай, айрымдары эки жылга чейин төлөнбөй келди. Мен узак мөөнөттүү насыяларым боюнча пайыздык жоготуулардан, төлөнбөгөн векселдерден, соодама тиешелүү салымдардын жоктугунан, насыялар боюнча эсеп-кысаптарга бекер кетирген убактымдан кабатыр болдум, бирок насыясыз ири ишкердик аракеттерди уюштуруу “Тауэр же Вавилон мунараларын кайра куруу аракети” сыяктуу мүмкүн эмес нерсе”*.

Жогорудагы маалыматтар соода насыясынын көйгөйлөрүн, насыя керектөөчүлөр менен болгон көйгөйлөрдү көрсөтүшөт. Муну менен бирге, алар азыркы насыя берүү маселелериндеги көйгөйлөрдү да чагылдырышат, о.э. насыя маркетинг каражаты болуп келгендигин айгинелейт. XIX кылымда насыя берүү усулдары жана ыкмалары толукталып, өзгөртүлүп келген. 1800-жылы чектердин жардамы менен амалдардын 3% гана жүргүзүлгөн, котормо векселдер менен 70% (27% накталай төлөмдөр менен).

1875-жылдан бул көрсөткүчтөр тескерисинче өзгөргөн, анткени дүйнөлүк экономика ишканалар ортосунда жөнөкөй акча каражаттарынын которууларына муктаж болгон. Мындай аракеттер коммерциялык банктардын кеңири жайылган тармактарынын натыйжасында мүмкүн болду. Насыя берүүлөрдүн мөөнөттөрү акчанын кымбаттосунан болгон жок, ал убакта пайыздык ченемдер жылына 2,5-3% гана болгон, банктык насыяларды алуу мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейүүсүнөн болду. Соңку 100 жылда насыя берүү механизмдери ыкчам өнүгүп жаткан коомчулуктун талаптарына ылайык өнүгүүсүн улантып, көптөгөн түрлөрү пайда болгон. Бирок, алардын жаңы түрлөрү жана усулдары керектөө насыялары багытында өнүгүшкөн.

Соода насыясынан айырмаланып, керектөө насыясы жакында эле пайда болгон нерсе. XIX кылымга чейин байлар азчылыгы элдин калың катмарына караганда дайыма насыяларды пайдаланып келген. Карапайым калк акчасынын аздыгынан, сатып алуу мүмкүнчүлүгүнүн төмөндүгүнөн дээрлик насыя колдонгон эмес. Насыянын бир гана түрү болгон, ал “талли трейд” – XVIII кылым мезгилинде соодада созуп төлөө түрү. Айыл-шаарларды кезип жүргөн соодагерлер, т.а. таллимендер, карапайым элге товарларды сатууда (кездеме, кийим-кечек) көбүнчө регулярдык төлөмдөр аркылуу сатууга макул болушкан. Бара-бара мындай ишмердик чекене сооданын, керектелүүчү товарлардын өсүшү менен жок болгон. Катардагы эмгекчилер аларды жалдап алгандардан эмгек акысынын эсебинен ишканадагы соода түйүндөрүнөн товар алышкан, о.э, менчик дүкөндөрдөн насыяга кымбат алышкан. Карапайым калк үчүн насыянын ушул эле түрү болгон. Созуп, узартып төлөөнүн жаңыча түрүн алгач атактуу “Зингер” тигүүчү машиналарды чыгарган ишканасы колдоно баштаган. Бара-бара мындай насыянын жетишкен өнүгүүсү автоунаалар доорунда пайда болду. Бирок, тийиштүү каржылык камсыздоо Экинчи дүйнөлүк согуштан кийин гана пайда болгон десек туура болот. 1950-жылдан кеч эмес кирешелери туруктуу болгон жарандарга кепилдиксиз ссудалар бериле баштайт. Албетте, насыянын мындай принциби алгач таллимандар тарабынан пайдаланылган, андай дегени менен бул принцип 200 жылдан кийин гана тийиштүү түрдө колго алынган. XX кылымдын соңуна чейин керектөө насыяларына жолдор кеңири ачылган. Насыяга акча, товар берүүлөрдү банктар, адистешкен банктар, башка каржы-насыя мекемелери, ломбарддар, чекене соода жүргүзүү дүкөндөрү ар түрдүү жолдор, ыкмалар, каражаттар аркылуу жүргүзүшүүдө: персоналдык ссуда, акчалай насыя, насыя карточкалары, узартып төлөө менен сатуу, насыяга

сатуу, насыялык эсеп ачуу, бюджеттик эсеп, почта аркылуу буюртмалар, камсыздоо полистери аркылуу ссудалар, чектер жана ваучер менен сатуу ж.б.

Жогорудагы маалыматтардын негизинде биз насыялар тарыхтын ар кайсы мезгилдеринде колдонулгандыгын жана алардын бара-бара өзгөрүүлөрүн көрсөттүк. Муну менен насыя эки нерсеге негизделе тургандыгын айгинелейбиз, алар – ишеним жана капитал. Соода насыясынын жана керектөө насыясынын өнүгүүсү насыя алуучулардын ишенимдүү болушунан жана насыяны максималдуу түрдө төлөй алуу мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Руководству по кредитному менеджменту: Пер. С англ./Под ред. Б. Эдвардса.-М.: инфра-М, 1996.-464 с.
- 2.discovered.com.ua/glossary/istoriya-kredita/
- 3.banks.academic.ru/1091/История_кредита
- 4.sites.google.com/site/...1-istoria-vozniknovenia...
- 5.zen.yandex.ru/...istoriia-kreditovaniia...i...kreditnye...
- 6.profiz.ru/se/4_2019/tovarnyj_kredit/

Жолдошбаев И.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

НАСЫЯЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ

Аннотация

Бул макалада керектөө насыясынын мазмунун көрсөтүүгө аракет кылынган жана анын ыңгайлуу жактары кайсылар экенин, керектөө насыяларынын кандай түрлөрү боло тургандыгы жөнүндө сөз болот. Банктар жана каржы-насыялык мекемелер кардарларга насыя берүүдө канчалык көп түрдүүлүктү, ийкемдүүлүктү көрсөтсө, ошончолук алар жана кардарлар ортосунда эки тарапка тең ыңгайлуу кызматташуу өнүгөт, иш кызуу жүрөт.

Түйүндүү сөздөр: банк, каржы-насыялык мекемелер, кардар, банктык кызматтар, карыз, насыя, керектөөчү насыя, насыянын түрлөрү.

О ВИДАХ И ОСОБЕННОСТЯХ КРЕДИТОВ

Аннотация

В этой статье рассмотрена сущность кредита, его выгодные стороны, а также его типы и виды. Банки и финансово-кредитные учреждения при предоставлении кредитов путем обеспечения их разновидности успешно продвигают свои услуги, продвигают взаимовыгодное сотрудничество с потенциальными клиентами.

Ключевые слова: банк, финансово-кредитные учреждения, клиент, банковские услуги, займы, кредит, потребительский кредит, виды кредитов.

ABOUT THE TYPES AND FEATURES OF LOANS

Annotation

This article examines the essence of the loan, its benefits, as well as its types and types. Banks and financial and credit institutions, when providing loans by ensuring their diversity, successfully promote their services, promote mutually beneficial cooperation with potential customers.

Keywords: bank, financial and credit institutions, client, banking services, loans, credit, consumer credit, types of loans.

Каржы тармагынын ыкчам өнүгүүсү бүгүнкү күндө кыргызстандыктарда банк кызматына болгон керектөөнү жогорулатты. Банк кызматтарын сунуштоолордун көп түрдүүлүгү мүмкүн болгон кардарлар арасында экономикалык сабаттуулукту жогорулатууга, насыя берүү жана алуу шарттарын таанытууга түрткү берүүдө.

Насыя (кредит, лат. *creditum* – карыз) – насыялык келишим боюнча кайтарып берүү жана пайдалангандыгы үчүн үстөк пайызын кошо кайтарып берүү шарты менен карыз алуучуга банк же дагы башка каржы-насыя уюмдары тарабынан берилүүчү акча каражаты. Насыялардын ар кандай түрлөрү болот, анын ичинде бизди кызыктырганы - керектөөчү насыялар.

Керектөөчү насыянын мазмуну эмнеде? Керектөөчү насыяларга карызга алынган жана жеке керектөөлөргө жумшалуучу акча каражаттары кирет. Жеке керектөөлөргө тиричиликте абзел болгон товарларды сатып алуулар, т.а. эмеректерди, үй тиричилигинде керектелген техникаларды жана кийим-кечектерди, о.э. дарылоо же билим берүү кызмат көрсөтүүлөрүнө болгон төлөмдөр кирет. Мындан сырткары бул даражага кыймылсыз мүлктү сатып алуу үчүн насыялар (ипотека) жана авто унааларды сатып алуу үчүн насыялар (авто насыя) да кирет, бирок банктар көбүнчө аларды өзүнчө топторго бөлүшөт. Белгилеп кетсек, мындай насыялар кайсы бир шарттарды аткаруу менен тигил же бул товарды сатып алууларга мүмкүнчүлүк беришет, ошондуктан алар эл арасында абдан популярдуу. Көбүнчө мындай карыз алуулар узак эмес мөөнөттө жана баасы төмөн болот.

Банктар жана бир катар каржы-насыя мекемелери кардарларга керектөө насыяларын алууну сунуштайт. Аларды алууда керектелүүчү тастыктоо документтеринин тизмеси, адатта, минималдуу болот. Белгилүү бир суммаларга чейин паспорт менен эмне иш кылгандыгы гана такталат. Берилүүчү насыяны калькулятор менен эсептей коюп, ыңгайлуу шарттарын гана караш керек.

Керектөө насыяларынын түрлөрүнө токтололу. Банктык программалар көп жана алардын ичинен оптималдуусун тандоо – оңой иш эмес, анткени ар бир насыя берүүчү уюмдун каржылык кызматтарды сунуштоо тизмесиндеги насыялардын шарттары, талаптары ар кандай болушат. Эмнеге ар кандай? Анткени, ар бир насыя берген каржы мекемеси өзүнө кардарларды түрдүү сунуштар менен тартууга аракет кылат. Ошондуктан чечим кабыл алууда керектөө насыяларынын негизги түрлөрү боюнча түшүнүк болуш керек. Керектөө насыяларынын төмөнкү түрлөрү болот:

Максаттуу жана максаттуу эмес:

Максаттуу насыялар карыз алган кардарлардын белгилүү бир максаттарына, керектөөлөрүнө берилет. Мындай учурда кардардын колуна акча берилбейт: банк акчаны товар же кызматты сунуштаган тарапка которуп гана коёт. Адатта мындай насыянын түрү дүкөндөрдө, туристтик ишканаларда же менчик эмканаларда сунушталат. Максаттуу эмес насыялар ар кандай керектөөлөр үчүн нак акча түрүндө берилет. Кардар акчаны кайда корото турганын өзү билет. Бул керектөө насыясынын эң популярдуу түрү.

Кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү:

12 айдан ашык берилбеген насыялар кыска мөөнөттүү болуп эсептелишет, эгерде насыянын мөөнөтү бир жылдан ашык болсо, анда мындай банктык кызмат узак мөөнөттүү болуп эсептелип калат.

Камсыздалган жана камсыздалбаган:

Камсыздалган насыялар - мындай насыялар белгилүү бир күрөөгө коюуларды талап кылат; камсыздалбаган – бул насыялар күрөөсүз берилет. Камсыздоонун бар же жоктугунан карызга алынган акчанын кайтарылуу шарттары аныкталат.

Максаттуу жана максаттуу эмес насыялардын айырмасы эмнеде?

Бул нерсе, албетте, карызды алам деген кардардын акчаны кантип пайдаланам деген ниетинен. Банк жеке тарапка максаттуу насыяны берүүнү туура көрсө, анда кардар конкреттүү товарды гана алууга акчасын жумшай алат. Максаттуу насыянын эң популярдуу түрү – ипотекалык насыя, о.э. авто унаага болгон насыя. Акчаны карызга алган кардарлар арасында белгилүү товарды алууга болгон насыя алуулар абдан көп пайдаланылат. Ошол эле учурда максатсыз насыяны алган кардарлар банкты акчасын эмнеге корото тургандыгы тууралуу ниетин алдын ала малымдоого милдеттүү эмес.

Максаттуу эмес насыялардын түрлөрү кайсылар?

Алар: экспресс насыялар, стандарттуу насыялар, кепилдиги менен.

Экспресс насыялар:

Акчаны тез алууга ниеттенген кардарларга туура келишет. Адатта, мындай насыя 1 сааттан ашырылбай берилет, айрым учурларда насыя кардардын карточкасына дароо которулат. Экспресс насыяларды берүүдө аз гана документтер талап кылынат, бирок көлөмдүү эмес насыялардын пайызы жогору болот.

Стандарттуу насыялар:

Кардарлар арасында көп керектелген накталай акча менен берилген классикалык карыз. Бул насыяны алуу үчүн кардар кирешелери тууралуу маалымат берип, эмгек китепчесинин көчүрмөсүн да берет. Документтердин узарган тизмесинин натыйжасында кардарга үстөк пайызы төмөн насыя берилет. Мындай насыялар 1-3 күн ичинде берилет. Насыянын бул түрүн көбүнчө ай сайын маяна алган, туруктуу кирешелерге ээ кардарлар алышат.

Кепилдиги менен берилген насыялар:

Адатта мындай насыялар банктар гана бере турган ири суммада болушат. Мындай насыялардын пайыздары кыйла аз болушат, ошол эле учурда банк насыяга муктаж болгон кардарга жана анын шеригине болгон талаптарды күчөтөт.

Камсыздалган жана камсыздалбаган насыялар:

Насыялык программалардын көбү камсыздалбаган карыздар тизмесине киришет, б.а. банк карызга акча берүүдө белгилүү бир ишеним көрсөтүп, кардардан кыймылсыз же кыймылдуу мүлкүн күрөөгө коюуну талап кылбайт. Бирок, насыя берүүнүн камсыздоону

талап кылган программалары да бар. Мындайда кардарга акча үйүн же авто унаасын күрөөгө койгондо гана берилет.

Камсыздалган насыялардын мүнөздүү жагы – банктар аларды оңой-олтоң жактырышат, анткени карыз кайтарылбаган учурда күрөөдө мүлкү бар, ошол мүлк менен карыз жабылат. Бир жагынан кардар да күрөөгө коюла турган мүлкү болсо, анда өзүн ишенимдүү сезет.

Камсыздалбаган насыяларды берүүдө документтердин белгилүү тизмеси гана талап кылынат, андан ашыкча болбойт, бирок мындай насыяларды берүүдө банк өз баамы боюнча бербей да коюу тобокели да бар.

Кыска мөөнөттүү жана узак мөөнөттүү насыялар:

Кыска мөөнөттүү насыялардын пайызы жогору болот, талап кылынган акчанын берилишин узак мөөнөттүүлөргө караганда жактыруулар аз болот. Көп учурда банктар кардар менен бул багыттагы насыяларды алуу-берүү боюнча келишимдердин мөөнөтүн 1 айдан ашырбайт. Бул мөөнөттө кардар карызды көрсөтүлгөн пайыз менен кайтарып берүүсү зарыл. Пайызы күндө кошулуп, тез кайтарууну талап кылат. Мындай насыяларга пайыздар бир күндө 1% ашпаш керек. Бир пайдасы: талап кылынган күнү берилет, каалагандай жумшалат.

Товардык насыянын өзгөчөлүктөрү жөнүндө.

Товардык насыя максаттуу насыяларга кирет. Мындайда көбүнчө бир даана, тиричиликте керектелген көлөмдөгү товарга кетүүчү акча берилет: эмерекке, үй техникасына. Мындай нерселерге карыз алууда насыяны төлөө үчүн жалпысынан соңунда канча акча төлөнө тургандыгы эсепке алыныш керек. Насыялык рейтингин көтөрөм деген банк кардарлары үчүн карыз алуунун бул түрү абдан туура келет, анткени айрым учурларда банктар “насыялык тарыхы” жок кардарларга көбүрөөк үстөк пайыз коюшу мүмкүн.

Атайын банктык программалар:

Ар бир банк өзүнүн керектөөчү насыялар түрүн аныктайт. Кардарларга жагынуу үчүн насыя берген мекемелер жарандардын конкреттүү топторуна эсептелген кошумча программаларды түзүшөт, мисалы: айыл тургундары үчүн, пенсионерлер үчүн, маяна алып иштегендер үчүн, үйүн оңдойм дегендер үчүн ж.у.с. Ушундай программаларга кызыккан кардарлар аны сунуштаган банктарга көп кайрылышат.

Теманы жыйынтыктап жатып, банктык жана каржы-насыялык мекемелер кардарларды тартууда насыялык кызмат көрөөүлөрүнүн түрдүүлүгүн камсыздоо менен ишмердигин, капиталынын ыкчам айлануусун жана жогору пайда көрүүсүн камсыз кылышат. Ошол эле мезгилде кардарларга да ыңгайлуу, анткени алар даражалары боюнча, мүмкүнчүлүктөрү боюнча, каалоо-тилектери боюнча өз ниттерин орундай алышат, б.а. каржы берүүчү мекемелер жана кардарлар арасында эки тарапка тең пайдалуу кызматташуу ишке ашат. Банк адистери банк кызматтарын сунуштоодо муну дайыма эске алуусу абзел, банк кардарлары да бул багытта сабаттуулугун жогорулатыш керек.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Кузнецова В.В. Банковское дело. Практикум: учебное пособие / В.В. Кузнецова, О.И. Ларина. – М.: КНОРУС, 2009-264 с.
- 2.Финансы, денежное обращение и кредит: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / В.К. Сенчагов, А.И. Архипов и др.; ответ. ред.. В.К. Сенчагов, А.И. Архипов. –М.: Проспект, 2010. -720 с.
- 3.Галицкая С.В. Деньги. Кредит. Финансы: учебное пособие / С.В. Галицкая. – 2-е изд., перераб. и доп. –М.: Эксмо, 2009. -736 с.

*Омошев Т.Т., п.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Куваков Ж., окутуучу
Сузак р. Көк-Арт орто мектеби
Куваков С.Ж., т.и.к., доцент
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ*

11-КЛАССТА «ПИРАМИДА» ТЕМАСЫН ОКУТУУ

Аннотация:

Макалада темага байланыштуу бардык материалдар кайталанып жалпылоочу сабактын усулу айтылат. Окуучулар өздөрү үй тапшырмасын чыгарып келишет, бирок терең маанисине көңүл бөлүшпөйт. Толук максат сабакта ишке ашат. Окуучулар үй тапшырмасын коргошот, иштей алышат. Теманын практикалык жагына калптанышат. Дүйнөлүк көз караштары кеңейет. Сакралдык геометриянын өзгөчөлүктөрүнө маани берүү менен илим жаатына багыт алышат.

Түйүндүү сөздөр: Египет, Гиза, Хеопс, Хефрен, Микерин, дүйнөдөгү 7 керемет, чыканак, пи, фи, чыканак, жер шарынын параметрлери, алтын туратуулук, Симсондун формуласы.

ПРЕПОДАВАНИЕ ТЕМЫ "ПИРАМИДА" В 11 КЛАССЕ

Аннотация

В статье описан метод подведения итогов урока путем просмотра всех материалов, относящихся к теме. Учащиеся выполняют домашнее задание самостоятельно, но не обращают внимания на глубинный смысл. Полная цель достигается на уроке. Студенты смогут защитить домашнее задание и работу. Они формируются на практической стороне темы. Мировоззрение расширяется. Они сосредотачиваются на науке, обращая внимание на особенности сакральной геометрии.

Ключевые слова: Египет, Гиза, Хеопс, Хефрен, Микерин, 7 чудес света, локоть, пи, фи, локоть, параметры земного шара, устойчивость золота, формула Симсона.

TEACHING THE THEME "PYRAMID" IN 11 CLASS

Annotation:

The article describes the method of summarizing the lesson by reviewing all the materials related to the topic. Students do their homework on their own, but do not pay attention to the deeper meaning. The full goal is achieved in the lesson. Students will be able to defend their homework and work. They are formed on the practical side of the topic. The outlook is expanding. They focus on science, paying attention to the features of sacred geometry.

Key words: Egypt, Giza, Cheops, Khafre, Menkaure, 7 wonders of the world, cubit, pi, phi, cubit, parameters of the globe, stability of gold, Simson's formula.

Дүйнөдөгү 7 кереметтин бири болгон Хеопс пирамидасынын сокралдык геометриясынын өзгөчөлүктөрү. Сабакты ислам динин бүткүл дүйнөгө таркатуучу акыркы пайгамбарыбыз Мухаммеддин (С.А.В) чакырыгын слайддан үн чыгарышып окушту:

Илимге ээ болгула!

Илим мээ кайнаткан ысык чөлдө дос, турмуш жолунда таяныч, жалгыздык мезгилде жолдош, бактылуу мүнөттөрдө жетекчи, кайгылуу күндөрдө өбөк, адамдардын арасында көрк, душмандарга каршы күрөштө курал – экенин жатка айтып берген окуучулар да болду. Андан соң жаңы теманы билүү максатында блиц суроолорго жооп алуу менен акростих жообун табууга кириштик.

- 1.Негизи 4 бурчтук болгон тик призма - Параллелепипед
- 2.Түз сызыктын карама-каршысы - Ийри сызык
- 3.Айлананын борборуна анын каалаган чекитине чейинки аралык - Радиус
- 4.Пирамиданын каптал гранинын бийиктиги - Апофема
- 5.Үч бурчтуктун чокусунан чыгып каршы жагын тең экиге бөлгөн кесинди - Медиана
6. $\int_a^b f(x) dx$ - Интеграл

Окуучулар сабактын темасы «Пирамида» деп аныкташ соң үй тапшырмасын суроого кириштик. Үйгө берилген төмөнкүдөй маселелерди класстын окуучулары 6 топко бөлүнүшүп, ар бир топ доскага чыгышып бири-бирин толуктап көрсөтүп далилдешти.

№1. Параллелепипеддин негизинин жагы 235 м болгон квадрат, ал эми бийиктиги 24,4 м. Бул көп грандыктын негизинин аянтын жана көлөмүн аныктагыла. (55225 м^2 ; $1\,347\,490 \text{ м}^3$)

№2. Пирамиданын негизинин жагы 230,4 м болгон квадрат, ал эми бийиктиги 146,4 м. Бул көп грандыктын негизинин периметрин жана аянтын тапкыла. ($921,6 \text{ м}$; $5,3 \text{ га}$)

№3. Пирамиданын негизинин жагы 230,4 м болгон квадрат, ал эми бийиктиги 146,4 м. Бул пирамиданын апфемасынын жана кырынын узундугун эсептегиле. ($186,3 \text{ м}$; 219 м)

№4. Пирамиданын негизинин жагы 230,4 м болгон квадрат, ал эми бийиктиги 146,4 м. Берилген пирамиданын каптал бетинин аянтын жана толук бетинин аянтын аныктагыла. (85847 м^2 ; 138931 м^2)

№5. Пирамиданын негизинин жагы 230,4 м болгон квадрат, ал эми бийиктиги 146,4 м. Пирамиданын диагоналдык кесилишинин аянтын тапкыла. ($23782,7 \text{ м}^2$)

№6. Пирамиданын негизинин жагы 230,4 м болгон квадрат, ал эми бийиктиги 146,4 м. Пирамиданын көлөмүн эсептеп чыгаргыла. (2594048 м^3)

Командалар үйдөн аткарган иштерин мугалим таркаткан батман кагазга жазышып, класста түшүндүрүп беришти. 1-2-3-тапшырмалардын жообу туура, ал эми 4-5-6-тапшырмалардын жообу бүтүн бөлүгү дал келип, бөлчөк бөлүгү дал келбей калды.

6-тапшырманын аткаргандыгына кызыгып команда мүчөлөрүнө суроо салдык, анткени бул өтүлө элек темага байланыштуу болчу. Команданын мүчөлөрү геометрия окуу китебинин даяр формуланы алышып, сан маанисин ордуна коюп эсептешкенин айтышты.

Жообу туура чыккан. Командаларга берилген тапшырмалардын жооптору төмөндөгүдөй эле:

$$\text{№1. } S_{\text{н}} = (a_{\text{н}})^2 = (235 \text{ м})^2 = 55\,225 \text{ м}^2.$$

$$S_{\text{н}} = (a_{\text{н}})^2 \cdot h = (235 \text{ м})^2 \cdot 24,4 \text{ м} = 1\,347\,490 \text{ м}^3.$$

$$\text{№2. } P = 4 \cdot a = 921,6 \text{ м. } S_{\text{н}} = (a_{\text{н}})^2 = (230,4 \text{ м})^2 = 53\,084 \text{ м}^2 = 5,3 \text{ га}.$$

$$\text{№3. } h_a = \sqrt{H^2 + (0,5a)^2} = \sqrt{146,4^2 + 115,2^2} = 186,3 \text{ (м)}.$$

$$L = \sqrt{h_a^2 + (0,5a)^2} = \sqrt{186,3^2 + 115,2^2} = 219 \text{ (м)}.$$

$$\text{№4. } S_{\text{кб}} = \frac{1}{2} \cdot P \cdot h_a = \frac{1}{2} \cdot 921,6 \text{ м} \cdot 186,3 = 85\,847 \text{ м}^2.$$

$$S_{\text{тб}} = S_{\text{кб}} + S_{\text{нег}} = 85\,847 + 53\,084 = 138\,931 \text{ (м}^2\text{)}.$$

$$\text{№5. } S_{\text{дк}} = \frac{1}{2} \cdot d \cdot H = \sqrt{2} \cdot a \cdot H = 1,41 \cdot 230,4 \cdot 146,4 = 23\,782,7 \text{ (м}^2\text{)}.$$

$$\text{№6. } V = \frac{1}{3} \cdot S_{\text{н}} \cdot H = \frac{1}{3} \cdot a^2 \cdot H = (230,4)^2 \cdot 146,4 = 2\,594\,048 \text{ (м}^3\text{)}.$$

Үй тапшырмалардын аткарылышын жыйынтыктап, жаңы темага киришүүнү пирамиданын көлөмүн Симсондун формуласын $V = \frac{1}{6} \cdot H \cdot (S_{\text{т}} + 4 S_{\text{орт}} + S_{\text{ж}})$ колдонуу жолун сунуштадык.

Мында: $S_{\text{т}}$ - пирамиданын төмөнкү негизинин (ABCD) аянты;

$S_{\text{орт}}$ – пирамиданын ортоңку кесилишинин ($A_1B_1C_1D_1$) аянты;

$S_{\text{ж}}$ – пирамиданын жогорку негизинин аянты.

$$SO = H$$

$$SO_1 = \frac{H}{2}$$

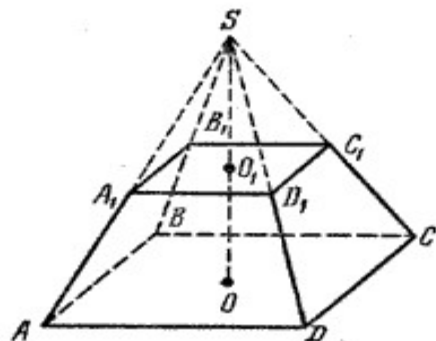
$$O_1O = \frac{H}{2}$$

$$\text{Биздин шартта: } S_{\text{т}} = S, \quad S_{\text{ж}} = 0.$$

Геометрия курсунан аянттардын төмөнкүдөй катышын пайдалабыз:

$$\frac{S_{\text{орт}}}{S} = \frac{\left(\frac{H}{2}\right)^2}{H^2} = \frac{1}{4}.$$

$$V = \frac{1}{6} \cdot H \cdot \left(S + 4 \cdot \frac{1}{4} \cdot S + 0\right) = \frac{1}{3} \cdot S \cdot H.$$

Пирамиданын көлөмү - негизинин аянтын бийиктигине көбөйткөн көбөйтүндүсүнүн үчтөн бирине барабар: $V = \frac{1}{3} \cdot S \cdot H$.

Ошентип №6 тапшырманын аткарылышы туура деген тыянакка келип, окуучулардын аткарган тапшырмаларынан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгардык:

№1 тапшырманы аткарган окуучулар - Хеопс пирамидасынын түбүнүнө коюлган фундаменттин көлөмүн эсептешкен болот.

№2 тапшырманы аткарган окуучулар - Хеопс пирамидасынын негизинин периметрин узундугун, негизинин аянтын табышты.

№3 тапшырманы аткарган окуучулар - Хеопс пирамидасынын апофемасынын жана кырынын узундугун аныкташкан.

№4 тапшырманы аткарган окуучулар - Хеопс пирамидасынын каптал бетинин жана толук бетинин аянтын эсептеп чыгарышты.

№5 тапшырманы аткарган окуучулар - Хеопс пирамидасынын диагоналдык кесилиш аянтын табышты.

№6 тапшырманы аткарган окуучулар - Хеопс пирамидасынын көлөмүн аныкташты.

11-класстын окуучуларына байыркы Египеттеги фараондор бийлик жүргүзүп турган мезгилдеги Гизадагы курулган (бул курулуштарды тарыхтан белгилүү болгондой б.з.ч. XXVI – XXIII кылымдары жүргүзүшкөн) пирамидалар (Хеопс, Хефрен, Микерин ушул күнгө чейин сакталган, байыркы дүйнөнүн 7 кереметтин калганы азыркы убакка чейин сакталган эмес) тарыхы менен байланыштырдык.

Дүйнөнүн байыркы 7 керемети: Египет пирамидалары, Родос Колоссу, Галикарнастагы мавзолей, Эфестеги Артемида храмы, Вавилон асма бактары, Александр маягы, Олимптеги Зевстин эстелиги – делген маалыматтарды окуучуларга бердик. Окуучулар улуу Хеопс пирамидасынын узундуктарын, аянттарын жана көлөмүн аныкташып, ал жөнүндө кенен түшүнүк алышты.

Окуучуларды илим жаатына багыттоо максатында өтүлүп жаткан темага байланыштуу ар бир командага конкреттүү мисалдарды бердик.

№1 $\frac{921,45}{2 \cdot 146,6} = ?$ $\frac{146,6}{230,4} = ?$ $\frac{7}{11} = ?$

№2 $2 \cdot 3,1427353 \cdot 146,6 = ?$ $\frac{230,4}{146,6} = ?$

№3 $\frac{230}{0,63} = ?$ $\frac{6 \cdot 10^{21} \text{ т}}{6 \cdot 10^6 \text{ т}} = ?$

№4 $\frac{40\,000\,000}{360 \cdot 60 \cdot 2} = ?$

№5 $\frac{147\,000\,000}{1\,000\,000} = ?$

№6 $0,5 \cdot 186,4 \cdot 230,4 = ?$

Окуучулар тапшырмаларды эсептөө каражаттарын пайдаланып иштеп бүткөн соң, текшерүү жана тапшырманын маанисин аларга жеткирүү максатында төмөндөгүдөй слайтты экранга чагылдырдык:

1.Эгерде Хеопс пирамидасынын негизинин (Р) периметринин, пирамиданын (Н) бийиктигинин эки эселенгенине (2Н) болгон катышы π санын жакындатылган мааниси болот.

$$\frac{P}{2H} = \frac{921,45}{2 \cdot 146,6} = 3,1427353 \approx 3,14 = \pi.$$

2.Эгерде радиусу пирамиданын бийиктигине (R=H=146,6 м) барабар болгон айлананы чийсек, анда айлананын узундугу каралып жаткан пирамиданын негизинин (Р) периметрине барабар $C = 2\pi R = 2\pi H = 2 \cdot 3,1427353 \cdot 146,6 = 921,45004 = 921,45$ (м) = Р.

3.Эгерде пирамиданын жагын египеттин «чыканак» бирдигине (1 чыканак = 0,635 м) болгон катышы 1 жылга тете күнгө барабар.

$$\frac{\text{а негиз}}{1 \text{ чыканак}} = \frac{230}{0,63} = 365,07936 = 365 \text{ (күн)} = 1 \text{ жыл.}$$

Египеттиктер Сириус жылдызынын таңга маал чыккандыгын 1-көрүнгөн күнүн, жылдын башталышы деп эсептеген. Болжол менен алганда биздин эрага чейинки 2800-жылдардан баштап убакытты эсептөө жыл боюнча жүргүзүшкөндүгү белгилүү. Турмуш шартка жараша суунун (Нил дарыясынын) ташкыndoосу, кыш жана эгин айдоо, оруп – жыюу болуп 3 сезонго бөлүнгөн. Ар бир сезон 4 айга созулган. Айда 30 күн болуп, ал 3 декадага бөлүнгөн. Ошентип жыл 365 күнгө созулган. Кийинчерек Египетте 7 күндүк жуманы киргизген жана жуманын аттары Күн, Ай жана 5 планетанын аттары менен аташкан.

4.Эгерде экватор кеңдигинин 1 минуталык жаасынын узундугун 2 ге бөлсөк, анын мааниси пирамиданын периметрине барабар. Жер шарынын экватор сызыгынын узундугу:

$C_{\text{экватор}} = 40\,000 \text{ км} = 40\,000\,000 \text{ м}$. Ал эми жердин айланасынын бурчтук чоңдугу 360° ка жана $1^\circ = 60'$ (минута) га барабар экенин эске алып эсептесек:

$$\frac{40\,000\,000}{360 \cdot 60 \cdot 2} = 925,925925925 = 925,9 = P.$$

5.Жерден Күнгө чейинки эң кыска аралыктын 1 000 000 го болгон катышы улуу пирамиданын алгачкы бийиктигине (H_0) барабар.

$$\frac{L}{10^6} = \frac{147\,000\,000}{1\,000\,000} = 147 = H_0.$$

6.Пирамиданын ар бир гранинын аянты жакындатылган түрдө, анын бийиктигинин квадратына барабар экендигин далилдейбиз.

а) Пирамиданын бир гранинын аянты:

$$S_{\text{гран}} = 0,5 \cdot SK \cdot DC = 0,5 \cdot 186,4 \cdot 230,4 = 21473,28 = 21473,3 \text{ (м}^2\text{)}.$$

б) Пирамиданын каптал бетинин аянты: $S_{\text{кб}} = 85879,1 \text{ (м}^2\text{)}$ анын 4 грани болгондуктан, пирамиданын каптал бетинин аянтынын төрттөн бир бөлүгүн алабыз:

$$S_{\text{гран}} = \frac{1}{4} \cdot S_{\text{кб}} = \frac{1}{4} \cdot 85879 = 21469,75 \text{ (м}^2\text{)}.$$

$$S_{\text{гран}} = 21469,75 \text{ (м}^2\text{)}.$$

Биз пирамиданын бир эле гранинын аянтын эки жол менен эсептесек, натыйжасы бири-бирине жакын сандар чыкканын жогорудагы эсептөөлөрдөн байкадык.

$$\text{Пирамиданын бийиктигинин квадраты: } H^2 = 146,6^2 = 21491,56 \text{ (м}^2\text{)}.$$

Жогорудагы 6-айтылыштын чын экендигине ынандык.

7.Улуу пирамиданын алгачкы (H_0) бийиктигинин узундугун, анын негизинин (а) жагынын узундугуна болгон катышы $\frac{7}{11}$ болот. Бул катыш бир катар зарыл сакралдык касиеттерге ээ болот, ошондой эле π жана φ катыштарына көз каранды.

Жогорудагы катыштын ондук бөлчөк түрдөгү маанисин карадык:

$$\frac{7}{11} = 0,6363636 \approx 0,64 \text{ кө барабар.}$$

$$\text{Ал эми } \frac{H}{a} = \frac{146,6}{230,4} = 0,636284 \approx 0,64.$$

$$\text{Мындан: } \frac{H}{a} = \frac{7}{11} \text{ экендиги келип чыгат.}$$

8.Пирамиданын негизинин бир (а) жагынын узундугун, анын (Н) бийиктигине бөлсөк, анда алтын турактуулукту $\varphi = 1,61$ ди алабыз.

$$\frac{a}{H} = \frac{230,4}{146,6} = 1,57162346521 = 1,6 = \varphi.$$

Демек: $\frac{a}{H} = \varphi$.

9. Жер планетасынын массасы Хеопс пирамидасынын массасынан

10^{15} эсеге чоң.

$$m_{\text{жер}} = 6 \cdot 10^{21} \text{ т.}$$

$$m_{\text{пирамида}} = 6 \cdot 10^6 \text{ т.}$$

$$\frac{m_{\text{жер}}}{m_{\text{пирамида}}} = \frac{6 \cdot 10^{21} \text{ т}}{6 \cdot 10^6 \text{ т}} = 10^{15}.$$

Окуучулар өздөрүнүн жоопторун слайттагы чыгарылыштар менен салыштыруу жүргөзүү менен эмнени эсептешкенин билишет б.а. мазмунун түшүнөшөт. Баарыбыз аткарган жумушту анализдешип талкуулаган соң, бул улуу Хеопс пирамидасынын геометриясынын айрым **сакралдык** өзгөчөлүктөрү экенин белгилеп, кайталоо жүргүзүп, слайттан көргөзүү менен бул өзүнчө купуя сыр экенин кошумчалап айттык. Бул сабакка эки чоң максат койдук эле.

1.Теорияны колдонуп дүйнөдөгү 7 кереметтин бири болгон Египет мамлекетиндеги Гизадагы Хеопс пирамидасынын айрым элементтери (негизинин жагы жана бийиктиги) боюнча калган элементтерин (апфемасын, кырын) табууну, аянттарын (негизинин, каптал бир гранынын, диагоналдык кесилишинин, каптал бетинин, толук бетинин) жана пирамиданын фундаментинин көлөмүн, пирамиданын өзүнүн көлөмүн – ар бир окуучу өзү эсептөө менен математикалык практикалык ык машыгууларга ээ болуусун калыптандыруу.

2.Айрым сакралдык геометриясынын өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүү менен улуу Хеопс пирамидасынын кереметтүүлүгүн билүү аркылуу окуучулардын илимге болгон көз карашын калыптандыруу жана илимге багыттоо. Ички керемет сырларды ачууга багыт берүү.

Окуучуларга өз алдынча Хефрен жана Микерин пирамидаларынын параметрлерин интернеттен таап, алардын бүт элементтерин эсептеп, сакралдык геометриялык өзгөчөлүктөрүн аныктоо тапшырмасын бердик. Үч пирамиданын окшоштук жана гомотетиялуулук жактарын аныктоо аркылуу аларды комплестүү кароо - дагы жаңы ачылыштарга жол ачаарын ишеничтүү айтуу менен аларды изилдөө, табуу силердин гана колуңардан келет - деген үмүттүү ойду ачык калтырдык. Табуу үчүн бир гана математикалык билим жогору болуу менен тынымсыз изденүү илимдин туу чокусун алып чыгарын ишеничтүү айттык. Параллелепипеддин үстүнө пирамиданы коюп – бул Хеопс пирамидасынын өтө кичирейтилген макети деп көрсөттүк. Бүгүнкү сабакты натыйжалуу аяктап, сабак өз максатына жетти деген ой менен өзүбүз да канааттануу алдык деген пикирдебиз. Анткени мекенибиз Кыргызстанда жашап, Египеттеги пирамидага саякат жасап математикалык эсептөөлөрдү жүргүзүп, бардык параметрлерин окуучулар менен бирге чогуу аныктадык.

Колдонулган адабияттар

- 1.Бекбоев И. Геометрия 10 -11. ишкек «Педагогика» 2003.
- 2.Бекбоев И., Абдиев А., Айылчиев А., Салыков С.
- 3.Геометрияны 7-9-класстарда окутуу. Бишкек. «Педагогика» 2003.
- 4.Бекбоев И., Абдиев А., Айылчиев А., Салыков С., Ыбыкеева Ж. Геометрияны 10-11-класстарда окутуу. Бишкек. «Педагогика» 2003.
- 5.К.С.Барыбин Геометрия 9 – 11. Фрунзе – 1974.
- 6.В.М.Клопский, З.А.Скопец, М.И. Ягодковский Геометрия 9-10-класстары үчүн окуу куралы Фрунзе «Мектеп» 1983.
- 7.Н.Рыбкин Геометрия боюнча маселелер жыйнагы. Стереометрия 9-10-класстар үчүн Мектеп басмасы Фрунзе -1972.
- 8.Иоланта Прокопенко Сакралная геометрия.

*Дүйшеев Ж.А., т.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кулушова М.К., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ҮЙ-БҮЛӨ СОЦИОЛОГИЯСЫНЫН “МАНАС” ЭПОСУНДА КЕЗДЕШКЕН ТҮШҮНҮКТӨРҮ

Аннотация

Үй-бүлө – коомдун түзүүчү институту катары саналып, коомдук мамилелердин эң орчундуу, кыймылдуу түрү болуп, анын калыптанып өнүгүшүнүн негизин түзөт. Жалпы адамзаттын азыркы көрүнүшкө келишине да ушул мамилелер жерпай катары кызмат кылган. Кыргыз коомчулугунун калыптанып өнүгүшү да бул мыйзам ченемдүүлүктөн кыйгап өтө алган эмес. Дүйнөнүн түркүн этностору калыптанган үй-бүлө жана нике мамилелери кыргыздарда кандай жүргөндүгү (эпикалык чыгармаларында, асыресе “Манас” эпосунда) жана дүйнөлөшүү жараянындагы абалы, өнүгү кандай болору тууралуу бул изилдөөдө азын-оолак кеп кылабыз.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө түрлөрү; “Манас” эпосу; нике мамилелери; дүйнөлөшүү жараяны.

КОНЦЕПЦИИ СОЦИОЛОГИИ СЕМЬИ В ЭПОСЕ "МАНАС"

Аннотация

Семья – это институт строения общества является важным развитием отношений в обществе. И это отношение является достижением всего человечества. Кыргызское общество не могло миновать этот период развития отношений в обществе. Исследуется отношение бракосочетания в семье в эпических произведениях, в частности, в эпосе “Манас”.

Ключевые слова: виды семьи; эпос “Манас”; отношение брака.

CONCEPTS OF SOCIOLOGY OF THE FAMILY IN THE EPOS "MANAS"

Annotation

Family – institution of the structure of society is the most important development of the relations in the society. And this attitude is the achievement of all mankind. Kyrgyz society could not be avoided during this period of development of relations in society.

It explores the relationship of marriage in the family epic works in honesty in the epic “Manas”.

Key words: imperfect door, «Manas» epos, marital relations.

“Үй-бүлө” түшүнүгүнүн татаал, өзгөрмөлүү жана көп түрдүүлүгүнөн улам окурманга ыңгайлуу болуш үчүн темага байланышкан айрым жаңы сөздөрдүн түшүндүрмөлөрүн кошо кетебиз.

Акклиматизация – жер шартына ыңгайлашуу (кишинин тоолуу жерден өрөөнгө же тескерисинче көнүү жараяны);

Аккомодация – жаңы журтка көздүн көнүү жараяны;

Акультурация – коомдун жаңы мүчөсү тарабынан калыптанган маданияттын өздөштүрүлүшү;

Жарандык нике – эки тараптын салттуу никеге чейинки убактылуу сыноо мөөнөтүндө бирге жашап турушу;

Левират – инисинин агасынын жесирине үйлөнүшү;

Моногамия – бир никелүүлүк;

Полигамия – эркектердеги көп никелүүлүк;

Полиандрия – аялдардагы көп никелүүлүк;

Сорорат – эркектин эже-сиңдилерге баш кошушу;

Экзогамия – жакын урук-уруу ичинде никеге турбоо салты;

Эндогамия – жогоркунун тескерисинче, урук-уруу ичинде никеге туруу.

Кыргыз үй-бүлөсүн дүйнө элдеринин үй-бүлө мамилелеринин калыптануу жана өнүгүү мыйзамченемдүүлүктөрүнөн обочолонтуп кароого болбойт. Узак кылымдарды оодарган элдин үй-бүлө, нике мамилелери да доорго, шартка жараша өзгөрүп, тонолуп, толукталып келген. Тарыхый-социологиялык маалыматтарга караганда, Борбордук Азияда(Саян-Алтай,

Түндүк-Батыш Кытай, Теңир-Тоо) биздин доордун чегинде (б.з.ч V – б.з. V кк.) ата-бабаларыбыз патриархалдык үй-бүлөнү калыптай башташкан. Биздин замандын биринчи миң жылдыгынын орто ченинде “кыргыздардын түздөн-түз бабалары болгон уруулук бирикмелер”[1,227.] үй-бүлөнүн патриархалдык түрүн, чакан жана жеке үй-бүлөгө алмаштыра башташкан. Айрым маалыматтарда бул абал бир топ кийинчерээк болгондугун белгилеген окумуштуулар да бар [2,66.]. Кыргыздардын ушул мезгилдеги үй-бүлө жана нике мамилелерин фольклордон байма-бай кезиктирүүгө болот. Маселен, Манас баатыр жашоо ыңгайына жана калыптанган согуштук салтка ылайык Кайыпдаң кызы Карабөрккө, Шооруктун кызы Акылайга шарият жобосун жолдобой эле үйлөнгөн учурлары сүрөттөлөт. Ошондуктан атасы Жакыпка карап:

“Ак никелеп өзүмө

Катын алып бербедиң.

Уруш менен талашта,

Өзүм алдым экини.

Калмактан алдым Карабөрк,

Калчадан алдым Акылай”, - деп айтат[3, 253.]. Манастын эки жолу

үйлөнгөнү менен кадыресе бүлөсү болбогонун Алмамбет:

“Калыңдык менен кайгырбай,

Баатырдык менен байкабай,

Эрдигиң менен элебей,

Карабөрк менен Акылай,

Катыным деп ойлопсуз.

Карап турсам өзүңүз,

Кадимкидей бойдоксуз”, - дейт[4,356.]. Сырттан келип, мусулманчылыктын

шартын үйрөнүп, динин тутунган Алмамбет баатыр досу Манаска жуп,

салты, наркы, никеси менен төп келчү зайыпты издөө эп экенин билдирет.

Ошентип, эпосто үй-бүлө жана нике мамилесинин дагы бир компоненти -

жар издөө иши башталат. Жакып аталык вазийфасын аткаруу үчүн

“Самаркан, Оро-Төбө, Жызак, Сыр-Дарыя, Чыйырчык, Ташкенди кыдырып

кыз таппай, Хива тажик журтуна кылчайбастан кетет”[5,79.]. Жакыптын

негизги максаты Манасты “кулдук уруп дайындап, куда түшүп кайындап,

салт-санаа менен үйлөнтүү” эле.

Тажик журтуна келгенде Жакып жуучулук кебин мындай деп айтат:

“Жуучу келди кызга деп,

Журтуңа айткын мындай кеп.

Келген жерим Алтайдан,

Атам Ногой Жакыпмын”[4,361.].

Манас “жай билбес жаман кызбы, аңдап билейин” деп, кызды көрмөй

болот. Ажыбай экөө ордо баккан кор башы Маматбекке он жамбы санап

берет[5,81]. Манастын эки аялы боло туруп да, Санирабига кызга

алгачкы жолу учурагандагысы памирдик манасчы абышканын вариантында

кызыктуу сүрөттөлөт. Француз окумуштуусу жазып алган маалыматта баш

каарман кыздын “айылына токтоп, жашыруун келип, кыздын үйүнө кирип,

анын колунан даам ооз тийип олтурат да, бир маалда кызга тийишип

кучактай баштайт. Асыла баштаган немеге ачуусу келип, кыз бычагын ала

коюп, баатырга тап берет:

Атакем Темир хандын

Ат байлабас акырга,

Ат байлаган ким элең?

Камчы илбес каалга

Камчы илген ким элең?

Куш кондурбас туурга

Куш кондурган ким элең?

Аягында сары бал

Татып өткөн ким элең?

Байтал бээнин бал кымыз

Суусап жуткан ким элең?” - деп суроо коет[7,469-470.]. Кыздын бычагы тууралуу да ар кандай варианттар учурайт. Маселен:

1) Болот канжар башында

Каныкей кынынан сууруп алганы.

Кыйшандабай жөн туруп

Канжар менен Манасты

Так билекке сайганы. (“Манас”. Төрт томдук, I том, 261-бет);

2) Абалак саптуу бычагын

Кынынан сууруп алды дейт.

Каныкей шилтеп ийди дейт.

Алача балтыр ак билек

Айрып берип кетти дейт. (Радлов жазып алган вариантта);

3) Алтымыш тай, кырк койго

Сатып алган ак тинте

Кынынан ыргып кеткенде,

Билегин чийип өткөндө..., - деген маалыматтар бар (6,50).

Бирок атанын баланы жуучу түшүп үйлөнтүүсү эпосто бардык эле учурларда кездешпейт. Буга:

“Бокмурундун кылыгы:

Азууларын аркайтып,

Астыңкы эрдин шалпайтып,

Өркөчтөрүн каркайтып,

Миң атанын комдотуп,

Жабууларын оңдотуп,

Аркан менен тарттырып,

Кызыл алтын дүйнөнү

Аземдетип арттырып,

Ат бороюн сыдыртып,

Ааламдын баарын кыдыртып,

Дүнүйө жүзүн чалчу экен,

Зөөкүр болуп Бокмурун

Кыз издетип калчу экен.

Калайык журтту кыдырып

Кара көз кызды көрчү экен,

Мейли кызы жакпасын,

Атан төөнүн алтынын

Атасына берчү экен”, - деген саптар күбө[6,6.]. Мына ошентип Бокмурун

айлап-жылдап кыз издеп кеткен учурда атасы Көкөтөйдүн о дүйнө кеткени:

“Мааникерди мингенде,

Төгөрөктүн төрт бурчун

Төрт айлана кыдырып,

Катын издеп жүргөндө,

Далай жерди басканда,

Көп дүнүйө, сан малды

Зарып кылып чачканда,

Жел жетпести мингенде,

Катын издеп жүргөндө

Кан Көкөтөй өлүптүр.

Көкөтөй өлүп жатканда

Бокмуруну келиптир”, - деп сүрөттөлөт[6.6.].

Эпостогу полигамия же көп никелүүлүк Көкөтөйдүн азасында да учурайт. Анда:

“Кан Көкөтөй өлдү деп

Калайыкка билгизип,

Кан канышы ушу деп

Жети катын зайыпка

Калдайтып кара кийгизип”[6,7.] койгону айтылат.

“Көкөтөйдүн ашы, көп чырдын башы” дегендей, аштын аягында Манас

менен Акун кандын ортосунда кудалашуунун салтка айланган дагы бир түрү

“бел куда” болуу салты көрсөтүлөт же:

“Кан Көкөтөй ашында,

Калың жыйын кашында

Канкор Манас Акунга

Бел куда болгон жери бар”[6,54.].

Советтик окумуштуу Н.П. Дыренкованын изилдөөлөрүнөн көрүнүп тургандай, кыргыздарда узак мезгилдер бою экзогамиялык нике орун алган. Окумуштуу бул көрүнүштүн урууларга чейин жайылышын дыкаттык менен иликтеген. Маселен, өз тыянагында ал: “Моңолдордо азыркыга чейин жети муун өткүчө уруулаштан аял албоо салты сакталган, ал эми чериктерде бул салт төртүнчү муун менен чектелет”[1,231-232.] деп жазган. Этнограф С.М. Абрамзондун изилдөөлөрүндө полигамиянын советтик мезгилдеги абалы да тыкыр эсептелинип, анын оң-терс жактары көрсөтүлөт[1, 272].

Аккультурация көрүнүшүнө Айчүрөктүн кыргыз коомчулугуна келгендеги алгачкы учуру даана мисал боло алат. Анда:

“О дүйнө кеткен Манаска

Оомийин деп бата окуп,

Быяк жагын караса:

Келеңкер чачпак кең соору

Келини сулуу кыргыздын,

Кызыл көйнөк, найча бел

Кыздары сулуу кыргыздын,

Кара чепкен, ак калпак

Калкы сулуу кыргыздын,

Кара эгинден күрүч көп,

Калайынан күмүш көп,

Боз коёндон түлкү көп,

Босого жыйган мүлкү көп.

Кийгени түлкү, киш болгон.

Жетим жүрүп жетилип,

Жергеге башы кошулуп,

Семетей журтка баш болгон,

Аны билбейт Айчүрөк,

Аң-таң калып бул ишке.

Азаматы кийгени

Көк сүлөөсүн кара бөрк,

Азаматы, баарысы

Тегиз окшош кара көк.

Астында тулпар малы бар,

Алтоо-жетөө барганда

Чынкожолук алы бар.

Баарысынын мингени

Кара байыр, казанат,
Калбыр өпкө, жез билек.
Жылгындуу Кең-Кол, Таластын
Жерин көрүп кубанып,
Жыргап эми Айчүрөк
Элин көрүп кубанып”, - аң-таң калганы баяндалат[8,5.].

Жогорудагы айрым мисалдардан айгинеленгендей, кыргыз журтунун үй-бүлө жана нике мамилелери кыйла кылымдары артка калтырып, бүгүнкү күндө да жашап, жаңырып келе жатат. ХХI кылымдагы дүйнөлөшүү шартында коомдук мамилелердин эң орчундуусу болгон үй-бүлө жана нике мамилелери да айрым түзөтүүлөр, жаңылануулар жана өзгөрүүлөргө дуушар болушу мүмкүн.

Колдонулган адабияттар:

- 1.С.М. Абрамзон. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе, 1990;
- 2.Л.Н. Гумилев. Байыркы түрктөр. Бишкек. 1999;
- 3.Манас. С. Орозбаковдун варианты боюнча. Фрунзе, 1958;
- 4.Манас. С. Орозбаковдун варианты боюнча. Фрунзе, т.II, 1980;
- 5.Абдиева Ж.К. “Манас” эпосундагы кыргыздардын нике байланыштарынын чагылдырылышы. Жусуп Мамай: дастанда калган өмүр. Бишкек, 2015;
- 6.Манас. Саякбай Каралаевдин варианты. II китеп. Фрунзе, 1986; Кыргыздар. Бишкек, 1991;
- 7.Семетей. Саякбай Каралаевдин варианты. Фрунзе, 1989.

*Дүйшеев Ж.А., т.и.к., профессор
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Кылычбеков Б.К., магистрант
К.Ш. Токтомаматов атындагы ЭАУ*

САДРИ МАКСУДИНИН МУРАСЫНЫН УЧУРУ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ

Аннотация

Биз бул макалада, Садри Максудинин илимий мурасында кездешкен этрускан тилиндеги байыркы түрк издерине көңүл бурдук. Биздин эрага чейин I миң жылдыкта этрусктар Апеннин жарым аралынын түндүк-батышында жашаган. Гректерге тирендиктер деп белгилүү болгон этрускандар жогорку цивилизацияга ээ болушкан, алар Рим менен Италиянын маданий өнүгүшүнө чоң салым кошушкан, бирок алардын саны аз болгондуктан, алар Латын-Рим этносуна кирип кетишкен. Жеңишке жеткен римдиктер өзүлөрү этрусктардын мамлекеттик бийлигине, Римдеги бир катар структураларга, театрга, жазуунун жайылышына, тоо-кен өнөр жайынын, керамикалык жана металл иштетүү өнөрлөрүнүн өнүгүшүнө, архитектура жана шаар куруу маданиятын, саздак жерлерди кургатуунун табигый жолдору, айкел жана сүрөт өнөрү менен карыздар экендигин мойнуна алышкан. Этрусктардын тилинин келип чыгышы, тарыхы, маданияты сыяктуу көйгөйлөрү 18-кылымда эле чечилген. Ошол эле учурда, окумуштуулар этрусктардын жана Кичи Азия тургундарынын кийимдери менен үрп-адаттарындагы окшоштуктарды табышты.

Түйүндүү сөздөр: Садри Максуди, түрк дүйнөсү, тарых, тил, укук, мурас.

НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ НАСЛЕДИЯ САДРИ МАКСУДИ

Аннотация

В этой статье мы остановились на наследия Садри Максуди древнетюркских следах этрусского языка. В первом тысячелетии до нашей эры этруски населяли северо-западную часть Апеннинского полуострова. Этруски, известные грекам как тирены, были высокочивилизованными и внесли значительный вклад в культурное развитие Рима и Италии, но из-за своей малочисленности они стали частью латинско-римского этноса. Победоносные римляне были обязаны своей верностью этрускому государству, ряду построек в Риме, театру, распространению письменности, развитию горного дела, керамики и металлургии, архитектуре и городской культуре, естественному осушению болот, скульптуре и живописи. Такие проблемы, как происхождение, история и культура этрусского языка, были решены в 18 веке. В то же время, исследователи обнаружили сходство в одежде и обычаях этрусков и жителей Малой Азии.

Ключевые слова: Садри Максуди, тюркский мир, язык, право, история, наследие.

THE PRESENT AND FUTURE OF SADRI MAKSUDI'S HERITAGE

Annotation

In this article, we stopped at the heritage Sadri Maksudi ancient Türkic traces of the Etruscan language. In the first millennium BC, the Etruscans inhabited the north-western part of the Apennine Peninsula. The Etruscans, known to the Greeks as Tyrens, were highly civilized and made a significant contribution to the cultural development of Rome and Italy, but due to their small number they became part of the Latin-Roman ethnos. The victorious Romans, owed their loyalty to the Etruscan state, a number of buildings in Rome, the theater, the spread of writing, the development of mining, ceramics and metallurgy, architecture and urban culture, the natural drainage of swamps, sculpture and painting. Issues such as the origin, history and culture of the Etruscan language were resolved in the 18th century. At the same time, researchers found similarities in dress and customs between the Etruscans and the inhabitants of Asia Minor.

Key words: Sadri Maksudi, Turkish world, linguist, law, history, heritage.

Садри Максуди Арсал (Садретдина Низамутдиновича Максуди (1879–1957) – түрк элдеринин чыгаан инсандарынын бири. Ал өз доорунун алдыңкы окуу жайларынан билим алып, коомдук турмуштун кызуу чордонунда ар тармактуу жемиштүү өмүр сүргөн жаркын жылдыз катары из калтырды. Казандык жаш татар өмүрүнүн күүлүү кезинде Франциянын Сорбонна университетинин укук факультетин аяктап (1906), жаш кезинен саясатка аралашып, 1907–1912-жылдары Россия Империясынын Мамлекеттик Думасынын депутаты болот. Андан соң Парламент (Мамлекеттик Дума) менен Өкмөттүн Европалык Россия жана Сибирь мусулман түрк-татарларынын Улуттук-маданий автономиясынын Төрагасы (1912-1917) кызматында иштеген. Андан кийинки жашоо ишмердиги Түркияда уланып, илимий жааттагы жетишкендигинен улам Сорбонна, Анкара, Стамбул университеттеринин профессору, саясий

чөйрөдөгү жигердүүлүгү артып, Түрк парламентинин (1931-1939, 1950-1955) депутаттык кызматтарын аркалап, ал тургай Түрк парламентинин көптөгөн депутаттары тарабынан талапкерлиги Түрк Республикасынын Президенттик орунуна көрсөтүлгөн. Көп кырдуу талант саясий айдыңда канчалык кол сермебесин анын өмүр жолун жаркыратып турган жагдай катары анын илимий мурасы эсептелет десек жаңылбайбыз. Садри Максуди атайын кесиби укукчу болгонуна карабастан тарыхчылар менен лингвисттердин катарынан да сыйлуу орунду алат. “Ажыдаар кайда болсо, рыцарь ошол жерде” дегендей мезгил менен окуялар Садрини издеп тапкандай болуп жатты. Россиядагы революциячыл кыйын кезеңде, жаш Түркиядагы тилдик кайра түзүүлөрдө Садринин караанын алдыңкы саптан гана кездештирүүгө болоор эле. Теория менен айкалышкан тажрыйба Садринин илимий-теориялык дараметин арттырып, натыйжада бекем пайдубалдуу, айныксыз маалыматтарга ширелген көлөмдүү эмгектердин жаралышын шарттаган.

Садринин өмүрү дүйнөнүн бакубат жана шандуу үч өлкөсүндө өттү (Россияда 34 жыл, Францияда 11 жыл, Турцияда 32 жыл). Шарттуу түрдө аны “орус бөлүгү”, “француз бөлүгү”, “түрк бөлүгү” деп атасак болчудай. Революциялык толкундоолор менен башталып, Биринчи Дүйнөлүк согуш менен коштолгон Россиянын тарыхынын күрөө тамырын кармаган Садри кийин алар тууралуу жазды. Өмүрүнүн “түрк бөлүгүнүн” негизги жана илимий жактан эң жемиштүү багыты тилге арналды. Теориялык даярдыгы мыкты адис түрк улутунун калыптануу жараянындагы тилдин ролунун зор экендигин туура түшүнүп, “Түрк тили үчүн” (1930) китебин чыгарат. Мындан тыш, басма сөз беттеринде түрк тилинин лектикасына арналган илимий макалаларды байма-бай жарыялайт. Мунун негизинде арабдашып кеткен түрк тили кыйла “түрктөшүп” тазаланды десек болот. Жаңы түрк мамлекетинин калыптануусунда Садринин түрк элдеринин тили менен тарыхы үчүн белгилүү монографиясы “Скифтер жана сактар” (1933) зор кызмат кылганын белгилөөгө болот. Дасыккан илимпоз ага удаа эле “Борбордук Азиядагы түрк мамлекеттери” (1934) аттуу тарыхый эмгегин жарыялайт. Бирок, илим дүйнөсүндө Садринин атын өзгөчө боёк менен жаркыратып турган чыгармасы катары “Түрк тарыхы жана укук” (1947) эмгегин белгилөөгө болот. Аталган эмгектин бөлүмдөрү түрдүү жылдары Туркиянын басма сөз беттеринде басылып, коомчулукка жарыяланып турду.

Садринин тарыхый өнүктөгү изилдөөлөрү менен ой жүгүртүүлөрү абдан кызыктуу жана атайын сөз кылууга арзыйт. Көпчүлүк тарыхчыларга белгилүү болгон чыгыштагы кулчулук маселесине токтолгон Садри: “Кулдарга карата түрктөр гумандуу мамиле жасаган. Кулчулук кеңири тараган эмес жана ал үй-бүлөлүк мүнөздү алган. Башка элден колго түшкөн аскер туткундары гана кул болушчу” – деген тыянагын чыгарат. Мындан көрүнүп тургандай Садри чыгыш, асыресе түрк элдеринин тарыхы менен өтө жакын тааныш болгон. Этнонимдерге кайрылып, этрусктардын этимологиясын “тур” жана “сак” сөздөрүнүн биргелешкен жыйындысы катары санайт. Садринин бул пикирин туура деп эсептеген абройлуу коом таануучулар болду. Маселен, италиялык тилчи-профессор Марио Алинеи (1926) өзүнүн “Этрусктар түрктөр болгон” (2013, Рим) деген жумушун жарыялаган. Дүйнөлүк ысымга ээ, филолог, лингвист, байыркы тилдер жана байыркы этруск тексттери боюнча адистин “этрусктар түрктөр болгон” деген четке кагылгыс бүтүмгө келиши Садринин белгилүү этнологиялык тыянагын бекемдеп турат. Аталган окумуштуу этруск-түрк удаалаштыктарын изилдеп келип, этрусктар колдонгон, бүгүн да түрктөр колдонгон сөздөрдү белгилеген. Маселен: атта - ата, анна - эне, аклан – уул (улан – Д.Ж.), килан - келин, су - суу, ет - эт, булт - булут, кис - кыз, буил - быйыл, катн - аял, енген - жеңген, ат - ат, ар - эр, ер - жер, ут - от, кн – күн (котормо – биздики) сөздөрү бүгүн да кеңири колдонулат.

Сорбоннада университетин аяктаган Садри “эмне себептен гуманитардык, асыресе – тил, тарых жана укук илимдерине кызыгып калды” деген мыйзамдуу суроо туулат. Илимдин пайдубалын Сорбоннада түптөп, орус саясатында укуктук тажрыйбасын арттырып келип, 1925-жылы Парижден келип, тарых менен тилди Түркияда оожалдыра изилдеген илимпоздун коомдук маселелерге удаа эле улуттук аң сезимдин өсүшүнөн улам, түрк тарыхын “илгерилетүү” өнөктүгү кызуу жүргөн учуруна туш келген. Айрым түрк тарыхчылары грек-

ахейлер, хеттер менен хаттар дагы алгач түрк тилдүү эл болгондугун болжолдогон негизсиз пикирлерди жарыялашкан. Тарыхый такталбаган, эмоцияга бай, далилсиз пикирлерге принципиалдуу окумуштуу илимий негизде жооп берүүнү колго алды. Ошентип, Садринин илим дүйнөсүнө сүнгүү доору башталат.

Чуулгандуу макалаларды байма-бай жарыялаган эмоционалдуу “түрктаануучулардан” айырмаланып, Садри түрк цивилизациясынын байыркылыгына ынанып, аны негиздүү маалыматтар менен далилдегиси келди. Ал скифтер менен сактардын башатында түрк элементи жатаарын жана “скиф” этноними “сак” түшүнүгүнөн келип чыгаарына бекем ишенген. Бул оюн ал “Скифтер жана сактар” аттуу эмгегинде ынанымдуу далилдейт. Ал тургай анын этрусктар прототюрктор деген тыянагы да илимий жактан негизделди. Ушул божомолун далилдөө үчүн ал курагы келип калгандыгына карабастан итальян тилин үйрөнгөн. Анын бул ишин кызы, түрк дипломаты жана окумуштуусу Адиле Айда аягына чыгарган.

Садринин көптөгөн эмгеги укукка арналган. Бул анын укуктук билимге ээ болуусу жана жаңы Түрк Республикасынын калыптанышы менен тыгыз байланышкан. Жаңы өлкө Конституция баш болгон жаңы мыйзамдарга заманбап парламентке муктаж болуп турган. Көптөгөн мыйзам эрежелери Франция, Швейцария сыяктуу европа мамлекеттеринен алынган. Жаш өлкөнүн мамлекеттик бийлиги чыныгы шартта иш алып баруусу үчүн үлгүлүү мыйзамдар системасы менен укукчу-адистер зарыл болгон. Ошого байланыштуу Садри укук жаатындагы эмгектерин удаа жазып жарыялап турган. Мында ал түрк тилдүү элдердин тарыхы менен укуктук салтына ынтаалуу көңүл бурган. Алтайдан Грецияга чейинки аймактагы аймакты жердеген түрк элдеринин басып өткөн жолдоруна кеңири токтолгон. Анын эмгектеринен “Манас” баштаган кыргыздардын эпикалык чыгармаларынан тартып, майда эрежелерге чейин кезиктирүүгө болот. Садринин илимий мурасы келечекте тыкыр изилденүүгө тийиш жана ал үч жаатта: укуктук, тилдик жана тарыхый өңүттөн тигилип кароо максатка ылайык болот деп эсептейбиз. Келечекте бул мурас изилденбей калбашы керек.

Колдонулган адабияттар жана шилтемелер:

1. Садри Максуди Арсал. Тюркская история и право. Казань. 2002;
2. <https://ok.ru/yedinstv.narod/topic/68191065803605>;
3. Садри Максуди Арсал. Этруски были тюрками. Анкара. 1985;
4. Ф.Ю.Гаффарова. Садри Максуди (1906–1924-еллар) Монография. Казань: Изд-во «Школа», 2001. – 262 с.;
5. Садри Максуди Арсал. История общего права. Анкара. 1941.

*Дөөлөтбекова Г.С., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АТ АТООЧТОРГО БАЙЛАНЫШКАН ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР

Аннотация

“Манас” эпосундагы диалектилик өзгөчөлүктөр кыргыз тилинин фонетика, морфология, синтаксис жана лексика бөлүмдөрү боюнча арбын кездешет. Бул изилдөөдө өзгөчө түштүк говорго таандык ат атооч сөз түркүмүнүн түрлөрүнө тиешелүү болгон диалектилик сөздөрдүн колдонулуш табияты, шарттары, маанилери, адабий тилде жана көркөм адабияттарда кандайча кездешери каралган. Эпостун тили учурда ар тараптуу изилденип келатканына карабай кененирээк үнүлүп кароого, басма сөз айдынында жана интернет тармактарында маалыматтарды көбүрөөк жарыялоо заман талабы. Адабий тилдин талабына төп келбеген айырмачылыктарды манасчылардын варианттарында кездешүүсүнүн тарыхый себептери, эл аралап эчен жер кыдырган жомокчулар ошол региондун менталитети, тили, каада-салты менен жашоо образдарына сиңишип, жуурулушуп кеткенинде.

Түйүндүү сөздөр: архаизм, историзм, диалект, адабий тил, ат атооч, говор, жомокчу, көркөм адабият.

ДИАЛЕКТИЧЕСКИЕ СЛОВА СВЯЗАННЫЕ С ИМЕНЕМ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫМ В ЭПОСЕ "МАНАС"

Аннотация

Диалектные особенности эпоса «Манас» обнаруживаются в фонетике, морфологии, синтаксисе и лексике кыргызского языка. В этом исследовании исследуются природа, условия, значения использования диалектных слов, относящихся к типам существительных, особенно принадлежащих к южному диалекту, и то, как они встречаются в литературном языке и литературе. Хотя язык эпоса в настоящее время подробно изучается, пора присмотреться и публиковать больше информации в прессе и в Интернете. Историческими причинами несоответствия версий манасчи, не отвечающих требованиям литературного языка, является тот факт, что рассказчики, путешествовавшие по стране, интегрировались в менталитет, язык, обычаи и образ жизни народа. область.

Ключевые слова: архаизм, историзм, диалект, местоимение, говор, рассказчик, художественная литература.

DIALECTIC WORDS ASSOCIATED WITH THE NOUN IN THE EPOS "MANAS"

Annotation

The dialectal features of the Manas epic are found in the phonetics, morphology, syntax and vocabulary of the Kyrgyz language. This study explores the nature, conditions, meanings of the use of dialect words related to types of nouns, especially those belonging to the southern dialect, and how they occur in literary language and literature. Although the language of the epic is currently being studied in detail, it is time to take a closer look and publish more information in the press and on the Internet. The historical reasons for the discrepancy between the versions of manaschi that do not meet the requirements of the literary language is the fact that the storytellers who traveled around the country integrated into the mentality, language, customs and way of life of the people. region.

Key words: archaism, historicism, dialect, pronoun, dialects, the narrator, artistic literature.

«Манас» эпосу кыргыз адабий тилинин пайда болушунда чоң роль ойногону баарыбызга белгилүү. Оозеки чыгармалардын улуусу “Манас” эпосунун өзгөчөлөнгөн тилин адабий-жазма тилге окшобогон, элдин улут болуп калыптанган учурундагы тилинин диалектисине да, күнүмдүк тиричиликте колдонулуучу тилге да кызмат кылган кыргыздардын улут болгонго чейинки оозеки адабий тили болуп саналарын белгилеп келатышат. Белгилүү түрколог тарыхчы Нурдин Усеев: “Манас” эпосунун тили адабий тил катары алынганда дагы жакшыраак болмок. Бардык диалектилерди ичине киргизген орток адабий тил болмок.

Теориялык жактан туура болуп жатпайбы. Сагымбай Орозбаков – ким? – Кыргыз. “Манас” эпосу кыргыздыкы. Демек мунун тили – ошол мезгилдеги кыргыз адабий тили-деп айтканы бар.

Эпос кыргыздын көп катмарлуу тарыхын, дүйнө тааным, салт-санаа ар тараптуу турмушун чагылдырган, кыргыздардын баарына орток, элди бириктирип турган чыгарма. Демек, тили да көп кылымдар бою калыптанып, бүгүнкү күнгө чейин иштелип чыккан жана жакшыртылган. Өзүнүн өнүгүү жолунда «Манас» эпосунун тилин белгилүү бир деңгээлде

калыпка салынган, туруктуу сөз айкаштары, архаизмдер, көркөм троптун түрлөрүнөн түзүлгөн, эпостун өзүнө гана мүнөздүү айрым лексика-грамматикалык жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү бар тил деп эсептөөгө болот. Манас айтуучулар эпостун табиятына ылайык чыгармачылык лабораториясынан диалекти жана говорлордогу фонетикалык, морфологиялык, лексикалык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрүн камтып ушул күнгө жеткиришти. Диалектилик тил белгилүү бир чөлкөмдөгү элди гана тейлеп, ал территориядан чыкпаса, эпостун тили өзүнүн көркөм эстетикалык жаратылышына ылайык жалпы элди тейлейт. Бирок, ошол диалектилик сөздөр эпостун мазмунуна көркөмдүк, уйкаштык, элестүүлүктү жана жандуу образдуулукту тартуулоо менен айтуучунун тилдик өзгөчөлүгүнө кыйынчылык туудурбай жалпыга түшүнүктүү боло бергенинде. Окурман угууда жана окууда маанисине карай өзгөчө сөздөрдү табигый түрдө кадимкидей кабылдай берет. Элге жеткен варианттарда морфология бөлүмү боюнча ат атоочторго тиешелүү диалектилик өзгөчөлүктөр көп эле кездешип жүрөт.

Ат атооч сөз түркүмүндө заттын белгилери туруктуу касиетин ажыратпастан жалпы мааниде көргөзүлөт да маанисине карай жактама (мен, сен, ал), шилтеме (бул, тигил), сурама (ким, эмне), тангыч (эч ким, эч кандай, эч качан, эч нерсе), аныктама (бүтүн, ар бир, ар бирин, ар кайсы), белгисиз (бирдеме, кимдир) болуп бөлүнөт. Бул сөз түркүмүнүн түзүлүшүндө жана жөндөлүшүндөгү диалектилик сөздөр тыбыштык айырмачылыктарга байланыштуу.

1. Жактама ат атоочтордогу азыркы учурдагы түндүк говорлорду түштүк говорлордон айырмалап турган негизги тыбыштык белги үчүнчү жак “а” менен (ал-алар) түрүндө түндүктө, түштүктө “о” менен (ол-олор) менен айтылышы. Фольклордук чыгармаларда мурдараакта түндүк диалектиге да “о” формасынын жат эмес экендигин байкоого болот. Тянь-Шандык Сагымбай Орозбаковдун жана Ысык-Көлдүк Саякбай Каралаевдин вариантында “ол” түрүндө колдонулганын көрөбүз. [Б.Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы -Ф., 1971, 190-191]

Он экиде ол балаң

Жай жарагын асынып [С.К “Семетей”]

Кең тунда жаткан Ороңгу

Келгенде көрдүк олорду [С.О “Манас”]

Мындай мисалдар С.Орозбаковдун вариантында арбын кездешет.

Ар кайсы ташка жармашып

Олтурган экен олор да

Мылтыктарын камдашып [С.О, II, 113]

Катаа дебей бул ашка

Келсин дегин олорду [С.О, III, 98]

Марал башы Долонду,

Басып өткүн олорду [С.О, I, 45]

Келсин дегин олорду [С.О, III, 98]

Ол жамбыдан түңүлүп [С.О, III, 165]

Ат атоочтордун тыбыштык жагынан мындай өзгөчө кыргыз тилинин түштүк говорлорунда, ошондой эле өткөөл говор катарында эсептелинип жүргөн Талас, Чаткал говорлорунда кезигери алар боюнча жазылган илимий эмгектерде көрсөтүлгөн. Мисалы, С.Кудайбергеновдун китебинде: “Жактама ат атоочтун “ал” түрү көпчүлүк түрк тилдеринде **-о-ол, -ү-үл** сыяктуу тыбыштык формада учурайт. Мурда жалпы кыргыз тилинде да **о-ол** түрүнө өтүп кеткен”- деп белгилейт. [Кудайбергенов С., Кыргыз тилиндеги ат атоочтор,- Ф., 1956, 48-6]

Бул өзгөрүү кийинки көрүнүш эмес экендиги кыйыр жөндөмөлөрдө эринчил “о” тыбышынын эринсиз “а” тыбышына өтүп айтылыш фактысы байыркы түрк эстеликтеринде да учурагандыгы менен далилденет. Түндүк кыргыздарда “ол” түрүндө учурашы негизинен поэтикалык речке, айрыкча уйкаштык талап кылган учурда мүмкүн болуп, жандуу тилдин бөтөнчөлүгүн чагылдырган эмес. Жазма адабий чыгармаларда ат атоочтун “ол” формасы өтө сейрек жолугат. Маселен, К.Бобуловдун “Түштүк кызы” повестинде жана түштүк кыргыздардын турмушунан алынып жазылган Н.Байтемировдун “Тарых эстелиги” романында

(бул негизинен тигил же бул каармандын речтик белгиси, бөтөнчөлүгү катары алынат) учурайт. [К.Бекназаров Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер, - Ф., 1987, 115-б]

Кыйын болсо Карамат өзүн куткарып алсынчы. Ол этеги делбиреп, бирөөнү мазакташка жаралган. [К.Бобулов “Түштүк кызы”, 60-б]

-Мунун атын эмне дейт?

-Онубу? Тери дейт [Н.Байтемиров “Тарых эстелиги”, 13-б]

“ал” формасынын “о” түрүндө берилген варианттары да эпосто кездешпей койбойт

Айдаркан уулу эр Көкчө

Оролдон чыккан жол менен

Отуз миң толук кол менен

О да келип калганы [С.О, III, 106]

Жактама ат атоочтордун түндүк жана түштүк говорлордогу дагы бир түрү I, II, III жактын барыш жөндөмөсүндөгү өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Бул учурда «маа», «саа», «аа» болуп же болбосо мага(н) сага(н) деген формалардын аягындагы учкул мурунчул н кошулуп сакталышы да мүмкүн.

Жолдош кошуп берсең маа (С.О. II.34)

Башка адам болсо өлбөйбү

Маа тийген канжар бычакка,

Кылыч, канжар, баарысы

Батар эмес кучакка [С.О. II.204]

Айкырып азан чакырып,

Атын Манас коё көр!

Сүйүнчүлөп кала көр,

Эрениң маган бара көр! [С.К. I.69]

Мен да жардам саган деп [С.О. III.75]

Кашында жүрөт аа кошо [С.О. II.269]

2.Шилтеме ат атоочтордогу диалектилик формалар ат атоочтун жөнөкөй түрлөрү боюнча : түндүк говорлордо -бул,бу; тигил,тиги; ошол,ошо; ушул, ушу; Ал эми түштүк говорлордо -бул-бу; шо-шол; шу-шул; ана-оно; өно (өтө аз)болуп өзгөрөт. -ошол- ушул - деген шилтеме ат атоочтун түштүктө сөз башындагы үндүү тыбышсыз айтылышы колдонулат.

айжигит шондо кеп айтат [С.О. II.15]

Көрөр күнүн шул болот [С.О. III.93]

Арзысаң Жакып баргын шоо [С.О. II.15]

Таңшаң Бээжин жерим шол

Самсыган кытай элим шол

Кашындагы калмактын

Кайыша турган кеби шол [С.О. II.123]

Ногой уулу туугандан

Он жетимде бөлүндүм

Ойлоп келсем шолорду

Суудай жашым түгөндү [С.О. I.13]

Барганы Соктун тоо болду

Тоого барып жоголду

Ажыдаар сокту деп

Сок атагы шо болду [С.О. I.193]

Бай Көкөтөй бабаңдын

Коюлганы шо болду

Дубалап салган топурак

Бир дөбөдөй тоо болду [С.О. III.55]

Жогорудагы үндүү тыбышы түшүп калып ; шо-шол; шу-шул түрүндө айтылышы көбүнчө түштүк говорлорго мүнөздүү болсо да, түндүк диалектинин өкүлдөрүнүн

чыгармаларында кээде жолуга берет, бирок кара сөз түрүндөгү чыгармаларда өтө сейрек. Мындай ыкма негизинен поэзияда ырдын муун өлчөмүнө ылайык колдонулат. [К.Бекназаров Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер, -Ф., 1987, 118-б]

Зарлык эми мындан бирдеме чыкпасына көзү жеткендей, шол замат жөнөй бербесин [М.Элебаев, Узак жол, 205-б]

Ачып көрсөм жазуучулар көп четинде

Бүгүнкүдөй баскан издер эсимде

Бул күндөгү кары жүздүү Нуржамал

Шол күнүндөй таза турат бетинде [А.Осмонов.]

Татаал ат атоочтордон түштүк говорлордун көпчүлүгүндө -оно, оно, жөнөкөй ат атоочтор катышкан -онаву(оно+бул) өнөвү(өнөгү), андан кыскарган -оноw формасы көбүрөөк кездешет. Жакыныраактагы нерсеге башкача айтканда түндүктөгү -мынаву-формасы (бу+оно+бу) колдонулат. Жакыныраактагы нерсеге конкреттүүрөк мааниде -машу(мына+шу) айтылат.

[Б.Юнусалиев Тандалган эмгектер.-Ф., 1985, 209]

Абаң айтып болгону

Баары улуктар чогулуп

Мына шу жерге бермекке

Бата кылып койгону [С.О. III.77]

Бара турган кишим жок

Мына шу жерде мен өлсөм

Мааналарга итим жок [С.О. I.295]

3.Сурама ат атоочтор боюнча өзгөчөлүктөрдү сөз кылганыбызда бардык говорлордо адамга берилүүчү **ким?** суроосу бирдей айтылса, башка нерселерге колонулуучу сурама ат атоочтун формасы түндүктө -немене, немине-немне, эмине-эмне ад.т. эмне (не+бул+не), түштүк говорлордо -не-мне, -неме-мине, -немне-немене түрүндө учурайт.

Кабар айтып ар жайга

Бүлүнүштү не пайда [С.О. I.20]

Эмгектен чыгып бел буубай

Мынча малды не кырам?

Мал түгөнүп калган соң

Сенин перзентинди не кылам? [С.О. I.30-]

Томоголуу камчыны

Оң имерип алганы

Атымда капыр нең бар деп

Оройдон ары салганы [С.О. III.270]

Көзүнүн жашы төгүлүп:

Кокуй, Манас, не дейсиң! [С.К. I.194]

Түндүк говорлордогу -эче-нече деген сурама ат атоочко түштүк говорлордо -неч-нечи формасы туура келет. Манас айтуучулардын аймак аралап, жергиликтүү калктын тилдик өзгөчөлүктөрүн, айрым учурда каада-салт турмуш-тиричиликтеги айырмачылыктарын эпосто ырдын ритмдик уйкаштыгына дал келтирип айтышы ошол региондогу кыргыздарды көзү менен көрүп аралашып жүргөндүгүнөн кабар берет. Калк арасындагы али дың бойдон турган тилдик изилдөөлөргө да чыйыр салуучулар боло алышкан десек болот. Анткени, кыргыз тилинин бир тармагы болгон диалектология илиминде ушундай аймактык жалпылыктарды, өзгөчөлүктөрдү иликтөөгө алган илимий эмгектердин жарала элегинде айтуучунун кебинде учурайт, бирок муну менен бир тараптуу жыйынтык чыгарууга өтүүдөн алдын, айрым диалектилик өзгөчөлүктөр түндүк говорлорунда да илгерирээкте жат эмес болгон учурлар оозеки жана көркөм адабияттарда жогорудагы мисалдарда чагылдырылышын эске алууга болот.

Кимге тууган акыры?!

Энеси бөлөк нечөө тур,

Жергеси бирге жетөө тур
Кыз балаңыз нечөө экен
Сурайынчы балаңды? [С.О. I.289]

Муну менен катар түндүк говорлоруна тиешелүү -немине-немене-немне-эмне-эмине сыяктуу түрлөрү манасчы С.Орозбаковдун арбын жолугат.

Ал эле болсо немене
Сайышка кенен салсын деп,
Кагышка капыр, мусулман
Кой жыкканы алсын деп [С.О. III.33]
Чуулап жүргөн дагы бар
Немене үчүн берди деп,
Сурап жүргөн дагы бар [С.О. III.44]

Сурама ат атоочтун адабий тилдегидей толук -эмне үчүн? Формасы -не чүн(не+үчүн) болуп өзгөрүлгөн варианттагысы да кездешет.

Армандуу наалыш сөзүм бар
Айланып келип башыма
Нечүн тиер кезиң бар
Оору тийбей, соо жүрүп,
Ооп турган эсим бар [С.О. II.297]
Ээн калган көп малдын
Несин аяп коелу
Эртеңден баштап эл жыйып
Эч болбосо бир элүү кырк мал соелу [С.О. I.29]

-не-формага этиштин байыркы -дыр-дир мүчөлөрү уланып төмөнкүдөй түрдө куралганын көрөбүз

Аңгеме кылып жөнөкөй
Арга недир тагдырга
Ажалым жетсе өлөйүн [С.О. III.141]
Байкагын жез мен алтынды,
Баары турат саргарып,
Себеби недир ойлогун,
Алтын артык көрүндү,
Азып келген кытай деп
Айнытпагын көөнүңдү! [С.О. II.334]

Сурама ат атооч -эмне түштүк кыргыз говорлорунда көп варианттуу болуп -ниме-мине-немне-ниме ж.б. түрүндө учурайт. Мындай тилдик кубулуш айрым адабий чыгармаларда да чагылдырылат.

Ой сизге имне жин тийди, сабыр кылың да. [К.Бобулов “Түштүк кызы”, 88-б]

Ал киши ниме десе, ошону туурабы, натуурабы аткара берген. [Ж.Мавлянов, Ачык асман, 91-б]

4. Жалпылама ат атоочтор

Бул ат атоочтордон түндүктө -баары, бүт формалары менен катар ошол эле мааниде, көбүнчө ичкилик говорлорунда -барча (мис, барча көрдү, көз көрдү, кедейге бакыт конгонун) түрүндө колдонулат. Бул форма “Манас” эпосунда да кеңири колдонулат.

Билемин артык зардалдан
Бирге келсин барча жан [С.О. II. 26]
Жез комуздай зыңк этип
Барча тажик Кыйба үчүн
Багыштадым башымды! [С.О. II.413]
Машуроо менен барчаны,
Жыйган экен канчаны [С.О. II.338]

Демек, мындай болгондон кийин диалект сөздөрдүн маани-маңызын чечмелөө – элдин тарыхын, этнографиясын, фольклорун, тилин үйрөнүүгө, ошол элди таанып билүүгө маалымат берген эбегейсиз бай казына экендигин ар ким эле түшүнө бербейт. Эпостун тили байыркы доорлорду чагылдырган жалпы элдик тил, тарыхый лексикага материал берер тил деп эсептөөгө болот. Структуралык жагынан алып карасак эпостун бир эле вариантында же бир эле жомокчунун айтымында ар түрдүү диалектилерге, говорлого тиешелүү тилдик фактылар кездешет.

Ал эми түрдүү диалектилик сөздөрдүн эпосто берилиши айтуучулардын индивидуалдык, чыгармачылык дараметинен көрүнгөн. Атап кеткендей эки манасчы тең түндүк говордун өкүлдөрү болгондоруна карабай, аймактык говорлордогу өзгөчөлүү сөздөрдү ыктуу колдонуп, чыгарманын поэтикасына эч кандай мүчүлүштүк кетирбей, көрк берип турганында.

«Манас» эпосунан бүгүнкү күндө ар тараптуу үйрөнө турган асыл өрнөктөрүбүз, ачуу сабактарыбыз эң эле арбын.

Колдонулган адабияттар:

- 1.“Манас” эпосу 2-китеп Фрунзе: Кыргызстан 1980.
- 2.“Манас” эпосу 3-китеп.
- 3.“Манас” энциклопедиясы. Т.1-Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы,1995.
- 4.Кудайбергенов С., Кыргыз тилиндеги ат атоочтор,- Ф.,1956.
- 5.К.Бекназаров Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер,-Ф.,1987.
- 6.Б.Юнусалиев. Кыргыз диалектологиясы -Ф.,1971.
- 7.Б.Юнусалиев Тандалган эмгектер.-Ф.,1985.
- 8.Манас” эпосу 1-том Фрунзе: 1982.

Мамадалиева А.Т., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Сатыбалдиева Э.А., ф.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕ ЭТИШ ЖАСООЧУ КУРАНДЫ МҮЧӨЛӨР

Аннотация

Бул макалада түрк тилдериндеги этиш жасоочу сөздөр тууралуу сөз болот. Кыргыз жана түрк тилинде лексикалык кордун басымдуу бөлүгүн этиштер түзөт. Эки тилдеги этиш сөздөрдүн окшоштуктарын жана айырмачылыктарын кеңири байкоого болот.

Бул эки тилдин айрым гана өзгөчөлүктөрү байкалбаса, көпчүлүк учурда ар тараптуу грамматикалык окшоштуктар орун алган. Кыргыз жана түрк тилдериндеги этиш жасоочу мүчөлөрдүн колдонулуш өзгөчөлүктөрү боюнча кеңири сөз болмокчу.

Түйүндүү сөздөр: Этиш, куранды мүчө, сөз түркүмү, сөздүн лексикалык мааниси.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЕ ЧЛЕНЫ ГЛАГОЛА В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В этой статье рассматриваются слова, образующие глаголы турецкого языка. Глаголы составляют большую часть лексической базы кыргызского и турецкого языков. Сходства и различия между глаголами можно увидеть в обоих языках.

Хотя наблюдаются лишь некоторые особенности этих двух языков, в большинстве случаев имеется много грамматических сходств. В этой статье будем подробно рассматривать особенности использования членов, образующие глагол, на кыргызском и турецком языках.

Ключевые слова: Глагол, члены, морфология, лексическое значение слова.

PRODUCTIVE PARTS OF THE VERB IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Annotation

The article is considered the formation of verbs of the Turkish language. Most of the lexical places of the Kyrgyz and Turkish languages compound verbs. There are the similarities and differences between verbs in Two languages. Although some features of these two languages are not observed in most cases there are many grammatical similarities. Features of verbs in the Kyrgyz and Turkish languages.

Key words: Verb, members, morphology, lexical meaning of the word.

Этиштер тилдин грамматика системасынын өзөгүн түзөт. Сөздүн курамынын орчундуу бөлүгүн да ээлейт. Этиш сөздөрдүн мынтип башка сөз түркүмдөрдөгү сөздөрдөн бөтөнчөлөнүп турушу алардын лексикалык мааниси менен шартталат. Тактап айтканда болочок сүйлөмдүн түзүлүшү кандай болоорун жана кайсы сүйлөм мүчөлөрү катышарын этиш сөздүн лексикалык мааниси аныктайт. Ал сүйлөмдү синтаксистик жактан алдын ала ар тараптан тастыктайт. Этиш сөздүн лексикалык мааниси ошол сөздүн керт башына таандык. Туунду жана татаал этиштердин үлүшүнө туура келет. Мунун өзү этиш сөздөрдүн татаал да, ар түрдүү да экендигин айкындап турат.

Ошентип, этиш сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат морфологиялык жол менен жасалышы мында түзүүчү сөзгө куранды мүчө жалгоо аркылуу туунду этиштер жасалат. Туунду этишке түзүүчү негиз болуп негизги сөз түркүмдөрүнүн дээрлик бардыгы катышат, зат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч, тууранды сөздөр колдонулат. Кээде этиш сырдык сөздөн жана кызматчы сөздүн айрымдарынан жасалат.

-ла // -ле мүчөсү

Кыргыз тилинде бул мүчө -ла// -да// -та формасында он эки түрлүү өзгөрөт. Азыркы түрк тилдеринде -ла//мүчөсү кең үндүүлөр менен -ла// -ле// -ло// -лө формасында колдонулушу мүнөздүү: *Evi temizle* (үйдү тазала) ж.б. ушул сыяктуу мисалдар.

Махмуд Кашкаридин сөздүгүндөгү материалдарда бул мүчөлөр кездешет. Анткени, -**да-лы//-лу** түрүндө кууш үндүүлөр менен колдонулганы учурайт. **Суу томлады** - суу муздады. **Ол онунт тумлутты** - Ал анын көңүлүн сууту (М.К.П,140).

Ушуга караганда –ла мүчөсүнүн кууш варианты түрк тилдеринде диалектик кубулуштардан болуу керек.

-ла мүчөсү башка формалар менен биригип татаал мүчөлөрдү түзүүгө да катышат.

-лаш, -лан, -лат, чылап: (сенчилеп,аларчылап), -гыла (гы+ла). Кийинки азыркы кыргыз тилинде кыймыл-аракеттин кайталангандыгын билдирет. Ушунун негизинде соңку мүчөнү грамматикалык форма катары кароого болот.

-ла мүчөсү аркылуу негизинен активдүү, өтмө этиштер жасалат. Кыймыл-аракет тышка багытталат. Активдүү этиштер көбүнчө курал –жарак, аспап, буюмдарга, каражат сыяктуу маанидеги атоочтук уңгулардан жасалат. Атоочтук уңгуларды семантикалык жагынан бөлүштүргөндө да ушундай типтегилер басымдуулук кылат.

Түркчөдө акыры үнсүз менен бүткөн мүчөлөр – ла, - ле менен көрсөтүлөт

1.Ал ахбал билдирген сөздөр жана сүйлөмдөрдө ла-ле мүчөсү колдонулат.

Мисалы: **Бабасыны севиңче каршылады.**(Babasını sevinçle karşıladı).

Аягына гелен топа хызла вурду.(Ayağına gelen topa hızla vurdu).

2.Сүйлөмдүн баяндооч мүчөлөрүндө да колдонулат.

Мисалы: **О артык бизимдедир.**(O artık bizimledir).

Өгрөнжилерим гезийе гитмишти.(Öğrencilerim geziye gitmişti).

3.-**Ве** деген байламталар ордуна да өзгөрүлүп **-иле** болуп колдонулат.

Мисалы: **Аннемде кардешим бурая гелдилер.**(Annemle kardeşim buraya geldiler).

Игнейде кую казыорум. (İgneyle kuyu kazıyorum).

4.**Уңгулары курал-жабдык, аспап жана шайман маанисиндеги этиштер:**

Найзала, мылтыкта, камчыла, арканда, кишенде, жайдакта, такала, желимде.

Этиш жасоочу -ла, -ле мүчөсү түрк тилинде да колдонулат.

Түркчө: **Avla, bağla, ütüle, kilitle, havla, üfle.**

Уңгулары материал же каражат маанисиндеги этиштер: асфальтта, бетондо, гримде, сырда, шиферле, полдо, тактайла, алтында, күмүштө, кундузда, кымкапта, жабуула, майла, кумда, желимде, самында, калкала ж.б.

Ушундай этиштерге түрк тилинен мисалдар келтирсек: **ипленемек** < ип (жип) жипте; **бойламак** < бой (бой, мүчө,узун)-өсүү ж.б.

Уңгулары процесстин аты маанисиндеги этиштер: анда, жомокто, мүнөздө, мунда, кыймылда, өпкөлө, кадырла, кабарла, аялда, бийле, тамашала, опузала, чалгында, сүрдө, жытта, иринде, кордо, музда, ышта, буула, өрттө, терде, саймала ж.б.

Уңгулары белги маанисиндеги этиштер: жеңилде, туюкта, арыкта, бекемде, теңде, ичкеле, толукта, жукала, жакшыла, кыйында, майдала, текшиле ж.б.

Уңгулары объект маанисиндеги этиштер : моюнда, кекиртекте, кулакка, колтукта, алкымда, тизгинде, жүктө, көмөчтө, умачта, шыйракта, жемде, куйкала, таманда ж.б.

Уңгулары мейкиндик жана мезгилдик маанисиндеги этиштер: ташта, утурла, кыйла, бөксөлө, өзөндө, жогорула, эңиште, жуукта, өйдөлө, төмөндө, жакала, этекте, жолдо, эртеле, кечте, кышта, алгала ж.б.

Уңгулары сын-сыпат маанисиндеги этиштер : бөйрөктө, чалкала, жамбашта, боортокто, мончокто, калыпта, тезде, кетенчикте, согончокто ж.б.

-лаш//-леш мүчөсү.

Аталган мүчө атоочтон этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири болуп эсептелет. Бул мүчө да –лан сыяктуу составдык элементтерден куралып, морфологиялык түзүлүшү жагынан –ла жана –ш мүчөлөрүнүн айкалашынан турат. Кийинки тарыхый жагынан кош мамиленин мүчөсү менен тектеш.

Э.В.Севортян –лаш мүчөлүү этиштердин ортосаардык (медиалдык) маанисинин пайда болушуна жана мындагы –ш нын тегин ачууга аракеттенген. Автор –лаш мүчөсүнүн составындагы –ш ны –л мүчөсүнүн фонетикалык бир түрү катарында карайт да, -ш мүчөсүнүн

ортосаардык мааниси да ушу -л мүчөсүнүн ортосаардык маанисинен оошкон деген пикирди айтат (Севортян 1964,137).

Кыргыз тилинде *-лаш* мүчөсү аркылуу этиштер процесстин аты (акылаш, атаандаш, жаакташ, жарналаш, деңгелдеш, мөөрөйлөш), белги (достош, тамырлаш, иреттеш, учташ, ырайлаш, таттуулаш, начарлаш, шериктеш), каражат (беттеш, көздөш, тилдеш, закондош, колдош) маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалат. Мезгил, курал-жарак, буюм маанисиндеги атоочтор –лаш мүчөлүү этиштердин жасалышы үчүн морфологиялык база боло алышпайт.

Мейкиндик маанисиндеги атоочтук уңгулардан жасалган этиштер да чамалуу: катардаш, тушташ, отурукташ. Демек, -лаш мүчөлүү этиштердин да –лан аркылуу жасалган туунду этиштер сыяктуу атоочтук уңгуларынын басымдуулугу процесстин аты же анын белгиси маанисиндеги сөздөр болуп эсептелет. Атоочтук уңгуларынын семантикалык типтери боюнча алганда -лаш менен -лан мүчөлүү этиштердин жалпылыгы бар: булар: -ла мүчөлүү этиштердин буюм-теге, курал-жабдык сыяктуу маанидеги атоочтук уңгулардан жасалбагандыгы менен кескин айырмаланып турушат.

-лаш мүчөлүү этиштердин кайсы бирөөлөрү объект маанисиндеги атоочтук уңгулардан да жасалат.

Байыркы түрк тилдери менен М.Кашгаринин сөздүгүндөгү фактыларга таянып, -лаш мүчөсүнүн байыркы жана азыркы кездеги өнүгүшү жөнүндө дагы бир олуттуу корутунду чыгарууга болот. М.Кашгаринин сөздүгүнүн материалдарына караганда атоочтон этиш жасоочу –лаш мүчөсү башында ортосаардык мааниде эмес, сөз жасоо маанисинде сыяктанат. Демек, -ла + ш мүчөлүү этиштердин азыркы мезгилдеги ортосаардык маанисинин тарыхый жактан кийин пайда болгон деп кароого туура келет. Ошондой эле, -лаш мүчөлүү этиштердин азыркы кездеги сан жана сапат жагынан болгон өнүгүшү М. Кашгаринин жашаган доорунан кийинки мезгилдерге таандык деген корутундуга келүүгө болот.

Кыргыз тилинде жогорудай –лаш мүчөсү аркылуу этиштер жасалбайт. Булардын кээ бирөөлөрүнүн мааниси бизде башка мүчөлөр аркылуу берилет: *салыштыр*: азерб. йетимлешмек кырг. жетимсире; узунлашмак – узар. Келтирилген фактылар кыргыз тилинде -лаш мүчөсүнүн медиалык мааниси азыркы мезгилде анчалык өнүгүп кете электигин, бирок калыптануу процессинде экендигин күбөлөйт.

Корутунду

Түрк тилинде сөздөрдүн орчундуу бөлүгү этишке таандык. Анткени этиш сөздөрдүн лексикалык семантикасы тике же кыйыр түрдө башка түркүмдөгү сөздөрдүн, өзгөчө зат атоочтордун синтаксистик валенттүүлүгүн аныктап, алардын кайсы учурда кандай сүйлөм тутумунда келишин шарттайт. Тактап айтканда, этиш сөздөр болочок сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктап, түрк жана башка тилдердин грамматикалык системасынын өзөгүн түзүп турат. Б.Сагынбаева (1999) түрк тилдериндеги этиш сөздөрдүн морфологиялык бөтөнчөлүктөрүн кыргыз тилине салыштырып сыпаттаган. Түрк жана кыргыз тилдерине этиштин чак, жак, мамиле жана ыңгай категорияларын бирдей мүнөздүү экендигин жана эки тилде булардын айырмачылыктарына караганда жалпылыктары көп орун алгандыгын көрсөткөн. Сөздүн семантикасын изилдөөдө тилдин теориялык гана эмес, практикалык мааниси да зарыл нерсе болуп саналат. Жалпысынан бардык тилдин семантикасына арналган маселелерде ар бир тилге тиешелүү суроолор да пайда болот. Тектеш тилдердин арасында улуттук колорит, семантиканын спецификасы жана башка дагы айырмачылыктары байкалат. Тилдин сөздүк составы лексика-грамматикалык разрядына (сөз түркүмдөрүнө), лексика-семантикалык разряды лексика-семантикалык топторго, алар өз кезегинде синонимдик катарга чейинки семантикалык подгруппаларга бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги этиштердин лексика-семантикалык топтору акыркы 10-15 жылдын ичинде башка түрк, орус жана англис тилдериндеги этиштер менен салыштырып изилдөө иштери колго алынып келет.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. (Морфология). - Бишкек, 1997.
- 2.Кыргыз тилинин грамматикасы. (Морфология). -Фрунзе, 1964.
- 3.Ergin, M., Türk Dilbilgisi, - İstanbul, 2000.
- 4.Çengel K.H., Kırgız Türkçesi Grameri, Ses ve Şekil Bilgisi, s.41,43. Ankara, 2005.
- 5.Zeynep Korkmaz, Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, TDK Yay. 2012
- 6.Кыргыз тилинин грамматикасы: морфология. Фрунзе, 1964. 5-10-б
- 7.Э.В.Севортян,Түрк тилдериндеги этимологиялык создук,1964-ж
- 8.Махмуд Кашкари, Түркий тилдердин сөз жыйнагы,1072-1077-ж

*Сатыбалдиева Э.А., ф.и.к., доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Мамадалиева А.Т., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ КЕНЖЕ (5-6) КЛАССТАРДА ОКУТУУНУН УСУЛУ

Аннотация

Фразеологизмдер тил илиминде анчалык терең изилденбеген, изилдөөнү талап кылган тил илиминин бөлүгү катары белгилүү. Мектеп программасында окутуу ар кайсы тилде жүргүзүлгөн кенже класстардын окуу пландарында фразеологизмдердин окутулушу, алар жөнүндө тереңирээк басым жасоо зарылдыгы келип чыгууда. Ар бир окуучунун речин өстүрүү, өз оюн эркин, терең түшүндүрүү үчүн жана өзгөчө фольклор, адабият жанрлары үчүн мүнөздүү болгон көркөм сөз каражаттарын сапаттуу окутуу учурдун талабы.

Түйүндүү сөздөр: фразеологизм, фразеология, фразеологиялык бирдиктер, идиома, сөз.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМА В НАЧАЛЬНЫХ (5-6) КЛАССАХ

Аннотация

Фразеология известна как раздел лингвистики, который недостаточно изучен в лингвистике и требует исследований. Необходимо уделять больше внимания преподаванию фразеологии в учебных планах начальных классов, где обучение ведётся на разных языках в школьной программе. Это требование времени - развить риторiku каждого ученика, научить его свободно и глубоко выражать свои мысли и научить качественной лексике, которая является уникальной для фольклорных и литературных жанров.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеология, фразеологические единицы, идиома, слова.

METHODS OF TEACHING PHRASEOLOGY IN PRIMARY SCHOOL (5-6)

Annotation

Phraseology is known as a part of linguistics that is not studied in depth in linguistics. There is a need to pay more attention to the teaching is conducted in different languages. Cultivation of each student's rhetoric is a requirement of the time to express their, thoughts freely and qualitatively teach the means of artistic expression, which is typical for folklore and literary genres.

Key words: phraseology, fraseise, phraseological units, idiom, word

Тил илиминин бул тармактарын окутууда классты топко бөлүп, окуучулардын түшүнүгүн, аң-сезимин, кабыл алуу жөндөмүнө жараша улам татаалдашып жүрүп отурат. Мына ушул өңүттөн алганда фразеологизмдерди окутууда ушул талапты сөзсүз түрдө сактоо керек, анткени, фразеологизмдер башка сөз айкаштарына караганда өзгөчө кылдааттыкты талап кылат. Жалпысынан алганда фразеологизмдерди төмөндөгү максаттарды эске алуу зарылдыгы бар.

-Окуучулардын окугандарын, көрүп-укандарын туура түшүнүүгө, окуяларды өз оюн башынан өткөргөндүгүн оозеки же жазуу жүзүндө айта билүүгө үйрөтүү;

-Эне тилге болгон кадыр-барк, сүйүү сезимдерин күчөтүп, көркөм сөз каражаты катары башкалардан өзгөчөлөп түшүнүүсүнө маани берүү;

-Окуу учурунда баардык тексттерден, көркөм чыгармалардан, пайдаланып, баалануусу зарыл.

-Эң башкысы көркөм сөз байлыгын артырууга жана кыргыз элинин бай фольклорун, каада-салтын, үрп-адаттарын жана кайталангыс сөз каражаттарын асылдуулугун түшүнүүгө болот.

-Түрдүү маданий жана саясий илимий түшүнүктөрүн өздөштүрүү менен аны илим катары калыптандырууда уникалдуу өзгөчөлүккө ээ болгон сөз айкашы катарында окуучуларга колубуздан келишинче таанытуу.

Ушул сыяктуу милдеттерди максаттуу пайдалануу үчүн төмөнкү класстын окуучуларына учкай маалыматтарды берүү максатка ылайык болчудай. 5-6 класстардын окуучулары үчүн эң алгач сөз жана сөз айкашын түшүндүрүү зарылчылыгын эң маанилүү

маселердин бири болуп саналат. Анткени, компонентүүлүгү менен айырмаланган сөз айкашын эркин сөз айкаштан айырмалоо өзгөчө мааниге ээ.

Мисалы: устат, тоо, асман, бычак, төө, казан, коён, тоо ж.б. ушул сыяктуу сөздөр бир гана маанини туюндурса, анда эркин айкашта эле чектелбестен бир нече маанини туюндуруп, эркин сөз айкаштарын түзөт:

мыкты уста, бийик тоо, көк асман, жаңы бычак, төө, жаңы каза, ак коён.

Ушул маалыматтарды берүү менен биз алгач эркин сөз айкашын түшүндүрүү менен фразеологизмдер туруктуу айкаш же компонентиндеги сөздөрдү башка сөздөр менен салыштырууга болбогон көркөм каражат катары түшүнүктү көрүүгө мүмкүн.

Мисалы: таянган тоосу бийик, асманга колу жеткидей, төө чечкендей, майлуу казан ж. б.

Фразеологизмдерди жөнөкөй эле түшүнүктөр менен түшүндүрүп чыгуу керек. Мынадай учурларда окуучулардын өздөрүн активдүү ачык талкууга чакырып, атап кеткен түшүнүктөрдү сурап чыгууда абдан чоң маани берүү зарыл.

-Эркин сөз айкашы деген эмне?

-Туруктуу сөз айкашы деген эмне?

-Макал-лакаптар кандай сөз айкашка кирет?

Ушул суроолого жооп алгандан кийин гана фразеологизмдердин алгачкы аныктамасын айтып, алгачкы түшүнүктөрдү берүү керек. Аларга образдуулук, көркөмдүүлүк, туруктуулук жана тилде бир түшүнүктү гана туюндурары жөнүндө маалыматтардын берилүүсү сунушталат. Мындай учурда окуучуларга жөнөкөй жана турмушта көп кездешкен сөздөрдү колдонуу ыңгайлуу, анткени, мындай көркөм сөз каражаттары турмушта көп колдонулат.

Мындай учурларда түрдүү кырдаалга байланышкан күнүмдүк турмушта колдонулган сөздөрдү пайдалануу көп натыйжаларды берери шексиз. Анткени, ал сөздөр балдарга тааныш, турмуш менен тыгыз байланышкандыктан мындай маалыматтар көп болушу мүмкүн.

Мисалы: кудай кут кылсын, теңир жалгасын, оозуна май, куш боонор бек болсун, мээнетинди алайын, садага болоюн, кудай жалгагыр сыяктуу фразеологизмдер эмес, белгилери жактан фразеологизмдерге жакындыгы бар каргыш, ант, үрп-адатка байланышкан сөздөр менен айырмалап кароого болот.

Кээ бир окуу китептеринде татаал фразеологизмдер орун алган болсо жаш өспүрүмдөр аны жеткиликтүү түшүнө албайт. Мындай кырдаалда кенже класстагы окуучулар сөзсүз кайра кызыгып сурашы мүмкүн. Ошондой учурда татаал компоненттүү фразеологизмдер окуу куралдарында кездешсе, биз аны окуучуларга кандай жолдор менен тааныштырабыз.

Мисалы: оозуң кайсы десе мурдун көрсөтөт, ийри отуруп түз кенешкен, кабыргасы бит жегенче көрбөгөн, кара суудан каймак алган, текеден сүт чыгарган, кирпичтен тартса жыгылчуудай ж.б. көп компоненттүү (тутумдуу) фразеологизмдер алгачкы маалыматты берүү менен алардын элестүүлүгүнө, көркөмдүүлүгүнө, экспрессивдүүлүгүнө, ирониялуугуна, тарбиялык өзгөчөлүгүнө маани берүү максаттуу.

Мына ушул сыяктуу түшүндүрмөлөрдөн кийин бышыктоо иретинде окуучулардын өздөрүнөн да суроо иретинде, жарыш түрүндө уюштуруу натыйжалуураак.

-Фразеологизмдер дегенде эмнени түшүнөбүз?

-Фразеологизмдердин мүнөздүү белгилери кайсылар?

-Фразеологизмдер маанилери түзүлүшү боюнча кайсы сөз айкаштарына байланышат.

Төмөнкү тамгалар менен байланышкан фразеологизмдерди өзүңөр да эстегиле деген тапшырманы берип койсо, бүт класс активдешип, баардык класстын ойлонушуп камсыздайт да, сабак сөз көрүнө жанданып, ал эми командага бөлүнгөн окуучулар атаандаштык сезимине байланышат.

Мисалы: “ч” тамгасы боюнча тапшырмага, чийки май жегендей, чоң атасын тааныткандай, чучугуна жетип, чечекей чеч чырпык башын сындырбаган сыяктуу туруктуу айкаштарын өздөрү табууга аракеттенишет.

Ушундай эле “ы” боюнча тапшырмага, ыйманы ысык, ырысын тепкен, ылайдай семиз ыйманы күйүп ж.б. сөз айкаштары менен жооп берилип, натыйжалуу жыйынтык берүүсү күтүлөт.

Ушул эле максатта окуучулардын активдешүүсүн сөздөр менен улантууга болот.

Мисалы:

Бет	Ак
бети бозоргон	ак жүрөк
бети күйүп	ак жолугуң башыңан түшпөсүн
бети калың	ак жолтой
бетине көө жаап	ак жүздүү
бетинен түгү чыгып	ак каптал
бетке чабар	ак көңүл

Аталган маалыматтарга жанаша кыска, көлөмдүү фразеологизм көп катышкан текст, түзүүгө тапшырма берилсе да болот. Бул класстын активдүүлүгүнө жана сабакка каратта кызыгуусу боюнча натыйжа көрсөтөт.

Алынган билимди жана түшүнүктөрдү эстеп калуу жана практика менен айкалыштыруу максатында дагы бир нече ыкмалар же оюн сабактары сунушталат. Бул боюнча окумуштуу, изилдөөчү Раимжан Эгембердиев агайыбыз бир нече активдүү булактарын бегилейт.

Ошолордун бири катары “ким ыкчам” оюну бир топ натыйжалуу болот. Оюндун шарты катары окутуучу бүт класстын окуучуларына фразеологизмдердин эквивленти болгон сөздү айтып, ал эми окуучулар өз ара фразеологизмдердин синонимдерин табууга жарышышат.

Суроо: Тынчтык бербөө

Жооп: Кулактын кужурун алуу, мээсин жегенсип

Суроо: Уят болуу

Жооп: Өлбөгөн төрт шыйрагы калуу, иттин арткы шыйрагындай, жерге эрип кетчүүдөй

Суроо: Тез, ыкчам

Жооп: Көз ачып жумганча, сокур ит бок жалаганча, кемпир шабдалы жегенче

Суроо: Жалкоо, Арамза

Жооп: Эки колун мурдуна тыгып, куурай башын сындырбайт, ак чүч.

Аталган бөлүмдөрдө негизинен кандай гана сөз айкашы болбосун жыйынтыгында маани билдирип, сүйлөмдүн өзөгүн түзгөнү менен аларды сөз түркүмдөрү боюнча талдоодо аларды компоненттин ажыратууга болбостугун эгер ажыратып же айрым компоненттин эле өзгөртсө мурдагыга караганда маанисин жоготоорун эскертүү керек. Маселен: *калп айтуу* деген маанини туюндурган сөз маанисинде беш өрдөгүн учуруп деген туруктуу айкашты *төрт өрдөгүн, жүз өрдөгүн* деп өзгөртүү анын көркөмдүгүнө доо кетирет.

Тоготпос, кекирейген-маанисин мурдун балта кеспеген айкашы *мурдун араа кеспеген* сөзү менен алмаштыруу таптакыр орунсуз болмок жана көркөм туруктуу сөз каражатынын беделин түшүрөт.

Жогорудагы түшүнүктөрдү жана билимдерин дагы тереңирээк бекемдөө максатында тематикалык табышмак топтомун ойлоп табууга аракеттенүү өтө маанилүү. Маселен: “*Базарда*” деген эле тема коюп, төмөндөгүдөй маанилерди топтоого болот.

-базарда ызы-чуу аарынын уюгундай

-базарда башаламан-анды-дөңдү карабай

-ар кимдин өз иши, кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы.

Мектептерде фразеологизмдерди кенже класстарда (5-6 класстар) окутуунун усулу болгондуктан мектеп предметтерине терең көз чаптырдык, андагы байкалган анча-мынча жетишпестиктерге токтоп, өз-өзүнчө мүнөздөмө менен кайрылдык. Бул тармак кыргыз тил илиминде жаш илим тармагы катары саналат жана анын келечеги үчүн дагы да көзгө көрүнө турган маселелерин ортого коюп коомчулукка жаябыз деген үмүттөбүз. Ошону менен бирге изилдөө ишибизди максаты жаш жеткинчектерге, алардын сөз байлыктары үчүн, келечектеги

жолу үчүн бир пайдасы болор деген ишеничтебиз. Кыргыз тил илимине жана фразеология тармагына аз да болсо өз салымыбызды кошуу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

- 1.Эгембердиев Р. Фразеологияны 11-класста окутуу.-Б Мектеп,1992
- 2.Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка.-М.Высшая школа, издание 2-е 1969;издание 3-е 1985.
- 3.Айтбаев Ө., Аудармадагы фразеологиялык кубылыс. Алматы-Гылым.1978
- 4.Шанский Н.М. “Фразеология современного русского языка” Москва -1968
- 5.Осмонова Ж. “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү”
- 6.Бабкин.А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. М. 1964
- 7.11-класста фразеологияны окутуунун методикасы (Орто мектептердин кыргыз тили жана адабияты мугалимдери, ЖОЖдун студенттери үчүн). – Бишкек, 2004. – 5 б.т.
- 8.Мукамбаев Ж., Кыргыз диалектологиясы жана фразеология : Жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн кошумча окуу китеби, Бишкек, 1998
- 9.Осмонова Ж, К.Конкобаев, Ш.Жапаров Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, Б. КТМУ, 2001.
- 10.Жамшитова Г.Ж. Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк. Б.“Шам”2000

*Улан уулу А., PhD, доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Масиралиев Ф.М., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИН КОРГООНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК ЖАНА УКУКТУК КЕПИЛДИГИ

Аннотация

Макалада Кыргызстандагы адам укуктары менен эркиндиктерин конституциялык-укуктук жөнгө салуунун жалпы тенденциялары талданат. Заманбап конституциялык жана юридикалык илимдин авторлорунун илимий-методикалык позицияларына сереп берилген.

Түйүндүү сөздөр: Конституция, мыйзам, жаран, коргоо, коом, адам.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ ГАРАНТИЯ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

Аннотация

В статье анализируются общие тенденции конституционно-правового регулирования прав и свобод человека в Кыргызстане. Дан обзор научно-методологических позиций современных авторов конституционно-правовой науки.

Ключевые слова: Конституция, право, гражданин, защита, общество, человек.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL GUARANTEE OF PROTECTION OF HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS

Annotation

The article analyzes the general tendencies of the constitutional and legal regulation of human rights and freedoms in Kyrgyzstan. An overview of the scientific and methodological positions of modern authors of constitutional and legal science is given.

Key words: Constitution, law, citizen, protection, society, person.

Кыргызстандагы адам укуктары менен эркиндиктерин конституциялык-укуктук жөнгө салуунун жалпы тенденцияларын талдап көрөлү. Конституциялык идея адамдын жана жарандын укуктары жана эркиндиктери идеясы менен айкалышкан чек ара тилкеси биринчи европалык буржуазиялык революциялардын натыйжасында гана аныкталган. Ушул мезгилде терс конституциялык уставдар мамлекеттин коргоосу астында адамдын формалдуу тең укуктуулугу жана жеке эркиндиги жөнүндөгү адамзаттык баалуулуктарга багытталган "позитивдүү конституциялык уставдарга" жол ачты.

1789-жылы Францияда буржуазиялык революциянын башталышында кабыл алынган Адам жана Жарандардын Укуктары жөнүндө Декларациясында: "Укуктардан пайдалануу камсыздалбаган жана бийлик бөлүштүрүлбөгөн коомдо конституциясы жок" [1, 182-6].

Адамдын укуктары менен эркиндиктерин чектөөнүн адилеттүүлүгүнүн критерийлерин конституциялардын деңгээлинде так кароону шарттайт. Конституциянын уникалдуу өзгөчөлүгү, анткени бул бир гана ченемдик укуктук акт эмес, саясий жана укуктук документтер, ошондой эле конституциялык жана укуктук мамилелердин өзгөчөлүктөрү, бул укуктук мамилелер гана эмес.

Конституция - бул коомдун белгилүү бир өнүгүү этабынын жана натыйжада, коомдук аң-сезимдин натыйжасы. Ошондуктан, бүгүнкү күндө ар кайсы мамлекеттердин конституцияларынын окшош жактары көп. Айрым программалык жоболор дээрлик бардык конституцияларда окшош. Заманбап конституциялар узак мезгил бою демократиялаштыруу жана адам укуктарын калыптандыруу мамлекет менен инсандын ортосундагы мамилелерди либералдаштыруу процесси катары көрүнгөнүнө карабастан, "жарандык коом" түшүнүгүнөн алыстап кетти. Азыркы коомдогу конституцияларда мамлекет коомдук мамилелерди жөнгө салуучунун ролун экономикалык чөйрөдө дагы (менчиктин формаларын жөнгө салат,

экономиканын, атаандаштыктын жана монополиянын өнүгүшүн болжолдойт жана социалдык чөйрөдө) (милдеттүү билим берүү, пенсия) . Анын үстүнө, руханий, маданий чөйрөдө мамлекеттин ролу да чоң (мисалы, идеологиянын ар түрдүүлүгү, расизмге тыюу салуу, терроризмди үгүттөө ж.б.).

Бугунку кундо мамлекеттин жөнгө салуучу ролу дүйнөдө таанылды деп айтууга болот, ал коомдун бардык чөйрөлөрүнө жигердүү катышуусу керек. Заманбап шарттарда либерализмдин жаш демократия өлкөлөрүндөгү конституциялык процесстин башталышы жана адамдын табигый укуктары доктринасы катары мааниси төмөнкүлөр:

-баштапкы чекит - адамдын статусу, мамлекеттин, коомдун, жарандардын өзүлөрүнүн жана бирикмелеринин алардын укуктары менен эркиндиктерине мамилеси;

-либерализм коомдук өнүгүүнүн персоноцентристтик моделине басым жасайт, анын алкагында адам субъектиге - жарандык инсанга айланат;

Азыркы конституциялар экономикалык системанын негиздерин, коомдук мамилелерди, саясий тутумду жана коомдогу руханий мамилелердин айрым негиздерин жөнгө салат. Жалпысынан, конституция азыркы коомдун маңызын мүнөздөгөн мамилелердин алкагын чагылдырат. Бугунку экономика чөйрөсүндө менчикке болгон жаңы мамиле түзүлдү. Кеп менчик формаларынын ар түрдүүлүгүн консолидациялоо, алардын бирдей статусу жана жеке менчикке болгон мамилени түп-тамырынан өзгөртүү жөнүндө болуп атат.

Алгачкы конституцияларынын доорунда жеке менчикти коргоо актуалдуу болсо, демек, ал "ыйык жана кол тийгис" деп жарыяланган болсо, анда азыркы конституциялар бул маселени карама-каршы позициялардан жөнгө салат. Мыйзамдуу негиздер боюнча реквизициялоого, ошондой эле мүлктү камакка алуунун башка негиздерине, эгерде коомдун кызыкчылыгы талап кылса, мыйзам чыгаруу жолу менен жол берилет. Маанилүү факт, айрым конституцияларда мамлекеттик менчиктин өзгөчө объектилери бекитилген. Демек, Кыргыз Республикасында жер, анын жер казынасы, суулары, аба мейкиндиги, токойлор, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү, бардык жаратылыш байлыктары мамлекеттин менчиги болуп саналат [4]. Жалпысынан экономиканы конституциялык жөнгө салуу маселесинде социалдык багыттагы экономика маанилүү приоритет болуп саналат.

Заманбап конституциялар үчүн таптакыр жаңы нерсе, алар коомдук мамилелер чөйрөсүндө төмөнкү конституциялык артыкчылыктарды белгилешет:

-социалдык диалог;

-социалдык тилектештик;

-социалдык адилеттүүлүк.

Социалдык тилектештик жана адилеттүүлүк, социалдык өнөктөштүк идеялары Италия, Португалия, Египет, Словакиянын конституцияларында бар. Көптөгөн конституцияларда этностор аралык, конфессиялар аралык, диний кастыкты козутуу мыйзам тарабынан жазаланат деп так көрсөтүлгөн, мисалы, ст. Конституциянын 29-беренеси [3, б. 352].

Заманбап конституциялык укук илиминде мамлекеттин жана коомдун социалдык түзүлүшүнүн мамлекеттүүлүктүн абалына таасири жөнүндө маселе принципалдуу мааниге ээ.

Мисалы, Шериктеш мамлекеттердин Конституциясы демократияны жана коомдук гармонияны үстөмдүк кылган идея катары жарыялап, мамлекеттин коомдук негиздерин марксизмде кабыл алган таптык чечмелөөдөн баш тарткан. Коомдук жашоону жана анын элементтерин мүнөздөө үчүн, азыркы юриспруденция жалпы кабыл алынган түшүнүккө ылайык, саясий надстройканы эске албаганда, иш жүзүндө бардык коомдук турмушту камтыган "жарандык коом" категориясын кеңири колдонот.

Жарандык коомдун маанилүү элементтери (институттары) бул социалдык жана экономикалык түзүлүш, дин, мектеп, үй-бүлө, маданият.

Ошол эле учурда жарандык коомдун экономикалык негизин жеке менчик жана эркин базар экономикасы түзөт, ал эми социалдык түзүм жеке адамдын эркиндигине негизделген коом мүчөлөрүнүн ортосундагы өнөктөштүк теңчилигине негизделген.

Коомдук мамилелерди жөнгө салуунун конституциялык принциптерин карап көрөлү. СССРдин жашап жаткан мезгилиндеги коомдук өнүгүү концепциялары таптык маңыз жөнүндө жоболорго негизделген.

Учурда Шериктеш мамлекеттердин, анын ичинде Кыргыз Республикасынын конституцияларында таптык, улуттук, диний жана араздашууну үгүттөөгө тыюу салынган. Кыргыз Республикасынын Конституциясы "мамлекеттин бардык жарандарын камтыган" адамдар "категориясына таандык.

Социалдык саясаттын конституциялык негиздерине өтөлү.

Социалдык мамлекетти башкы максат кылып койгон мамлекет деп жалпы адатта, жалпы тилектештикке жана өз ара жоопкерчиликке негизделген социалдык прогресске жетишүү.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы социалдык саясаттын негизги багыттарын белгилейт:

- эмгекти коргоо жана адамдардын ден-соолугу;
- кепилденген минималдуу эмгек акыны белгилөө;
- үй-бүлөгө, энеликке, аталыкка жана балалыкка, ден-соолугунун мүмкүнчүлүктөрү чектелүү адамдарга жана улгайган жарандарга мамлекеттик колдоо көрсөтүү;
- социалдык кызматтар тутумун өнүктүрүү;
- мамлекеттик пенсияларды, жөлөкпулдарды жана социалдык коргоонун башка кепилдиктерин белгилөө [5, б. 99].

Көптөгөн конституцияларда калктын аялуу катмарын мамлекеттик колдоо жөнүндө, мамлекеттик колдоо деңгээли жашоо минимумунан төмөн болбошу керек деген жоболор ж.б.у.с. 28 Казакстан Республикасынын Конституциясы эмгек акынын минимумун, жаш курагы боюнча социалдык камсыздандырууну, ооруп калганда, майып болгондо, ошондой эле багуучусунан айрылганда, башка мыйзамдуу негиздерде кепилдик берет [3, стр. 109].

Заманбап конституциялык укук илиминде адамдын позициясы анын саясий жана жеке укуктары менен гана эмес, социалдык-экономикалык жана маданий укуктары менен да байланыштуу. Бул укуктар бардык жаңы конституцияларда бар.

Жакында, социалдык мамлекеттин концепциясын сындоонун натыйжасында коом жана мамлекет өзүнө жана үй-бүлөсүнө кам көрүшү керек болгон адамдын негизги муктаждыктарын гана камсыз кылышы керек деген жаңылыш ой пайда болду.

Конституциялык иштин мазмунундагы өзгөрүүлөр Биринчи Дүйнөлүк Согуштан кийин башталган. Биринчи жолу 1917-жылдагы Мексиканын Конституциясы (азыркыга чейин күчүндө) "элдин экономикалык, саясий жана маданий турмуш деңгээлин үзгүлтүксүз жогорулатуу" (3-берене) милдеттери жөнүндө, кирешелерди жана байлыкты ортосунда бөлүштүрүү жөнүндө айткан. жеке адамдар жана социалдык класстар ж.б.

Саясий тутумдун чөйрөсүндө жаңы конституциялар мамлекеттик бийликке жетүү үчүн саясий партияларга тиешелүү болгон бирдей күрөшкө шарт түзөт. Ар кандай кысым топторунун жана коомдук пикирдин дагы өз мүмкүнчүлүктөрү бар, бирок көпчүлүк өлкөлөрдө коомдук бирикмелердин арасында партиялар гана шайлоого талапкерлерди көрсөтө алышат. Чехиянын Конституциясында белгиленген (1993-жылы күчүнө кирген) саясий атаандаштык - бул саясий тутумдун иштешинин негизги принциби. Албетте, бул саясий плюрализмди болжолдойт. Тиешелүү сөздөр Россия Федерациясынын Конституциясында дагы бар.

Жаңы конституцияларда жамааттык укуктар иштелип жаткандыгын белгилей кетүү керек. Ырас, АКШнын 1776-жылдагы Эгемендүүлүк Декларациясы жана 1789-жылдагы Франциянын Адам жана Жарандардын Укуктары Декларациясында элдин эзүүгө туруштук берүү укугу жөнүндө сөз болгон (колонизаторлорду эзген Улуу Британиянын падышалык өкмөтү жана Франциянын абсолюттук монархы). Элдери деспоттук режимди кулаткан кээ бир Африка өлкөлөрүнүн заманбап конституцияларында бул дагы көрсөтүлгөн, бирок резерва бар - тынчтык жолу менен каршылык көрсөтүү.

Айрым конституцияларда элдердин (улуттардын, этникалык топтордун) өз алдынча чечим чыгаруу жамааттык укугу камтылган. Федерациянын субъектилерине токтолсок, дүйнө өлкөлөрүнүн конституциялык мыйзамдарында, 1998-жылы Квебек провинциясын

(федерациянын субъектиси) бөлүп чыгаруу аракетине байланыштуу Канада сотунун чечиминде түзүлгөн түшүнүк түзүлгөн. Жогорку Сот бул көйгөйдү өз чечиминде талдап чыгып, калктын өзгөчө этностук курамына ээ болгон федерациянын субъектиси гана референдум жолу менен чыгып кетүүгө укуктуу, бирок бир тараптуу бөлүнүп чыгуу жана мындай учурда мүмкүн эмес деп көрсөттү: мамлекеттин жана калган федерациянын субъекттеринин макулдугу жана кызыкчылыгы эске алынышы керек ...

Россия Федерациясында, конституциялык принцип. Россия Федерациясынын 1993-жылдагы Конституциясынын 5-бөлүгү: өзүн-өзү аныктоо Россия Федерациясынын алкагында гана мүмкүн болот [6, с. 114].

Руханий турмуш чөйрөсүндөгү демократиялык конституциялар жалпы принципти - идеологиялык плюрализмди орнотот.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы ассоциацияларга укукту камсыз кылат, ага ылайык ар кандай формадагы жана мазмундагы көптөгөн ассоциациялар түзүлөт, мисалы:

- саясий партиялар;

- массалык кыймылдар;

- коомдук уюмдар;

- коомдук демилгени жана коомдук өзүн-өзү башкарууну уюштуруу. Кээде алар юридикалык адабияттарда "социалдык институттар" термини менен камтылган.

Ошол эле учурда, ар кандай коомдук институттар мамлекеттик жана коомдук турмушта, саясатта ар кандай роль ойношот. Заманбап шарттарда коомдук кыймылдарды жана саясий эмес мүнөздөгү институттарды таза түрүндө бөлүп көрсөтүү кээде өтө кыйын экендигин белгилей кетүү керек. Белгилүү бир деңгээлде диний уюмдар дагы мамлекеттик саясатты ишке ашырууга катышышат [5, 6.99], бирок Конституцияга ылайык, Кыргыз Республикасы светтик мамлекет деп жарыяланган.

Ошентип, анализдин негизинде бир нече тыянак чыгарсак болот:

- заманбап конституциялык укук илиминде адамдын позициясы анын саясий жана жеке укуктары менен гана эмес, социалдык-экономикалык жана маданий укуктары менен да байланыштуу. Бул укуктар бардык жаңы конституцияларда бар.

- азыркы конституция - бул мамлекеттик бийликтин жана адамдын "социалдык келишими" гана эмес, "таптык күрөштүн" натыйжаларын консолидациялоо гана эмес, тарыхта мындай конституциялар болуп келген, бирок атаандаштыктын жана компромисстин натыйжасы, коомдун ар кандай социалдык күчтөрүнүн макулдугу.

- конституция жалпы адамзаттык баалуулуктарды сактап жана өнүктүргөн документ. Көптөгөн жаңы баалуулуктар XX кылымдын аягындагы Негизги Мыйзамдарда өзүнүн кыскача формулировкасын тапкан. Заманбап конституциялар өткөн мезгилдин жалпы баалуулуктарын кабыл алып, аларды жаңы деңгээлге көтөрүп, жаңы артыкчылыктарды - эркин, социалдаштырылган жана коллективдештирилген коомдун, татыктуу жашоо деңгээлине ээ адамдын артыкчылыктарын түзүшөт.

- айрым өлкөлөрдүн конституциялык ченемдерин талдоо алардын коомдук жана жеке кызыкчылыктарын айкалыштыруу принцибине негизделгенин көрсөттү.

Колдонулган адабияттар:

1.Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2010-жылдын 27-июнунда Кыргыз Республикасынын референдуму менен кабыл алынган. (КР 2010-жылдын 27-июнундагы Мыйзамы менен күчүнө кирген). - Бишкек, Академия басма үйү, 2010-жыл.

2.Сен, Аматрия. 2002. Basic Education and Human Security UNICEF, Pratiishi (Индия) Траст жана Гарвард Университети, Колката, 2-4 Джаниари. (Адам укуктары боюнча Комиссия, ЮНИСЕФ Индия, Пратиша Фонду жана Гарвард Университети тарабынан Колката шаарында уюштурулган Билим берүү, Теңдик жана Коопсуздук боюнча семинар (Калькутта, Индия) [Текст] 2002-жылдын 2-4-январы). - R. 182.

3.Авакян, С.А. Советтик мамлекеттик мыйзамдагы санкциялар // Советтик мамлекет жана укук [Текст] / С.А. Авакян. - 1973. - No 11. - S. 31-35.

4.Дүйнөнүн 16 өлкөсүнүн Конституциясы: Ишемби. КМШга мүчө өлкөлөр, Балтика өлкөлөрү жана дүйнөнүн бир катар башка өлкөлөрү [Текст] / Комп. Ж.Байшева, К.Шакирова. - Алматы: Жети жаргы, 1995, - 576 б.

*Улан уулу А., PhD, доцент
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Осмоналиев Д.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕГИ ЫНТЫМАКТЫК ЖАНА МЫЙЗАМДУУЛУК МАМИЛЕСИ

Аннотация

Бул макалада жарандык процессте чынчылдык менен мыйзамдуулуктун өз ара байланышы каралат. Автор жарандык сот өндүрүшүндөгү жүрүм-турумдун абийирдүүлүгүн туура баалоо үчүн бирдиктүү жүрүм-турум стандарты керек деген тыянакка келген.

Түйүндүү сөздөр: жарандык сот өндүрүшү; жарандык процесстик укуктук мамилелер; абийирдүү жүрүм-турум; укукту кыянаттык менен пайдалануу.

СООТНОШЕНИЕ ДОБРОСОВЕСТНОСТИ И ЗАКОННОСТИ В ГРАЖДАНСКОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается соотношение добросовестности и законности в гражданском судопроизводстве. Автор приходит к выводу, что для правильной оценки поведения как добросовестного необходим единый стандарт поведения в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: гражданский процесс; гражданские процессуальные правоотношения; добросовестное поведение; злоупотребление правом.

THE RATIO OF GOOD FAITH AND THE RULE OF LAW IN CIVIL PROCEEDING

Annotation

This article discusses the relation of good faith and the rule of law in civil proceedings. The author concludes that the uniform standard of behavior in civil legal proceedings is necessary for the correct assessment of behavior as conscientious.

Key words: civil proceedings; civil procedural legal relations; conscientious behavior; abuse of the right.

Азыркы учурда илимде жана практикада "ак ниет" түшүнүгүнө көбүрөөк көңүл бурулуп жатат. Жарандык процесстин ишине байланыштуу, катышуучулардын жана соттун абийирдүү жүрүм-туруму жарандык процесстин максатына жетүүгө - кызыкдар жактардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого таасир этүүчү негизги фактор экендигин белгилей кетүү керек (7-берене Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси - мындан ары - Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси). Белгилей кетсек, "ак ниеттүүлүк" түшүнүгүнүн мазмуну мыйзам деңгээлинде аныкталган эмес, ошол эле учурда ченемдик укуктук актылардын айрым жоболору укуктарды жүзөгө ашыруунун жана милдеттенмелерди мыйзамдуу түрдө аткаруунун зарылдыгын көрсөтөт.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 16-пунктунда, адамдын укуктары жана эркиндиктери ажырагыс жана туулгандан баштап ар бир адамга таандык. Адам укуктары жана эркиндиктери Кыргыз Республикасынын эң жогорку баалуулуктарынын катарына кирет. Алар түздөн-түз иш алып барышат, бардык мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын жана алардын кызмат адамдарынын ишинин маанисин жана мазмунун аныкташат. Кыргыз Республикасы өз аймагындагы жана анын юрисдикциясындагы бардык адамдарды урматтайт жана камсыз кылат, адамдын укуктары жана эркиндиктери.

Эч кимди жынысы, расасы, тили, майыштыгы, улуту, дини, жаш курагы, саясий жана башка көз карашы, билими, теги, мүлкү же башка абалы жана башка жагдайлар боюнча кодулоого болбойт. Эл аралык милдеттенмелерге ылайык, ар кандай социалдык топтор үчүн бирдей мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылууга багытталган мыйзамда белгиленген атайын

чаралар. Кыргыз Республикасында мыйзам жана сот алдында бардыгы бирдей. Укуктарды жүзөгө ашырууда жаран башка адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин бузбашы керек, башкача айтканда, укуктарды жүзөгө ашыруу мыйзамдуу болушу керек.

Ушундай эле сөздөр Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин (мындан ары - Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси) 9-беренесинде камтылган, анда жарандардын жана юридикалык жактардын аракеттери башка адамга зыян келтирүү максатында гана жүзөгө ашырылышы, ошондой эле башка формалардагы укуктарды кыянаттык менен пайдаланууга жол берилбейт. Атаандаштыкты чектөө максатында жарандык укуктарды пайдаланууга, ошондой эле анын рыноктогу үстөм абалын кыянаттык менен пайдаланууга жол берилбейт. Укуктан кыянаттык менен пайдаланган адам кордук көргөн адамдын абалын калыбына келтирүүгө, ага келтирилген зыяндын ордун толтурууга милдеттүү.

Мыйзамдар жарандык укуктарды коргоону ушул укуктар ак ниеттүүлүк менен жана негиздүү пайдаланылгандыгына көз каранды кылган учурларда, жарандык-укуктук мамилелердин катышуучуларынын абийирдүүлүгү жана эстүүлүгү каралган.

Белгилей кетсек, эреже боюнча, жарандык укуктарды коргоо жарандык процесстин алкагында жүзөгө ашырылат. Мындан тышкары, 1-бөлүгүндө. Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 37-беренеси боюнча, ишке катышкан адамдар өзүнө тиешелүү бардык процесстик укуктарды абийирдүүлүк менен колдонууга жана процесстик милдеттерин аткарууга милдеттүү.

Бирок, "абийирдүүлүк" түшүнүгү биринчи кезекте адеп-ахлактык категория экендигин эстен чыгарбоо керек. Демек, орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө "абийирдүү" деген сөз анын милдеттенмелерин жана милдеттерин ак ниеттүү аткарууну билдирет. Дагы бир сөздүктө "абийирдүү" - өз милдетин жана милдеттенмесин чынчылдык менен, так аткарып; кылдат, тырышчаак. Д.Н.нын түшүндүрмө сөздүгүндө Ушакова, ошондой эле "абийирдүү" дегенди билдирет, өз милдетин так аткарып, ак ниет. Ошентип, сөздүктөрдө камтылган ушул түшүнүктүн чечмелөөлөрүнөн биз "абийирдүү" чынчыл дегенди билдирет деп жыйынтык чыгарсак болот. Чынчылдык дагы биринчи кезекте адеп-ахлактык категория.

Ушул түшүнүктү Кыргыз Республикасынын мыйзамдык базасына киргизүү менен, мыйзам чыгаруучу ага ченемдик маани берип, аткарбоо же бузуу үчүн укуктук кесепеттерин камсыз кылды.

Жалпысынан мыйзамда жана жарандык процессте "ак ниеттүүлүк" түшүнүгүнүн мазмунун ачып берүү менен, акыйкатсыз жүрүм-турум - мындай жүрүм-турум, бул жерде субъекттин жүрүм-турумунун жакшылыктан ачык-айкын четтөөсү деген түшүндүрмөлөргө, илимпоздорго кайрылуу керек. ишеним көрүнүп турат. Бул формула укук коргоо органдары үчүн толугу менен түшүнүктүү эмес окшойт, анткени ак ниеттүүлүктүн чектери жана критерийлери аныкталганда гана ак ниеттен четтөө жөнүндө сүйлөшүүгө болот.

Ушул тактоону жарандык процесстик укуктук мамилелерге колдонуп, жарандык процесстеги субъекттердин адилетсиз жүрүм-туруму жарандык процесстик ченемдердин көрсөтмөлөрүнөн ачык четтөөлөрдү көрсөткөн мындай жүрүм-турум деп тыянак чыгарсак болот. Бул учурда, жарандык процесстик форманын бузулушу жана кызыкдар тараптардын мыйзамсыз аракеттери жөнүндө сөз кылсак болот. Бирок, жарандык процесстеги кандайдыр бир адилетсиз иш-аракеттерди Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин ченемдерин бузган деп эсептесе болот, демек, мыйзамсыз деп табылышы күмөн.

Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинде укуктук мамилелердин субъектилерине кеңири укуктар менен камсыз кылган диспозитивдик ченемдердин жетиштүү саны бар экендигин белгилей кетүү керек. Атап айтканда, Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин 37-беренесинде арыздарды берүү укугун камтыган укуктардын деталдуу тизмеси жазылган.

Ишти кароого жана чечүүгө катышкан учурда, субъект чексиз санда арыз бере алат, анткени бул анын укугу, жана ошол эле учурда процессти кечиктирип, ишти коргоп калбоо үчүн ак ниетсиз иш-аракет жасай алат. укуктары жана кызыкчылыктары.

Бирок мындай кырдаалда мындай адилетсиз жүрүм-турумду мыйзамсыз деп эсептесе болот деп күмөн санайбыз, анткени эч кандай жарандык процесстик мыйзамдар бузулган эмес.

Ошентип, жарандык процессте:

1. ак ниет жүрүм-турум мыйзамдуу болушу мүмкүн;
2. ак ниет жүрүм-турум мыйзамсыз болушу мүмкүн;
3. ак ниеттүү жүрүм-турум мыйзамдуу болушу мүмкүн;
4. Акыйкатсыз жүрүм-турум мыйзамсыз болушу мүмкүн.

Ушуга байланыштуу, ишке катышкан адамдын кандайдыр бир ак ниетсиз иш-аракетин мыйзамсыз деп айтуу туура эмес окшойт.

Сот гана жарандык процесстик укуктук мамилелердин субъектинин жүрүм-турумун иштин жагдайларын жана мындай жүрүм-турумдун кесепеттеринин мүнөзүн эске алуу менен ак ниет / ак ниет деп баалоого укуктуу. Эгерде кайсы бир субъекттин аракетин мыйзамсыз деп баалоо кыйынчылыктарды туудурбаса, анда Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодексинин ченемдерине каршы келген ар кандай иш-аракеттер мыйзамсыз болуп калса, анда акцияны адилетсиз деп баалоо кыйла кыйынга турат. Белгилүү бир укукту ишке ашыруудан келип чыккан мыйзамсыз кесепеттер адилетсиз жүрүм-турумдун натыйжасы болот деп айтуу ар дайым эле мүмкүн боло бербейт. Мисал катары төмөнкү жагдайды келтирели. Доогер жоопкерди акыркы белгилүү жашаган жери боюнча сотко берет, ал жерде бир нече жылдан бери жашабайт жана чыныгы жашаган жери белгисиз. Судья өз кезегинде сыртынан чечим чыгарат, ал үчүн бардык негиздер бар, тактап айтканда, соттолуучу тиешелүү түрдө кабарланган деп эсептелет, ал отурумга келген жок жана ишти ал жокто кароону суранган жок, жана доогер ишти сыртынан кароого жана чечүүгө макул.

Чечим мыйзамдуу күчүнө киргенден кийин, доогер аткаруу баракчасын алат жана сот аткаруучуларына аткарууга жиберет. Сот аткаруучулары аткаруу чарасы катары тандап алышат - карызкордун банктык эсебин камакка алуу жана акча каражаттары эсептен чыгарылат. Жоопкер ага каршы чечим анын банктык картасынан акча эсептелген учурда гана кабыл алынгандыгын билет, адегенде ал бул иште орунсуз болуп, доогердин айткан талаптарына эч кандай тиешеси жок.

Мындан тышкары, абийирдүүлүк биринчи кезекте адеп-ахлактык мүнөздөгү категория экендигин эске алганда, аны кайсы учурда мыйзамдын көз карашы менен баалоого болот деп айтуу кыйын.

Белгилей кетүүчү нерсе, ар кандай укук мамилелери кеминде эки субъекттин болушун болжолдойт, ал эми жарандык процессте (сот өндүрүшүндө) ар дайым үч субъект болот: сот, доогер, жоопкер жана сот мындай укуктук мамилелерде жетектөөчү ролду ойнойт. Мындан тышкары, мындай укуктук мамилелердин акыркы максатына жетишүү, тактап айтканда, кызыкдар тараптардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоо соттон көз каранды.

Ошол эле учурда, кандайдыр бир критерийлер аткарылганда гана жүрүм-турумдун ак ниеттүүлүк/абийирсиздик экендигин аныктоого болорун унутпаңыз. Бирок, ак ниеттүүлүктүн критерийлери укуктук эмес, моралдык мүнөзгө ээ.

Жарандык сот өндүрүшүндөгү конкреттүү субъекттин жүрүм-турумун баалоодо төмөнкү позицияларды эске алуу керек:

1.Өзү жасаган тигил же бул иш-аракеттердин адилетсиз экендигине макул болушу мүмкүн эмес.

2.Каршы тарап, эреже боюнча, субъективдүү укуктарын коргоо үчүн башка позицияны кармайт.

3.Бул иш боюнча пикири объективдүү жана субъективдүү боло турган сот.

Субъекттин жүрүм-турумуна баа берүүнүн субъективдүү мүнөзү, турмушта жана кесиптик тажрыйбада сотто калыптанган көз караштар жана позициялар менен өз ара байланышты билдирет. Өз кезегинде, баалоонун объективдүү мүнөзү жүрүм-турумдун белгиленген жана нормативдик жактан бекемделген ак ниет критерийлер менен корреляциясын чагылдырат.

Ошентип, жарандык процессте кызыкдар субъектин жүрүм-турумунун ак ниеттүүлүгү менен мыйзамдуулугунун ортосундагы тең салмактуулукту аныктоодо учурдагы жагдайларды, алардын ырасталышынын далилдерин жана жасалган иш-аракеттердин кесепеттерин эске алуу менен дифференциалдаштырылган ыкманы колдонуу керек.

Жарандык процессте ак ниеттүүлүктүн бирдиктүү стандарты жүрүм-турумду ак ниет / адилетсиз деп туура баалоо үчүн талап кылынат.

Колдонулган адабияттар:

1.Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2010-жылдын 27-июнунда Кыргыз Республикасынын референдуму тарабынан кабыл алынган. (Кыргыз Республикасынын 2010-жылдын 27-июнундагы Мыйзамы менен күчүнө кирген). - Бишкек, Академия Басмаканасы, 2010-жыл

2.КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГРАЖДАНДЫК КОДЕКСИ 1996-жылдын 8-майындагы No 15

3.2017-жылдын 25-январындагы No 14 КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАНДЫК ПРОЦЕДУРАСЫНЫН КОДЕКСИ.

4.Ожегов С.И. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү // URL: <http://www.ozhegov.org/index.shtml>.

5.Орус тилинин сөздүгү: 4 томдукта / АКК, Лингвистикалык институт. изилдөө. 4-басылышы, Тазаланган. М.: Рус. lang.; Полиграфтар, 1999, Т. 1. А - Y. S. 410.

6.Д.Н.нын түшүндүрмө сөздүгү Ушаков // URL: <http://dic.academic.ru/contents.nsf/ushakov/>.

*Улан уулу А., PhD, доцент
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Бекболотов К.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ИММУНИТЕТ ГОСУДАРСТВА И ЕГО СОБСТВЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассматриваются межгосударственные отношения публично правового характера, регулируемые международным правом, выступающие в отношении имущественного и неимущественного порядка, являющиеся международными частноправовыми отношениями и подпадающие под действие международного частного права.

Ключевые слова: Иммунитет государств, юрисдикционные иммунитеты, международно-правовая кодификация.

МАМЛЕКЕТТИН КОЛ ТИЙБЕСТИГИ ЖАНА АНЫН МЕНЧИГИ

Аннотация

Макалада эл аралык жеке укук мамилелери болуп саналган жана эл аралык жеке укукка баш ийген мүлктүк, ошондой эле, мүлктүк эместар типке байланыштуу иш алып барган, эл аралык укук менен жөнгө салынган, коомдук укуктук мүнөздөгү мамлекеттер аралык мамилелер каралат.

Түйүндүү сөздөр: Мамлекеттик иммунитет, юрисдикциялык иммунитет, эл аралыкукуктук кодификация.

IMMUNITY OF THE STATE AND ITS PROPERTY

Annotation

The article examines interstate relations of a public legal nature, regulated by international law, acting in relation to the property and non-property order, which are international private law relations and are subject to private international law.

Keyword: state immunity, jurisdictional immunities, international legal codification.

Рассмотрим важнейшую часть статуса государства как субъекта международного частного права - систему иммунитета государства в международной политике и частных отношениях.

В Кыргызской Республике пока нет соответствующего законодательства о неприкосновенности государственной собственности. Работа Комиссии ООН по международному праву, направленная на кодификацию международного права под юрисдикцией международного права, продолжается уже более десяти лет, что наглядно демонстрирует важность и значимость проблемы неприкосновенности стран и их собственности.

В современной науке принцип неприкосновенности собственности является не только одним из важных принципов гражданского права, но и одним из важных принципов всей правовой системы Кыргызской Республики. Принцип неприкосновенности собственности закреплен в статье 12 Конституции Кыргызской Республики от 27 июня 2010 года. Во многих статьях указано, что в Кыргызской Республике признаются все формы собственности и гарантируется равная правовая защита частной, государственной, муниципальной и других форм собственности.

К примеру, проблема иммунитета государства и его собственности актуальна не только для стран с переходной экономикой, таких как наша страна, Таджикистан, Казахстан, но и для таких развитых западных государств, как, Австрия – в 2002-2004 годах американскими судами рассматривался иск об изъятии у Австрийской национальной галереи нескольких картин известного художника Г. Климта и передаче их частному лицу т.е. гражданке США, которая заявляла свои права на них.

Государственный иммунитет - это принцип международного права, согласно которому суверенные государства не подчиняются полномочиям других государств.

Вместе с тем, следует отметить, что принцип иммунитета государства основан на понятии о суверенном равенстве, закреплённом в Уставе ООН 1945 года и раскрытом в Декларации о принципах международного права 1970 года, но при этом само понятие суверенного равенства возникло гораздо раньше.

Данный принцип распространяется как на законодательную и исполнительную, так и на судебную юрисдикции иностранного государства.

Таким образом, Иммунитет государства основывается на его суверенитете и исходит из того, что все государства равны. Это начало международного права выражено в изречении "Pariparempnonnabetimperium" ("Равный не имеет власти над равным").

Юрисдикционная неприкосновенность государств и их собственности общепринята как принцип обычного международного права. Признание неприкосновенности страны не означает, что, как правило, невозможно рассматривать мировые споры с этой страной или предъявлять иски о возмещении иностранного ущерба. Теоретически иски против государства должны рассматриваться в государственных судах. На практике иски по сделкам рассматриваются в Международном коммерческом арбитражном суде.

В современной науке принято различать следующие виды иммунитетов: иммунитет от действия законодательства иностранного государства, юрисдикционные иммунитеты: судебный иммунитет (иммунитет от предъявления иска в иностранном суде), иммунитет от предварительного обеспечения иска, иммунитет от принудительного исполнения судебного решения, иммунитет государственной собственности.

Вышеупомянутые иммунитеты объединяет одно: необходимо получить согласие государства на совершение определенных действий с другой стороной государства. Без согласия государства его сложно привлечь в качестве ответчика в судебный процесс, наложить арест на имущество или привести в исполнение решение.

Следует отметить, что правила неприкосновенности государств не закреплены в международных конвенциях, но проекты статей о юрисдикционных иммунитетах и их собственности были подготовлены и приняты в 1991 году Комиссией ООН по международному праву. Поэтому и по сей день иммунитет государств применяется на основе международных традиций.

Текущий опыт внешнеэкономической деятельности, а также опыт нашей страны в международных соглашениях показывает, что Кыргызская Республика больше согласна с юрисдикцией иностранных судов, что предусматривает ее отказ. При этом хочу отметить, что количество дел, рассматриваемых кыргызским государством и его органами в иностранных судах, постоянно растет, и нет никаких сомнений в том, что оно будет участвовать в этом деле по согласованию с нашим государством.

При подготовке Конвенции ООН столкнулись две несовместимые позиции в подходе к иммунитету государства, что в итоге объясняет и длительность работы над текстом Конвенции и ее непоследовательный, противоречивый характер. Непоследовательность Конвенции ООН состоит в отсутствии действенного механизма реализации обеспечительных мер до вынесения судебного решения и выполнения судебного решения, без чего судебное разбирательство во многом утрачивает смысл.

Следует отметить, что в сложившейся ситуации кодификация государственного иммунитета является неоспоримым свидетельством прогрессивного развития международного частного права, несмотря на все ограничения. Присоединение Кыргызской Республики к Конвенции ООН о юрисдикционном иммунитете государств было бы очень выгодным с точки зрения их имущественных прав.

Таким образом, на основании анализа можно сделать вывод, что действующее ограничение государственного иммунитета необходимо для нормального развития гражданско-правовых отношений с юридическими и физическими лицами зарубежных стран, поскольку повышает доверие участников правоотношений друг к другу, способствовать реализации важного принципа - равенства сторон.

В настоящее время в Кыргызской Республике имеется ряд законодательных актов, которые так или иначе регулируют отношения собственности, но, как правило, такое регулирование распространяется только на один из составляющих элементов, связанных с правом собственности. Так, в качестве примера можно привести Закон Кыргызской Республики «О приватизации государственной собственности в Кыргызской Республике» от 2 марта 2002 года №31, Закон Кыргызской Республики «О муниципальной собственности на имущество» от 15 марта 2002 года №37. Следует обратить внимание, что отдельного законодательного акта, посвященного праву собственности в целом, праву частной собственности, государственной собственности, в нашей республике нет. Если принять отдельный закон посвящённый вопросу иммунитета собственности государства, с учетом важности и значимости данного института принятие подобного нормативного акта дало бы возможность сконцентрировать все концептуальные положения в одном нормативном акте, систематизировать имеющиеся субинституты, относящиеся к праву собственности.

Использованная литература:

1. КОНСТИТУЦИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ от 27 июня 2010 года;
2. Европейская конвенция об иммунитетах государств от 16 мая 1972 года;
3. Международное частное право: сб. норматив. актов / сост.: Г.К. Дмитриева, М.В. Филимонова. - 3-е изд. перераб. и доп. - М., 2006.;
4. Международное частное право: учебник/Под ред. К.К. Гасанова. - М., 2012. С. 124;

*Кулуева Э.О., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ АДИЛЕТТИГИН САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УЮШТУРУУЧУЛУК АСПЕКТИЛЕРИ

Аннотация

Электрондук сот адилеттиги системасы-ар кандай функциялары бар көптөгөн чакан системалардан турган татаал долбоор.

Коомдун демократиялык институттарын чыңдоого багытталган мыйзамдык инновациялар коомдун жана мамлекеттин муктаждыктарын эске алуу менен сот адилеттигин жакшыртуу боюнча чараларды камтыйт. Алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн маалыматтык технологиялар колдонулат, алардын өнүгүү деңгээли сот адилеттигин жүргүзүүнүн "салттуу процессинен" электрондук сот адилеттигине өтүүнү ишке ашырууга мүмкүндүк берди. Мисалы, соттор системасында сотко арыз берүү, документтерди тапшыруу жана веб-сайтта жарыяланган соттун чечимине чейин электрондук жол -жобосу толугу менен ишке ашырылат.

Электрондук сот адилеттигин ишке ашырууда бардык мыйзамдуу кызыктар тараптар тарабынан МКТны колдонуу, айрыкча жеке адамдар жана ишканалар үчүн мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн эффективдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу болуп саналат. Ал электрондук байланышты жана маалыматтарды алмашууну, ошондой эле криминалисттик маалыматка жетүүнү камтыйт. Электрондук демократиянын бирдиктүү порталы.

Түйүндүү сөздөр: электрондук сот, санарип, уюштуруу, электрондук байланыш.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ СУДЕБНОГО ПРАВОСУДИЯ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

Система электронного правосудия – сложный проект, состоящий из множества подсистем с разнообразным функционалом.

В законодательных новеллах, направленных на укрепление демократических институтов общества, содержатся меры и по совершенствованию системы правосудия в свете потребностей общества и государства. Для решения поставленных задач применяются информационные технологии, уровень развития которых позволил осуществить переход от "традиционного процесса" отправления правосудия к системе электронного правосудия. Так, например, в системе реализована электронная процедура от подачи заявления в суд, предоставления документов и до решения суда, опубликованного на сайте.

Электронное правосудие - это использование ИКТ в реализации правосудия всеми заинтересованными сторонами в юридической сфере с целью повышения эффективности и качества государственных служб, в частности для частных лиц и предприятий. Оно включает в себя электронное общение и обмен данными, а также доступ к информации судебного характера. Единый портал электронной демократии.

Ключевые слова: электронный суд, цифровая, организационная, электронная коммуникация.

THEORETICAL AND ORGANIZATIONAL ASPECTS OF JUDICIAL JUSTICE DIGITALIZATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The e-justice system is a complex project consisting of many subsystems with various functionalities.

The legislative innovations aimed at strengthening the democratic institutions of society contain measures to improve the justice system in the light of the needs of society and the state. To solve the set tasks, information technologies are used, the level of development of which made it possible to carry out the transition from the "traditional process" of administering justice to the e-justice system.

E-justice is the use of ICTs in the administration of justice by all legal stakeholders to improve the efficiency and quality of public services, in particular for individuals and businesses. It includes electronic communication and data exchange, as well as access to forensic information. Unified portal of e-democracy.

Keywords: electronic court, digital, organizational, electronic communication.

Ар кайсы өлкөлөрдө сот системасын уюштуруунун өзгөчөлүгү биринчи кезекте алардын сот системасынын ар кандай моделдеринде чагылдырылган.

Англосак - Саксон укуктук системасы бар өлкөлөрдө, адатта, соттордун бирдиктүү тутуму бар, алар соттордун ар кандай бутактарынын жыйынтыктары чыккан Жогорку Сот- ырааттуулук менен мүнөздөлгөн континенталдык европалык (рим-германдык) укуктук системанын өлкөсү. Сот системасын уюштурууда, аларда соттордун бирдиктүү системасы

жок, бирок соттордун бир нече адистештирилген жана автономдуу системалары бар. Электрондук сот адилеттигин ишке ашырууда бардык мыйзамдуу кызыкдар тараптар тарабынан МКТны колдонуу, айрыкча жеке адамдар жана ишканалар үчүн мамлекеттик кызмат көрсөтүүлөрдүн эффективдүүлүгүн жана сапатын жогорулатуу болуп саналат. Ал электрондук байланышты жана маалыматтарды алмашууну, ошондой эле криминалисттик маалыматка жетүүнү камтыйт. Электрондук демократиянын бирдиктүү порталы болуп саналат.

Электрондук сот адилеттигинин негизги артыкчылыктарын ачып көрсөтүү:

- Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларды кошпогондо, соттордун иши жөнүндө маалыматтын ачыктыгы жана жеткиликтүүлүгү;

- соттордун иши жөнүндө маалыматтын ишенимдүүлүгү жана анын өз убагында берилиши;

- соттордун ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматты мыйзамдуу жол менен издөө, алуу, берүү жана жайылтуу эркиндиги;

- жарандардын жеке жашоосуна, жеке жана үй -бүлөлүк сырларга болгон укуктарын сактоо, алардын ар-намысын жана ишкердик беделин коргоо, уюмдардын ишкердик аброюн коргоо укугу;

- соттордун иши жөнүндө маалымат берүүдө процесстин катышуучуларынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын сактоо;

- соттордун иши жөнүндө маалымат берүүдө сот адилеттигин ишке ашырууга кийлигишпөө.

Соттун автоматташтырылган маалымат тутуму сот тутумунун процесстеринин ачыктыгын жана ачыктыгын жогорулатуу аркылуу соттордун ишинин эффективдүүлүгүн жана сапатын жогорулатууга багытталган.

AIS Souda-бул масштабдуу долбоор, жакынкы 5 жылда республиканын бардык сотторун камтуу пландаштырылган. Донор Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрү менен Европа Биримдигинин заказы боюнча Бишкектеги Германиянын Эл аралык Кызматташтык Коому (GIZ) болгон.

AIS кеме системасы 2017 -жылы 3 пилоттук кемеде иштелип чыккан жана киргизилген. 2019 -жылы система Кыргыз Республикасынын бардык жергиликтүү сотторуна киргизилген. 2019-жылдын аягынан бери AIS Suda экинчи инстанциянын эки пилоттук сотунда ишке ашырылды.

Php, MySQL технологиялары колдонулат

Жарандык соттук териштирүү процесси автоматташтырылган биринчи блок болуп саналат.

Соттук процесстерде AIS Сотунун колдонулушу сотко берилген учурдан тартып чечим кабыл алынганга чейин жана мүмкүн болгон кийинки даттанууга чейин автоматташтырууга жана документтердин жүгүртүлүшүн башкарууга мүмкүндүк берет. Системанын борборлоштурулган башкаруусу маалыматты сактоонун ишенимдүүлүгүн камсыздайт.

Автоматташтырылган маалымат системасы электрондук документ жүгүртүү системасы менен интеграцияланган, анда соттук документтердин функциясын текст иштетүү программаларынан камтыган, тексттин редактору документтердин шаблондоруна алдын ала жүктөлгөн тексттин редактору. Бул функция жергиликтүү соттун кызматкерлери үчүн документтерди даярдоо процессин жеңилдетүү максатында иштелип чыккан.

"Кыргыз Республикасынын Конституциясында жазылган сот тутуму - бул бирдиктүү материалдык жана процессуалдык мыйзамдарды жетекчиликке алган жана өз компетенциясына ээ болгон, бирдиктүү милдет, уюштуруу жана ишмердүүлүк принциптери менен бириккен сот институттарынын - соттордун жыйындысы." Аскердик соттор Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүнүн түзүлүшүн эске алуу менен түзүлөт, ошондуктан ал өлкөнүн административдик-аймактык түзүлүшүнө карабастан уюштурулат.

Белгилүү болгондой, сот өндүрүшү жана сот адилеттиги жакын түшүнүктөр, бирок дал келбейт. Бул биринчиси акыйкаттыкты орнотпостон бүтүшү мүмкүн экендигине

байланыштуу. Азыркы учурда, адатта, сот өндүрүшүнүн түрлөрү деп аталган сот бийлигин ишке ашыруу процедураларынын бир нече варианттары бар. Буларга төмөнкүлөр кирет:

- конституциялык сот өндүрүшү;
- жарандык сот өндүрүшү;
- кылмыш ишин козгоо;
- административдик өндүрүш.

Сот өндүрүшүнүн бул түрлөрү Кыргыз Республикасынын Конституциясы менен белгиленген: сот бийлиги конституциялык, жарандык, жазык, административдик жана башка сот өндүрүшүнүн түрлөрү аркылуу ишке ашырылат (93 -берененин 2 -пункту).

Кыргыз Республикасынын сот системасы Жогорку Соттон жана жергиликтүү соттордон турат деп жазылган. Кошумчалай кетсек, Конституциялык палата Жогорку Соттун курамында иштейт. Адистештирилген соттор мыйзам менен түзүлүшү мүмкүн. Кезексиз сотторду түзүүгө жол берилбейт (93 -ст.). Ошентип, Кыргыз Республикасынын сот тутумун түзгөн соттор Жогорку Сотко жана жалпы юрисдикциядагы сотторго бөлүнөт (жарандык процесс, жазык иштери, административдик өндүрүш); конституциялык сот өндүрүшү Жогорку Соттун курамында Конституциялык палата тарабынан жүргүзүлөт; адистештирилген соттор мыйзам менен да түзүлүшү мүмкүн.

Жалпы юрисдикциядагы сотторго Кыргыз Республикасынын Жогорку Соту менен бирге Бишкек шаардык, облустук жана райондук соттору кирет. Сотто чечилген иштердин басымдуу көпчүлүгү бул соттордун карамагына өткөрүлүп берилген.

Аскердик соттор атайын бөлүмдү түзөт. Алар жалпы юрисдикция соттору катары классификацияланбайт, анткени алар тигил же бул жол менен аскер кызматкерлеринин кызыкчылыгын козгогон учурларда гана юрисдикцияга ээ. Бул облустук сот катары Кыргыз Республикасынын Аскердик сотунан жана райондук соттор катары гарнизондордун аскердик сотторунан турган адистештирилген соттор. Аскердик сот Кыргыз Республикасынын Куралдуу Күчтөрүндө, Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында аскердик кызмат каралган уюмдарда жана түзүлүштөрдө сот адилеттигин жүзөгө ашырат, ошондой эле процессуалдык мыйзам менен алардын карамагына таандык болгон иштерди карайт. Аскердик сот Кыргыз Республикасынын Президенти тарабынан түзүлөт. Аскердик сотторду каржылоо жана материалдык -техникалык жактан камсыздоо Кыргыз Республикасынын Коргоо министрлиги тарабынан жүзөгө ашырылат.

Сотторду звенолорго бөлүүдөн тышкары, мыйзамда аларды сот инстанцияларына бөлүү каралган. Ар бир сот иши бир нече соттордо мыйзамда белгиленген ырааттуулукта каралышы мүмкүн, алар бири -биринен айырмаланат, соттук кароо боюнча сот ыйгарым укуктарынын көлөмү жана мүнөзү.

Бүтүндөй сот тутумунун түзүмү жана анын кичи системалары Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жоболорун гана эмес, башка бир катар мыйзам актыларын талдоонун негизинде аныкталышы мүмкүн: "Жогорку Кеңеш жөнүндө" Мыйзам 2008 -жылдын 9 -июлундагы "Республикадан ..." жалпы юрисдикциянын соттору жана жергиликтүү соттору.

Конституциялык жоболордон жана мыйзам актыларынын жоболорунан, сот адилеттигин ишке ашырууга ыйгарым укук берилген сот органдары тарабынан, ошондой эле сот бийлигин түзгөн башка кээ бир ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруу үчүн гана ишке ашырылышы керек деген жыйынтык чыгарууга болот. Башка эч кандай мамлекеттик органдар же мамлекеттик эмес түзүмдөр, атүгүл атында "сот" деген жазуусу барлар (Н., аксакалдар соту, Судьялар кеңеши, Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин алдындагы Сот департаменти, Судьялар Конгресси). адилеттүүлүк, конституциялык көзөмөл, соттук жана башка чечимдердин аткарылышы сыяктуу ыйгарым укуктарды жүзөгө ашыруучу сот органдарынын санына кирбейт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы кезексиз сотторду түзүүгө катуу тыюу салат. Бул эч кандай шартта, атүгүл эң оор шарттарда (согуштук абал же өзгөчө кырдаал ж. Б.) Конституциялык шартталган сот системасынан чыгып кеткен жана процессуалдык

кепилдиктерсиз иштеген убактылуу -соттор же трибуналдар боло албайт дегенди билдирет. демократиялык адилеттүүлүккө мүнөздүү Мындай соттор азыркы учурда мамлекеттик сот тутумунун бир бөлүгү болгон жана аскер кызматчыларынын жана мыйзам менен аларга теңештирилген адамдардын кылмыштары боюнча иштерди караган аскердик соттор эмес экенин эстен чыгарбоо керек .

Соттук териштирүүнүн конституциялык жана укуктук негиздери. Сот бийлиги, башка эч кимге окшоп, катаал процессуалдык формада ишке ашырылат. Бул формалар адамдын эркиндигинин маанилүү кепилдиктерин билдирет, ошондуктан алардын негиздерин конституциялык жактан бекемдөөнү талап кылат. Бул кепилдиктердин негизгилери Кыргыз Республикасынын Конституциясында жазылган (күнөөсүздүк презумпциясы, кайра соттолууга тыюу салуу, өкүмдөрдү кайра кароо укугу ж.б.). Ошол эле учурда, сот өндүрүшүнүн бир катар фундаменталдуу принциптери, алар да маңызы боюнча жарандар үчүн демократиялык кепилдиктер болуп саналат, Кыргыз Республикасынын Конституциясында жазылган . Бул жарандык жана саясий укуктар боюнча эл аралык пактта бекитилген универсалдуу, жалпыга таанылган принциптер.

Бардык соттордо процесстер ачык өтүүдө. Мамлекеттик мыйзамда каралган учурларда ишти жабык жыйналышта кароого жол берилет. Процесстин ачык -айкындуулук принциби бардык процессуалдык кодекстерде (жарандык, кылмыш, административдик) камтылган; ал мамлекеттик же коммерциялык сыр талап кылган учурларда гана өзгөчө учурларга жол берет. Жабык соттук териштирүү сексуалдык укук бузууларга, 16 жашка чейинки адамдардын кылмыштарына байланышкан иштерде жана ишке катышкан адамдардын жашоосунун интимдик аспектилери тууралуу маалыматты ачыкка чыгарбоо үчүн да мүмкүн. Кээ бир жарандык иштер боюнча жарыялоого чектөөлөр да бар (асырап алуунун сыры, балдарды багуу). Жабык өндүрүш сот өндүрүшүнүн жалпы эрежелери келген жол-жоболук кепилдиктерди же четтөөгө эч алсызданышы төп келбейт, ал гана сот мүмкүнчүлүгүн жабылат үчүн калк жана массалык маалымат каражаттары. Бирок өкүмдөр жана чечимдер ачык сот отурумунда жарыяланат.

Соттук териштирүү тараптардын атаандаштыгынын жана тең укуктуулугунун негизинде жүргүзүлөт. Бул конституциялык норма процессте бардык тараптарды бирдей абалга коет (жарандыкта бул доогер жана жоопкер, кылмышкерде - соттолуучу, прокурор жана коргоочу, конституциялык - ченемдик актынын конституциялуулугуна шек келтирүүчү орган жана бул актыны чыгарган орган).

Колдонулган адабияттар:

1. КР Конституциясы 27- июнь 2010 ж
2. Настольная книга судьи. Часть 1,2 Рассмотрение гражданских, административных и экономических дел в суде.-Б:Нур-Ас 2012.
3. Сборник образцов судебных актов. Часть 1,2 Unit print 2016.2-издание
4. Конституционный закон КР от 9 июля 2008года №141 О статусе судей КР
5. Закон о конституционном суде КР от 2019года №167
6. Закон о Национальном совете по делам правосудия КР от 13-сентябрь 2013года №65
7. Закон об органах судейского самоуправления от 16 сентябрь 2010 года №124

*Кулueva Э.О., окутуучу
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АДВОКАТУРА ИНСТИТУТУНУН, ТАРЫХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ

Аннотация

Адвокатура бул - жарандардын союзу гана эмес, ошондой эле өзүн-өзү жөнгө салуучу кесиптик система. Мамлекет тараптан уюмдардын, жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын жана эркиндиктерин коргоо боюнча иш-чараларды ишке ашырууну камсыз кылган система. Жарандык коомдун институту катары. Адвокатуранын көз карандысыз өкмөттүк эмес уюм катары институционалдык түзүмү. Кыргыз Республикасынын мыйзамдары тарабынан ага жүктөлгөн адамдын укуктарын жана эркиндиктерин коргоону камсыз кылуу милдети менен шартталган.

Түйүндүү сөздөр: Адвокат, адвокати, адвокаттын жоопкерчилиги, Конституция.

ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУТА АДВОКАТУРЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Аннотация

Адвокатура — это не только объединение граждан, но и самоуправляемая профессиональная система, в которой государство дает организации и осуществление мер по защите прав и свобод граждан и юридических лиц. Как институт гражданского общества. Институциональная структура адвокатуры как независимой неправительственной организации обусловлена обязанностью по обеспечению защиты прав и свобод человека, возложенной на нее законодательством Кыргызской Республики. Будущий юрист выбирает профессию добровольно, но он должен знать, что такой выбор связан с обязательным участием в адвокатуре, которая имеет право устанавливать правила поведения и этического поведения юристов.

Ключевые слова: юрист, ответственность юриста, Конституция.

HISTORICAL AND THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE INSTITUTE OF ADVOCATION IN KYRGYZSTAN

Annotation

The legal profession is not only an association of citizens, but also a self-governing professional system in which the state provides organizations and implementation of measures to protect the rights and freedoms of citizens and legal entities. As an institution of civil society The institutional structure of the Bar as an independent non-governmental organization is conditioned by the obligation to ensure the protection of human rights and freedoms imposed on it by the legislation of the Kyrgyz Republic. A future lawyer chooses a profession voluntarily, but he should know that such a choice is associated with mandatory participation in advocacy, which has the right to establish the rules of conduct and ethical behavior of lawyers.

Key words: Lawyer, lawyer, responsibility of a lawyer, Constitution.

Учурда Кыргыз Республикасында соттук-укуктук реформа жүрүп жатат. Бүткүл сот тутумун олуттуу жаңылоо жана бардык мыйзамдарды жаңылоо зарылдыгы белгиленди. Бул жагынан алып караганда, ал буга чейин эле маанилүү кадам, кабыл алган сыяктуу эле кабыл алган. Граждандык кодекси, ошондой эле көптөгөн башка мыйзамдарга өлкөнүн жана кескин коргоо системасын өзгөртүп, олуттуу сот системасынын абалын өзгөрткөн изилдөөнүн объектисине мамлекеттик бийлик тутумундагы жана Кыргызстандын жарандарынын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоону жүзөгө ашыруучу юридикалык кесиптин ролун аныктоочу теориялык, укуктук жана уюштуруучулук аспектилер жана көйгөйлөр болду.

Коомдун өнүгүшүндө юридикалык кесиптин пайда болушу табигый мүнөздө болгон жана адамдардын мамилелеринин мүнөзү менен алдын-ала аныкталган. "Адвокат" сөзү латын тилинен которгондо "жардамга чакыруу" дегенди билдирет. Юридикалык кесип байыркы Рим дооруна таандык эң байыркы кесиптердин бири. Жалпысынан, үч түрдөгү адвокаттык иш бар: англис, француз жана немис. Англияда жана Францияда адвокаттык кесип коомдун муктаждыктарын канааттандыруунун табигый жолу менен шартталат.

Сотто сөз эркиндиги жок башка өлкөлөрдө, адвокаттар болбошу мүмкүн, бирок арыз берүүчүлөр болот; Адвокаттын ролу төмөндөдү - ал "жашыруун жана жаман рухка" ээ болду. Кыргызстандын мыйзамдарында жарандык жана кылмыш сотторунун айырмасы жок. Жарандык жана жазык сот өндүрүшүнүн эрежелери бирдей эле. Баштапкы сотто Соттордун соту болгон. Туруктуу соттор болгон эмес.

И.Н.Лукьянова, Л.П.Михайлованын чыгармаларында «... Бий көрсөткөн жерде талдоо иштери жүргүзүлгөн. Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө жобонун 214-беренесинин негизинде жарандык иштер боюнча соттолуучунун жашаган жери боюнча, ал эми кылмыш иштери - кылмыш жасалган жери боюнча юрисдикция аныкталган. Бийлер бардык иштерди кароого кабыл алышкан, башкача айтканда алардын компетенциясы чектелген эмес. Бул иш боюнча сот процесси негизинен оозеки түрдө өткөн, анткени көпчүлүк учурда бийлер сабатсыз болгон. Жалпысынан, бийлер жазуу жүзүндө чечим кабыл алышы керек болчу”.

И.Н.Лукьянова жана Л.П.Михайлов жазганы боюнча айтсак, “... Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык процесс карама-каршы келген. Эки тарап тең өз ишин далилдеш керек болчу. Алдын ала текшерүү дээрлик болгон эмес.

Далилдер:

- 1) өзүнүн мойнуна алуулары;
- 2) күбөлөрдүн, көрсөтмөлөрү,
- 3) буюмдук далилдер,
- 4) ант.

Жашы жете электер, оздорунун жүрүм-турумуна жооп бере албаган адамдар күбө боло алышкан эмес. Ант эки түрдүү болгон: тазалоо (айыпталуучу тараптан) жана ырастоочу (жабырлануучу тараптан). Биринчиси абдан көп колдонулган. Ант берүүнүн ар кандай жолдору болгон. Анттын эң татаал түрү ант молдонун көрсөтмөсү менен Куранды (мусулмандардын ыйык китеби) көтөрүп алып, аны өөп, "кудай урсун, куран урсун" (Аллах жазасын берсин, жана Куран). Ошондой эле жеңил жолдору да болгон. Мисалы, курмандыкка кайрылып берген ант сөзсүз түрдө: "калп айтсам ант урсун" (эгер мен жалганга ант берсем, анда ал үчүн өлүп калайын) деген сөздөрдү ачык айтышы керек болгон. Куранга берген анты экинчи орунда болчу, анткени кыргыздар жаман Мухаммед болгон жана Курандын көрсөтмөлөрүнөн өзгөчө коркушкан эмес. Соттон кийин бий тараптарды жарашууга көндүрүп, андан кийин чечим кабыл алынган. Бийдин чечимдери өз убагында, өз эрки менен аткарылышы керек болчу. Эгерде соттолгон адам өкүмдү жана соттун чечимин аткарбаса же качса, анда доогер же прокурор барымта жасоого укуктуу, башкача айтканда, өкүмдү жана соттун чечимин аткаруу жана талапты канааттандыруу жолу менен. Ошентип, ушул этапта коргоо институту процессуалдык жол менен бекитилген эмес жана процесстер каада-салт укугу жана мусулман укугу сыяктуу укук булактарына таянуу менен жүргүзүлгөн. Кыргызстандагы укук булактарын мүнөздөө учурунда, Кыргызстандагы Октябрь революциясына чейин, кыргыздын каада-салт укугу, мусулман укугу - шариат жана орус мыйзамдары бирдей деңгээлде болбосо дагы, параллель иш алып баргандыгын эске алуу керек. Ушул укук булактарынын ар биринин ролу жана мааниси социалдык-экономикалык жана саясий мамилелер чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөргө ылайык өзгөрүп турган. Ушул үч булакта укуктун негизги белгилери бирдей эмес, ар башка болгон. Укуктун үч булагы тең бир эле мезгилде иш алып баргандыктан, бул булактардын ченемдеринин белгилүү бир мамилеси, өз ара таасири жана бири-бирине жуурулушушу табигый нерсе. Крафт, мындай деп жазган: Түркстан аймагындагы сот бөлүмү аймакта жана IX областында, Оренбургта, 1898, 195 б. И. Крафт, Түркстан аймагындагы сот бөлүмү жана IX областында, Оренбург, 1898, 19 б. ... ”.

Кыргыз адаты, башка элдердин адаттары сыяктуу эле, башкаруучу тапка пайдалуу жана жагымдуу болгон коомдук мамилелерди жана буйруктарды коргоо максатында алар тарабынан санкцияланган жана аткарылган, башкаруучу таптын эркин билдирүүчү укуктук үрп-адаттардын жыйындысы. Патриархалдык-феодалдык мамилелерди коргоо үчүн манаптар, бийлер жана феодалдык-кандык дворяндын башка өкүлдөрү тарабынан кыргыздын каада-салт укугу орнотулуп, санкцияланган. Адат жалпы кыргыз мыйзамдарынын негизги булагы

болгон. Кыргыздардын көнүмүш мыйзамы боюнча, бийлердин сотунда адвокаттар адвокаттын милдетин аткарганга уруксат берилген. Адвокаттар доогердин жана жоопкердин туугандары, же анын кардарларынын кызыкчылыгын коргоо үчүн атайын чакырылган башка адам болушу мүмкүн. Азыр Конституциянын 40-беренеси ар бир адам квалификациялуу юридикалык жардам алууга укуктуу. Мыйзамда каралган учурларда юридикалык жардам мамлекеттин эсебинен көрсөтүлөт. 2013-жылдын 1-февралына карата Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин реестринде акысыз юридикалык жардам көрсөткөн 213 адвокат катталган. Адвокаттык кызмат юридикалык жардам көрсөтүлгөндө негизги, бирок жалгыз эмес. Ошентип, ишканаларда, уюмдарда юридикалык консультанттар, юридикалык бөлүмдөр бар. Сотто кылмыш иштери боюнча коргоону айыпталуучунун жакын туугандары жүргүзө алышат (КЖКнын 44-ст.). Бирок, жарандардын жана юридикалык жактардын укуктары менен эркиндиктерин коргоонун негизги түйшүгүн адвокаттар көтөрүшөт. Эгемендүүлүктү алгандан бери Кыргызстан укуктук реформалар жолуна түштү. Сот тутумунун ажырагыс бөлүгү болгон Адвокатура институту дагы реформалардан өттү. Адвокатуранын отчетторунда “.... Реформа жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоону камсыз кылуу максатында эл аралык мыйзамдарды эске алуу менен жүргүзүлдү. Азыркы этапта жарандар юридикалык жардам алуу үчүн адвокаттарга көбүрөөк кайрылып жатышат, бул бара-бара Кыргыз Республикасында адвокаттык ишмердүүлүктүн жакшырышына алып келет. Ошентип, адвокаттык ишмердүүлүктү өркүндөтүү боюнча Концепциялар жана мамлекет кепилдеген юридикалык жардам системасы иштелип чыккан ...” . Адвокаттардын статусу кандай? Мыйзам чыгаруу деңгээлинде адвокаттын статусу Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 21-октябрындагы "Адвокаттык иш жөнүндө" мыйзамында бекитилген. Мыйзам адвокат менен кардардын ортосундагы укуктук мамилелердин негизги эрежелерин, анын ичинде көрсөтүлгөн юридикалык жардамдын сапатынын эң маанилүү параметрлерин аныктады. Ушул мыйзамга ылайык, Кыргыз Республикасында адвокаттык ишмердүүлүктү жөнгө салуунун укуктук негизи болуп Кыргыз Республикасынын Конституциясы, Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодекси, Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси, Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери саналат. Кыргыз Республикасынын башка ченемдик укуктук актылары катары. Адвокат тарабынан көрсөтүлүүчү юридикалык жардамдын сапатынын минималдуу деңгээли адвокаттык иштин концепциясында баяндалган: “... Адвокатура - бул жеке жана юридикалык жактарга алардын укуктарын, эркиндиктерин коргоодо квалификациялуу юридикалык жардам көрсөтүү боюнча адвокаттын иши жана мыйзамдуу кызыкчылыктары. Эдвокаси мамлекеттик лицензияланган иш. Адвокат адвокаттык ишмердүүлүк жүргүзүүгө лицензиясы бар Кыргыз Республикасынын жараны боло алат”. Кыргыз Республикасынын "Адвокаттык иш жөнүндө" Мыйзамынын 2-б. Өз кезегинде, лицензия Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлиги тарабынан талапкер тиешелүү экзаменден өткөндөн кийин берилет. “... Мыйзамга адвокат менен кардардын ортосунда укуктук мамилелер качан жана кандай негизде пайда болот деген маселе боюнча резолюция келип түшкөн . Мыйзам чыгаруучу ушуну менен адвокат менен болгон мамилелерде кардардын кызыкчылыгын коргойт, аларга жарандык укуктун ченемдерин кеңейтет жана адвокат менен болгон мамилелерде кардарга өзүнүн укуктарын коргоого мүмкүндүк берет. Кесиптик ишмердүүлүктү жүзөгө ашырууда "Адвокаттык иш жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 12-беренесине ылайык, адвокат төмөнкүлөргө укуктуу:

- бардык органдарда алардын атынан жарандардын жана юридикалык жактардын укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоого жана коргоого, тиешелүү маселелерди чечүүнү камтыган компетенциясынын чегинде менчигинин түрүнө карабастан, ишканалар, мекемелер жана уюмдар;

- жарандык, экономикалык, жазык иштери жана административдик укук бузуу иштери боюнча далил катары колдонула турган фактылар жөнүндө маалыматтарды чогултуу;

- күбөлөрдүн жазуу жүзүндөгү арыздарын алууга, аймакты текшерүүнүн жеке протоколдорун түзүүгө;

-менчигинин түрүнө карабастан ишканалардан, мекемелерден, уюмдардан жана жарандардан - алардын макулдугу менен документтерди же алардын көчүрмөлөрүн сурап алууга жана алууга;

-мыйзамдарда корголгон маалыматтарды кошпогондо, буйруктарды аткаруу үчүн зарыл болгон документтер жана материалдар менен менчигинин түрүнө карабастан ишканаларда, мекемелерде жана уюмдарда таанышуу ... ”

Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн натыйжасында жеке адамды жана коомду укуктук коргоо концепциясы практикалык гана эмес, белгилүү бир илимий баалуулукка ээ деп эсептеймин, мен болочоктогу юрист катары кесиптик милдеттердин мазмунун терең түшүнүү менен жардам берүү ыкмаларын такшалтуу абзел экенин билем.

Калктын аялуу катмарына акысыз юридикалык жардамдын мамлекеттик тутумун түзүү боюнча мамлекет бир канча долборлорду ишке ашырп келет. Сунуштар адвокат менен кардардын ортосундагы келишимдик реквизиттерди кеңейтүүгө, келишимдин предметине байланыштуу реквизиттерди кеңейтүүгө, иштин чыгымдарын төлөп берүүгө, тараптардын мамилелеринин купуялуулугун, алардын өз ара мамилелеринин негиздерин жана шарттарын сактоого негизделген кызматташтык. жоопкерчилик, анын ичинде мүлк, адвокаттын жоопкерчилиги аябай маанилуу.

Колдонулган адабияттар:

- 1.2010-жылдын 27-июнундагы Кыргыз Республикасынын Конституциясы.
- 2."Адвокаттык иш жөнүндө" Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 21-октябрындагы No 114 Мыйзамы.
- 3.2011-жылдын 15-мартындагы No 52 "Кыргыз Республикасынын Юстиция министрлигинин алдындагы Адвокаттык иш жүргүзүү укугуна лицензия алууга арыз берген адамдар үчүн квалификациялык экзаменди тапшыруу боюнча квалификациялык комиссия жөнүндө" жобо.
- 4.1999-жылдын 29-декабрындагы No146 Кыргыз Республикасынын Жарандык процесстик кодекси.
- 5.Кыргыз Республикасынын 2004-жылдын 4-августундагы No 106 Эмгек кодекси.
- 6.2003-жылдын 30-августундагы No 201 Кыргыз Республикасынын Үй-бүлө кодекси.
- 7.Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 30-июлундагы No 135 "Кыргыз Республикасындагы арбитраждык соттор жөнүндө" Мыйзамы.
- 8.Кыргыз Республикасынын 2002-жылдын 5-июлундагы No113 "Аксакалдар соттору жөнүндө" Мыйзамы.
- 9."Адвокаттык иш жөнүндө" Кыргыз Республикасынын 1999-жылдын 21-октябрындагы No 114 Мыйзамы.

Асанов А.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Равшанбеков Б.Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ

КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРИН АДАТ БОЮНЧА УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ

Аннотация

Макалада үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү: кудалашуу, никеге туруу, балдарды тарбиялоо, улуу кишилерге жана ата-энелерге кыргыздардын каада-салт мыйзамдарына ылайык сый мамилелер каралат. Заманбап мезгилде элдин каралып жаткан салттарынын сакталышын камсыз кылуунун маанилүүлүгүнө көңүл бурулган.

Түйүндүү сөздөр: үй-бүлө, нике, кудалашуу, калың, тарбия, адат, салт.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ КЫРГЫЗОВ ПО ОБЫЧНОМУ ПРАВУ

Аннотация

В статье рассматриваются особенности регулирования семейных отношений: сватовства, заключения брака, воспитания детей, уважения к старшим и родителям по обычному праву кыргызов. Акцентируется внимание на важности обеспечения соблюдения рассмотренных традиций народа и в современное время.

Ключевые слова: семья, брак, сватовство, калым, воспитание, обычное право, уважение, традиции.

LEGAL REGULATION OF FAMILY RELATIONS KYRGYZ PEOPLE BY USUAL LAW

Annotation

The article examines the features of the regulation of family relations: matchmaking, marriage, raising children, respect for elders and parents according to the customary law of the Kyrgyz people. Attention is focused on the importance of ensuring compliance with the considered traditions of the people in modern times.

Key words: family, marriage, matchmaking, dowry, upbringing, customary law, respect, traditions.

Кыргыздардын арасындагы үй-бүлөнүн социалдык институтунун жана нике, тууганчылык, энелик жана аталык институттарын, балдарды социалдык жактан коргоо жана андан келип чыккан камкорчулук институттарынын өзгөчөлүктөрү көчмөндөр чарбасынын өзгөчөлүктөрү жана тарыхый калыптанган, кылымдарды карыткан каада-салттары менен аныкталат.

Дал ушул нике жана үй-бүлө ченемдери азыркы доордо тигил же бул деңгээлде сакталып калган кыргыздардын адат мыйзамынын эң туруктуу компоненти болуп саналат. Адатта нике жана үй-бүлө укуктарынын негизги институттарын карап чыгуу, алардын маданий жана күнүмдүк көрүнүшүнүн, социалдык-укуктук мамилелеринин жана моралдык-этикалык баалуулуктарынын толук образын калыптандырууга чыныгы мүмкүнчүлүк берилген.

Л.Морган тарабынан калыбына келтирилген үй-бүлөлүк өнүгүүнүн жалпы мыйзамдары кыргыз үй-бүлөсүнүн эволюциясы жөнүндөгү маселеге толук ылайыктуу. Алардын негизинде С.М. Абрамзон кыргыздардын үй-бүлөлүк уюмунун бир нече эволюциялык формаларын белгилейт:

1. Матриархаттан патриархатка өтүүнүн натыйжасында пайда болгон ири патриархалдык-үй-бүлөлүк жамаат (б.з.ч. 1200-700);

2. Патриархалдык-үй-бүлөлүк жамааттын жарым-жартылай ыдырашынын натыйжасында пайда болгон чакан (жеке) үй-бүлө (биздин замандын 1-миң жылдыктын ортосунда);

3. Үй бүлөгө байланышкан топ (бир атанын балдары), бул жалпы ата-бабалардын урпактары, көбүнчө үчүнчү, төртүнчү, бешинчи муундарда тууганчылык жана менчик менен гана байланышпаган үй-бүлөлөр тобу, ошондой эле жалпы жайыт жерлери, экономикалык кызыкчылыктар (б.з. 1-миң жылдыктын экинчи жарымы). Жамааттардын жаңы түрлөрүн

түзүүнүн демилгечилери жакын туугандык жана экономикалык максатка ылайык топтошкон үй-бүлөлөр;

4.Үй бүлөгө байланыштуу топтордун жаңы социалдык-экономикалык мамилелерге адаптацияланышынын натыйжасында пайда болгон жана аймактык принципке негизделген бейтааныш адамдарды камтыган айылдык жамаат (XIX кылымдын экинчи жарымы - XX кылымдын башы)[1].

С.М. Абрамзон, өнүгүүнүн бардык баскычтарында, кыргыздардын арасындагы үй-бүлөлүк уюм белгилүү бир өзгөрүүлөргө дуушар болгон, бирок бул өзгөрүүлөр өтө жай болуп, сапаттык радикалдуу мүнөзгө ээ болгон эмес.

Албетте, ар бир коомдо үй-бүлө институту өзүнүн милдеттери, структурасы жана социалдык ролу менен айырмаланат. Бирок, ошол эле учурда, бардык коомдордун жалпылыктары бар, жана ушул көз караштан алганда, үй-бүлө - бул универсалдуу социалдык бирдик, ар кандай коомдун түзүүчү маанилүү бөлүгү. Үй-бүлөнүн ар тараптуулугу анын социалдык функцияларында байкалат, алардын эң маанилүүсү төмөнкүлөр:

- калктын көбөйүшү (же репродуктивдик функция);
- социалдаштыруу жана билим берүү. Дал ушул үй-бүлөдө баштапкы социалдашуу, ата-энелердин тажрыйбасын жана билимин балдарга өткөрүп берүү;
- кам көрүү жана коргоо (психологиялык жана материалдык-тиричилик функциясы);
- социалдык өзүн-өзү аныктоо.

Бул функциялардын универсалдуулугуна карабастан, көчмөн коомдо алардын ар бири өзүнчө конкреттүү мазмунга ээ болушкан. Ар бир көчмөн үчүн үй-бүлөнүн репродуктивдик милдети өзгөчө мааниге ээ болгон, айрыкча эркек балдардын төрөлүшү, генеалогиянын улануучулары жана менчик мурасчылары. Уулдун жоктугу үй-бүлө үчүн чоң трагедия болчу. Баласыз адам тамыры жок деп аталып, социалдык иерархиялык тепкичте уулду болгондорго караганда төмөнкү орунду ээлейт эле.

Баштапкы социалдашуу процессинде балдар, биринчи кезекте, айлана-чөйрөгө ыңгайлашууга үйрөтүлчү. Көчмөндөрдүн балдары жөө баса электе эле ат мингенге көнүп калышканы белгилүү. Үй-бүлөдө тарбия эң катуу адеп-ахлак принциптерине негизделген - чынчылдык, эмгекчилдик, жан аябастык, улууларды урматтоо, жөнөкөйлүк ж.б.

В.В.Радлов Алтайда саякаттап жүрүп: «Чынчылдык жана түздөн-түз мамиле кошуна элдердин эч кимисине мүнөздүү эмес. Бир дагы боз үй кулпуланган эмес, эч кандай койчусуз жана эч кандай көзөмөлсүз мал жайылат жана эч кандай уурдалган нерсе болбойт. Мен алардын чынчылдыгына бир нече жолу ынандым. Мен бир боз үйгө акча толгон капчыкты таштап кеттим, алар мага жүз чакырым алыстыкка жөнөтүп жиберешти "[4]

Алсыздарга, карыларга жана балдарга кам көрүү жана аларды колдоо ар бир үй-бүлөдө кадимки көрүнүш болгон. Кыргыздар, көчмөндөр дүйнөсүнүн башка элдери сыяктуу эле, ата-энелерине өзгөчө урмат-сый менен мамиле кылышкан. Карыларга кам көрүү, аларга урмат-сый көрсөтүү жана тийиштүү колдоо көрсөтүү милдети балдардын табигый милдети катары кабыл алынган. Социалдык колдоо жана коопсуздук функциясы бир гана жеке үй-бүлөнүн рамкасы менен чектелип калбастан, анын чегинен чыгып, бардык туугандарына жайылтылган.

Кыргыз үй-бүлөсүнүн социалдык өзүн-өзү аныктоо функциясы үй-бүлө мүчөлөрүнө белгилүү социалдык статусту камсыз кылууда чагылдырылган. Урууга таандык болуу өзгөчө мааниге ээ болгон. Ар бир көчмөн бала кезинен баштап, жетинчи муунга чейин (жети ата) бардык ата-бабаларын сөзсүз түрдө өз тектүү санжыраны билүүгө милдеттүү болчу. Кандай гана чоочун адам болбосун, ал кимдин уулу болгонун жана ата-бабаларын тизмеге кошпой калган кайсы уруунун шылдыңына кабылганын сурай алышат.

Кыргыздардын каада-салт укуктарынын ченемдери үй-бүлөлүк жашоонун бардык чөйрөсүн, күйөөсү менен аялынын, ата-энеси менен баласынын, жакындарынын ортосундагы мамилелердин ар түрдүүлүгүн камтыйт. Арийне, үй-бүлөнүн жашоо цикли, анын баштапкы баскычы никеден башталат.

Никеге туруунун жол-жобосун жөнгө салуучу салттуу укуктун ченемдери мурунку көчмөн элдердин көпчүлүгүндө - кыргыздарда, казактарда, хакастарда, каракалпактарда,

калмактарда дал келет. Мындай окшоштуктар көпчүлүк изилдөөчүлөрдүн изилдөөлөрүндө белгиленген - Дыренкова Н.П., Абрамзон С.М., Кисляков Н.А., Джумагулова А.Д. жана башка.

Көчмөн элдер арасында никенин басымдуу түрү экзогамиялык нике болгон. "Адатта, эреже боюнча, жетинчи муунга караганда эркек урпакта бир ата-бабанын урпактарынын ортосундагы никеге уруксат берилген" - деп баса белгилеген С.М.Абрамзон, экзогамиянын бул түрүн "муун" деп атады [1].

Белгилүү болгондой, бул тыюу салуу заманбап мезгилде өз таасирин тийгизип, көпчүлүк кыргыз үй-бүлөлөрүндө жетинчи муунга чейин тыгыз байланышкан никеге тыюу салат. Инцесттин тыюу салынышы жана экзогамиянын келип чыгышы көпчүлүк элдердин үй-бүлөлүк уюмунун эволюциясындагы табигый көрүнүш, көчмөн элдердин арасында мындай нике ченемдери байыркы түрк доорунда да болгон.

Адатта "сөөк жаңыртуу" деп аталган кош-кландык никени - сөөктүн жаңылануусун шарттары жөнгө салынган. Бул каада-салттын маңызы, бир кезде патронимдердин өкүлдөрүнүн ортосунда никеге туруп, кийинки муундагы балдардын ошол эле топторунун ортосундагы никеге үндөгөн, бул никени жаңыртууну билдирген.

Кыргыздардын ортосундагы нике - бул бири-бирине жана балдарга, алардын тукумдарына карата укуктарын жана милдеттерин белгилөө менен, тарыхый шартталган, санкцияланган жана кадимки укуктун ченемдери менен жөнгө салынган эркектер менен аялдардын ортосундагы мамилелердин формасы. Башка сөз менен айтканда, нике бул үй-бүлөнү түзүүнүн жана аны көзөмөлдөөнүн салттуу каражаты, коомдун өзүн-өзү сактоонун жана жөнгө салуунун куралдарынын, жолдорунун, каражаттарынын бири.

Адат боюнча никенин төмөнкү формалары белгилүү:

- кутум никеси "жакшылап алышуу" (достук жол менен алмашуу) - ар-намыс никеси;
- ала качуу жолу менен никеге туруу;
- левират жана сорат нике;
- көп аялдуу нике.

"Жакшылап алышуу" кутум никеси этап-этабы менен аяктады. К.Нурбеков кыргыздардын баш кошуусунун төмөнкү баскычтарын аныктайт: биринчи баскычы - ширеңке (куда түшүү), экинчи этабы - кыздын калымын төлөө (калың), үчүнчү этабы - нике (нике кыю) [2].

Биринчи этапта, ширеңке жасоодон тышкары, күйөө менен келиндин ортосунда сөйкө салуу болуп, Европа элдеринин шакек алмашуусуна окшош болгон. Кун төлөгөндөн кийин, кызды салтанаттуу түрдө алып кетишкен. Үчүнчү этап, нике менен бирге үйлөнүү үлпөтү менен коштолчу (той).

Кудачылык - бул күйөө менен келиндин өкүлдөрүнүн ортосунда калыңдын жана септин өлчөмү, үйлөнүү тою жөнүндө макулдашуу болгон. Келечектеги кудалардын ортосунда түзүлгөн макулдашуу өз ара "баталашуу" (бата) менен бекемделчу. Андан кийин кызга сөйкөлөрдү тагып, "сыргалуу кыз" деп аташкан, бул анын баш кошконунун белгиси болгон.

Кудачылык ырым-жырымдары белектерди алмашуу менен коштолуп, биримдиктин чыңдалышына жана туугандар ортосунда достук мамиленин орношуна шарт түзгөн. Кыргыздар балдарынын баш кошуусуна өзгөчө жоопкерчилик менен мамиле кылышкан. Эреже боюнча, кызды сурап баруудан мурда кыздын уруу тобу жөнүндө маалымат чогултулган, анткени нике аркылуу жаңы үй-бүлөлүк мамилелер пайда болгон.

Кыздын өзүнүн жана анын ата-энесинин, айрыкча энесинин физикалык жана моралдык сапаттары маанилүү болгон, кыргыз эл макалында бекеринен айтылган эмес - «эшигин көрүп төрүнө өт, энесин көрүп кызын ал». Кудачылыктан же болбосо берилген батаны аткаруудан баш тартуу күйөө баланы катуу кемсинтүү катары бааланган жана көп учурда топтордун узак убакытка созулган чыр-чатактарына себеп болгон.

Кыргызстанда Совет бийлиги орногонго чейин, үй-бүлөлүк укук, кыргыздын салттуу коомунун укуктук тутумунун ажырагыс бөлүгү катары, каада-салт укугу (адат), ал эми айрым региондордо - шарият менен көрсөтүлгөн. Бүгүнкү күнгө чейин, азыркы Кыргызстан азыркы

учурда светтик мамлекет болгонуна карабастан, адатта үй-бүлөлүк жана нике мамилелерине байланыштуу адаттын айрым нормаларын сактоо фактыларын айтууга болот [3].

Кыргыз Республикасында болуп жаткан конституциялык-укуктук реформалардын негизинде үй-бүлөгө жана балдарды туура тарбиялоодо ата-энелердин ролуна көңүл бурулуп, руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарга көбүрөөк маани берүлүүдө .

Колдонулган адабияттар:

- 1.Абрамзон С.М. Кыргызы и их этно-генетические и историко-культурные связи. Ф.: 1990.
- 2.Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917г.г.) [Текст] / Б.И. Борубашов. – Бишкек, 2009. –284 с.
- 3.Нурбеков К. История государства и права Киргизской ССР. Изд. 2-е без изм. и доп. Бишкек: КГУ, 1999. -129.
- 4.Омуралиева Г.О. Историческое развитие института брачного договора в Кыргызской Республике. Вестник экономической безопасности. 2018;(1):214-9.
- 5.Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных. тюркских племен [Текст] / В.В. Радлов. - ч. V. - СПб., 1885. – 599с.
- 6.Сооронкулова К.С. Обычное право и современная правовая система Кыргызской Республики. Дис. ... канд. юрид. наук. /12.00.01/ Бишкек. 2009.
- 7.Ж.Ч.Тегизбекова.Кыргызстан. Обычное право Калым и приданое. Вестник КазНУ 2011. Алматы.
- 8.Эреже Токмакского чрезвычайного съезда биев 1893 года. Глава VI §26. В кн. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана. Учебное пособие. Том I / Сост. Б.И. Борубашов. Б.: 2008.

*Акматабеков К.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Маматкулов Э.М., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ПРАВО НА ТОВАРНЫЙ ЗНАК И ЗНАК ОБСЛУЖИВАНИЕ

Аннотация

Юридическое лицо, являющееся коммерческой организацией, выступает в гражданском обороте под своим фирменным наименованием, которое определяется в его учредительных документах и включается в единый государственный реестр юридических лиц при государственной регистрации юридического лица.

Сегодня, в условиях научно-технического прогресса и глобализации, количество товаров, предлагаемых потребителям, увеличивается. Чтобы вести успешный бизнес, производитель должен отличать свою продукцию от многих других аналогичных товаров. Решить эту проблему можно с помощью индивидуализации, одной из которых является бренд.

В соответствии с Гражданским кодексом Кыргызской Республики (далее - Гражданский кодекс Кыргызской Республики) основным назначением товарного знака является индивидуализация товаров юридических лиц или индивидуальных предпринимателей. Визитная карточка покупателя, часть фирменного стиля, видимая и запоминающаяся составляющая всех компаний, торговые марки могут рассказать об основных направлениях ее работы, не облегчая идентификацию продукции того или иного производителя. и модные тенденции в дизайне при разработке бренда.

Ключевые слова: знак, товар, закон, авторское право, юридическое лицо, марка, торговля, защита, государство, потребители.

ТОВАРДЫК БЕЛГИНИН АЛУУНУН УКУГУ ЖАНА ТЕЙЛӨӨ БЕЛГИСИ

Аннотация

Коммерциялык уюм болуп саналган юридикалык жак өзүнүн уюштуруу документтеринде аныкталган жана юридикалык жакты мамлекеттик каттоодо юридикалык жактардын бирдиктүү мамлекеттик реестрине киргизилген жарандык жүгүртүмдө өзүнүн фирмалык аталышы менен иш алып барат.

Учурда, илимий-техникалык прогресстин жана ааламдашуу шартында, керектөөчүгө сунушталган товарлардын саны көбөйүүдө. Ишкердик ишти ийгиликтүү жүзөгө ашыруу үчүн өндүрүүчү өз продукциясын башка адамдардын ушул сыяктуу көптөгөн товарларынан айырмалап турушу керек. Бул көйгөйдү индивидуалдаштыруу жолу менен чечүүгө болот, алардын бири соода маркасы. Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексине (мындан ары - Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси) ылайык товардык белгинин негизги максаты юридикалык жактардын же жеке ишкерлердин товарларын жекелештирүү болуп саналат. Сатып алуучу үчүн визиттик карточка, корпоративдик стилдин бир бөлүгү, бардык ишканалардын көзгө урунарлык жана унутулгус компоненти болуу, соода белгилери тигил же бул өндүрүүчүнүн продукциясын идентификациялоону жеңилдетпестен, анын ишинин негизги багыттары жөнүндө да айта алат. жана соода маркаларын иштеп чыгуу учурунда дизайндыгы мода тенденциялары.

Түйүндүү сөздөр: белги, продукт, мыйзам, автордук укук, юридикалык жак, бренд, соода, коргоо, мамлекет, керектөөчүлөр.

TRADEMARK AND SERVICE MARK RIGHT

Annotation

A legal entity that is a commercial organization acts in civil circulation under its company name, which is determined in its constituent documents and included in the unified state register of legal entities upon state registration of a legal entity.

Today, in the conditions of scientific and technological progress and globalization, the number of goods offered to consumers is increasing. To run a successful business, a manufacturer must distinguish its products from many other similar products. This problem can be solved with the help of individualization, one of which is the brand.

In accordance with the Civil Code of the Kyrgyz Republic (hereinafter - the Civil Code of the Kyrgyz Republic), the main purpose of a trademark is the individualization of goods of legal entities or individual entrepreneurs. The business card of the buyer, part of the corporate identity, a visible and memorable component of all companies, trademarks can tell about the main directions of its work, without facilitating the identification of the products of a particular manufacturer. and fashion trends in design when developing a brand.

Key words: sign, product, law, copyright, legal entity, brand, trade, protection, state, consumers.

Товарный знак — динамично развивающееся средство индивидуализации, заслуживающее серьезного внимания с точки зрения его правового регулирования.

Первые упоминания о торговой марке на территории государства относятся к глубокой древности. Позже товарный знак назывался тамгой, и он был обычным товарным знаком, передавался по наследству, использовался как человеческая рука и служил бытовым символом. Письмо также было признаком принадлежности к определенному владельцу. Гончары штамповали тамгу на керамике, артефактах, ремесленниках и каменщиках и утверждали, что они принадлежат артефакту. С развитием ремесел и торговли возросла роль специальных знаков, отражающих не только принадлежность продукта какому-либо человеку, но и качество продукта. Стигма стала играть эту роль. Этикетка указывает на то, что продукт соответствует определенным требованиям, и производитель несет ответственность за продукт, на котором имеется этот знак. Это связано с тем, что покупателям важно знать, чью продукцию они покупают, ведь качество изделий, изготовленных разными мастерами, может сильно различаться. Торговые марки составляют значительную часть активов крупных российских и международных компаний. Увеличение количества регистраций товарных знаков вызвало много споров из-за возникновения множества юридических конфликтов по поводу различной интеллектуальной собственности. Фактически, существуют разные, иногда противоречащие друг другу юридические позиции по одному и тому же вопросу.

В доктрине 60-80 гг. была представлена точка зрения И. Э. Мамиофа, который писал о том, что «товарным знаком является отражение в общественном сознании объективно существующей установленной связи между специфическими потребительскими свойствами товара определенного рода и характерной внешней чертой этого товара или его упаковки [Мамиофа, И. Э. Понятие и определение товарного знака / И. Э. Мамиофа. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1981].

Регистрация права на товарный знак и знак обслуживания носит территориальный характер, то есть право на охрану своего товарного знака юридические лица и индивидуальные предприниматели получают только в тех странах, в которых они получили свидетельство о регистрации своего товарного знака в соответствующих регистрационных органах. Международная охрана, то есть получение единого охранного документа в нескольких странах, возможна, например на территории Европейского союза. Регистрация товарного знака в соответствии с Мадридским соглашением и протоколом к нему часто ошибочно называется международной регистрацией; на самом деле регистрации проводят национальные ведомства, международной (единой) является только заявка.

Правообладатель товарного знака может контролировать не любое использование своего товарного знака, а лишь использование его в гражданском обороте, в частности:

- на товарах, на этикетках, упаковках этих товаров, которые производятся, продаются, рекламируются или иным образом вводятся в гражданский оборот либо хранятся или перевозятся с этой целью;

- «при выполнении работ, оказании услуг (в случае знака обслуживания);

- на документации, связанной с введением товаров в гражданский оборот;

- в предложениях к продаже товаров, выполнении работ, оказании услуг, а также в объявлениях, на вывесках и в рекламе;

- в сети Интернет, в частности, в доменном имени и при других способах адресации».

Не подлежат контролю со стороны правообладателя такие виды использования товарного знака, как:

- упоминание его в нерекламных целях;

- использование на товарах, которые уже были введены в оборот самим правообладателем или с его согласия (например, при пользовании купленным товаром, на котором изображён товарный знак или при дальнейшей перепродаже такого товара);

- использование в личных целях;

- другие виды использования, не связанные с введением товаров (услуг) в гражданский оборот.

Товарные знаки могут быть изобразительными, словесными, комбинированными, звуковыми, трехмерными — представляющими собой упаковку товаров или сами товары. Кроме того, могут быть, конечно, защищены и цветовые решения товарных знаков, то есть товарный знак защищается в той цветовой гамме, в которой он был подан на регистрацию.

Современные потребности правового регулирования товарных знаков требуют модернизации для обеспечения и облегчения реализации исключительных прав юридических лиц. В связи с этим сегодня актуальна объективная необходимость комплексного изучения товарного знака как средства индивидуализации. Исходя из положений действующего законодательства, можно публиковать более широкий спектр объектов, классифицируемых по разным основаниям для государственной регистрации.

В зависимости от формы выражения словесные, графические, объемные и другие символы или их комбинации различны, они могут быть зарегистрированы в любом цвете или цветовом сочетании. Все товарные знаки также должны быть разделены на отдельные знаки, предназначенные для индивидуализации товаров одного лица, и коллективные знаки, производимые или продаваемые лицами, принадлежащими к этой ассоциации и имеющие общие характеристики качества или другие общие характеристики. Интересным вопросом в области законодательства о товарных знаках является вопрос идентификации авторов товарных знаков. В законе рассматривается понятие «авторство», например, в отношении произведений науки, литературы и искусства, изобретений, промышленных образцов и промышленных образцов. В нормативной базе для товарных знаков речь идет о правообладателе. В литературе предлагается взглянуть на этот вопрос с точки зрения авторского права.

Если субъект желает стать обладателем исключительного права на товарный знак, он должен подать заявку на товарный знак и пройти соответствующую процедуру государственной регистрации товарного знака.

Достаточно остро в настоящее время стоит проблема столкновения исключительных прав на товарные знаки с правами на другие объекты интеллектуальной собственности, что обусловлено пересечением сфер их действий. Другой спорный вопрос - конфликт между правами на товарные знаки и названиями некоммерческих организаций - названиями СМИ и объектами, не включенными в список интеллектуальной собственности согласно действующему законодательству. Правоприменительная практика выбирает разные, порой противоречивые подходы к разрешению этих конфликтов. Эта ситуация примечательна и требует создания четких механизмов правового регулирования этих отношений.

Использованная литература:

1. Бузанов В. «Интеллектуальная собственность» на коммерческое обозначение // Хозяйство и право. 2003. № 12.
2. Бутенко Л. Административные споры, связанные с недобросовестной конкуренцией при использовании исключительных прав на товарные знаки // Интеллектуальная собственность. Промышленная собственность. 2005. № 3.
3. Венецианов М. Ответственность за пользование чужим товарным знаком, промышленным образцом и фирмой // Еженедельник советской юстиции. 1927. № 18.
4. Вихард И.К. Промышленная собственность и конкуренция нелегкие отношения? // Вестник Министерства Российской Федерации по антимонопольной политике и поддержке предпринимательства. 2000. № 6.
5. Гаврилов Э. Судебные споры по вопросам интеллектуальной собственности // Хозяйство и право. 2000. № 2.
6. Мамяева И. Э. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1981]

*Имамидинова Ш.А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Равшанбеков Б.Р., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТТОРДУН УКУКТУК МАКАМЫНЫН ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА МАЗМУНУ

Аннотация

Макалада сот бийлигинин алып жүрүүчүсү катары судьялардын укуктарынын, милдеттеринин жана жоопкерчилигинин деңгээлинде укуктук макамынын элементтери каралды. Бул милдеттерди аң-сезимдүү, абийирдүүлүк менен гана аткарбастан, ошондой эле алардын ыйгарым укуктарын жигердүү жүзөгө ашыруу болжолдонот. Мамлекет тарабынан жүктөлгөн функцияларды абийирдүүлүк менен ишке ашыруу зарылдыгы аныкталды.

Түйүндүү сөздөр: макам, судья, сот, укук, милдет, ак ниет, жоопкерчилик, ар-намыс.

ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА СУДЕЙ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье рассматривается статус судьи, как носителя судебной власти. Раскрываются элементы правового статуса судей на уровне их прав, обязанностей и ответственности. Предполагается не только осознанное, добросовестное исполнение обязанностей, но и активная реализация их полномочий. Обусловливается необходимость добросовестного осуществления возложенных на них государством функций.

Ключевые слова: статус, судья, право, обязанности, добросовестное исполнение, ответственность, честь.

CONCEPT AND CONTENT OF THE LEGAL STATUS OF JUDGES IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article examines the status of a judge as a carrier of judicial power. The elements of the legal status of judges at the level of their rights, duties and responsibilities are revealed. It is assumed not only a conscious, conscientious performance of duties, but also the active implementation of their powers. The necessity of conscientious implementation of the functions assigned to them by the state is determined.

Key words: status, judge, right, duties, good faith, responsibility, honor.

Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана "Кыргыз Республикасынын Судьяларынын макамы жөнүндө" Конституциялык мыйзамы судьялардын укуктук макамын жөнгө салат. Ага ылайык, судья Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана Конституциялык мыйзамда белгиленген тартипте сот адилеттигин жүзөгө ашырууга ыйгарым укуктуу, туруктуу негизде өзүнүн милдеттерин аткарат жана сот бийлигинин алып жүрүүчүсү болуп саналат. [1] Юридикалык адабияттарда судьянын жарандык жана жазык сот өндүрүшүндөгү процесстик кызмат ордуна, анын ыйгарым укуктарына, компетенциясына, ишинин принциптерине байланыштуу маселелерге көп көңүл бурулат. Бирок, судьялардын укуктук макамынын уюштуруучулук аспектиери жана ченемдик укуктук өбөлгөлөрү менен байланышкан көйгөйлөр окумуштуулар тарабынан жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес. Судьянын укуктук макамынын элементтерин изилдөө, анын кызматтык абалынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу бир катар өзгөчөлүктөргө ээ болгон башка макам элементтери менен катар анын укуктарынын, милдеттеринин жана жоопкерчиликтиринин талдоосун камтыйт. Бул укуктук макамдын элементтери судьянын жоопкерчилигине дагы таасир этет. Мыйзам ага кесиптештеринин, сот коомчулугунун жоопкерчилигин жүктөйт. ошондой судья укуктары менен милдеттерине карата бирдей позитивдүү мамилени өзүнө алат. Бул кырдаал укуктар менен милдеттердин, судьянын ыйгарым укуктарынын биримдигинин принцибине дал келет. Анын жооптуу ишмердүүлүгү милдеттерди аң-сезимдүү, абийирдүүлүк менен аткарууну гана эмес, ыйгарым укуктарды жигердүү жүзөгө ашырууну да көздөйт. Бул

зарылчылыкка байланыштуу судья ага мамлекет тарабынан жүктөлгөн функцияларды так аткаратууга милдеттенет.

Судьялардын укуктук макамынын мазмунун изилдеп жатканда, биринчи кезекте, "судья" түшүнүгүнүн өзүн аныктоо керек. Тармактык ченемдик актыларда судья, мыйзамда белгиленген тартипте, ушул кызматка дайындалган кесипкөй сот бийлигин алып жүрүүчү судья катары аныкталат. [1]

Чет мамлекеттерде, тактап айтканда КМШ өлкөлөрүндө, ченемдик-укуктук актыларында судьянын укуктук макамынын аныктамасы берилет. Мисалы, 1996-жылдын 26-мартындагы Молдова Республикасынын "Соттордун макамы жөнүндөгү" мыйзамына ылайык, судья конституциялык ыйгарым укуктарын кесиптик негизде жүзөгө ашырууга ыйгарым укуктуу адам деп аныкталат; Казакстан Республикасынын 2000-жылдын 25-декабрындагы "Казакстан Республикасынын сот тутуму жана судьяларынын макамы жөнүндөгү" конституциялык мыйзамына ылайык, судья - сот адилеттигин жүзөгө ашырууга конституциялык ыйгарым укук берилген жана өзүнүн милдеттерин аткарган адам катары аныкталат.[8] "Россия Федерациясынын судьяларынын макамы жөнүндөгү" мыйзамына ылайык, судьялар конституциялык сот адилеттигин жүзөгө ашырган жана ж.б.өз милдеттерин кесиптик негизде аткарган адамдар саналат.

Судьянын макамы анын инсандыгына, квалификациясына жана жүрүм-турумуна карата, ыйгарым укуктарын талаптагыдай аткарбаганы үчүн жоопкерчиликти жогорулатуу, материалдык, социалдык камсыздоо жана башка кепилдиктер менен аныкталат.

Судьянын макамы кызматка киришкен күндөн тартып пайда болот жана судьяны кызмат ордунан бошотуу жана судьянын ыйгарым укуктары токтотулгандыгы жөнүндө акт түзүлгөн күндөн тартып токтотулат. Судья ант берген учурдан тартып кызматына киришти деп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын бардык сотторунун судьялары бирдиктүү статуска ээ жана тиешелүү сотторду уюштуруу жана процесстик иши жөнүндө мыйзамдарда аныкталган ыйгарым укуктары менен гана айырмаланат.[1]

Ошол эле учурда, судьянын ыйгарым укуктары сот адилеттигин жүзөгө ашыруу менен гана чектелбейт, анткени сот бийлигинин башка функциялары дагы бар (сот көзөмөлү, ченем жаратуу функциясы, жарандардын даттанууларын жана башка кайрылууларын кароо ж.б.) жалпысынан сот бийлиги түшүнүгүндө камтылган. Судья сот тутумун кесипкөй жана туруктуу негизде жүзөгө ашырууга ыйгарым укуктуу. Ал мамлекеттик бюджеттен төлөнүүчү кызматты ээлейт. Сот тутумун дайындоонун негизинде судья өзүнүн ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырганда төмөнкүлөргө милдеттүү:

1) процесстик мыйзамдардын ченемдеринин талаптарына ылайык иштерди жана материалдарды өз өндүрүшү үчүн өз убагында кабыл алууга;

2) ар бир ишти кыска мөөнөттө карап чыгуу, б.а. процесстик экономиканын талаптарын камсыз кылуу;

3) иштерди жана материалдарды процесстик формага так ылайык кароого;

4) судья тарабынан кабыл алынган процесстик иш-аракеттер объективдүүлүктүн, сабаттуулуктун, негиздүүлүктүн жана жүйөлүүлүктүн талаптарына жооп бериши керек.

Бул талаптарды бузуу көбүнчө жогорку бийлик органдары тарабынан сот чечимдеринин жокко чыгарылышына же өзгөрүшүнө алып келет. С.С. Алексеев туура белгилегендей, мыйзамды колдонуунун ар кандай актысы үч тобуна жооп бериши керек: анын мазмунуна, документтик формасына жана жарыялоо тартибине багытталган милдеттүү шарттарына. [4]

Сот иши катаал процесстик режимде жүрүшү зарыл, анткени судьянын ар бир чечими жана иш-аракети тиешелүү процесстик ченемдер менен жөнгө салынат. Демек, бул ченемдер жөнүндө төмөнкүлөрдү айтууга болот:

а) белгилүү бир моделди, иштерди жана материалдарды кароодо судьянын ишинин мисалын билдирет;

б) өзүнүн карамагында турган мыйзамдарда каралган процесстик жана укуктук каражаттардын комплексин караштырууга;

в)анын ишине, ошондой эле ал кабыл алган процесстик аракеттерге карата конкреттүү талаптарды камтышы керек;

г)сот иши мыйзамдын талаптарына ылайык келбеген учурларда судьяга таасир этүү чараларын караштырат.

Соттон белгилүү бир иш боюнча отчет берүүнү эч кимдин талап кылууга укугу жок. Сот адилеттигин жүзөгө ашырууда ар кандай кийлигишүүлөргө тыюу салынат. Судьянын чечим кабыл алуусуна таасир этүүгө аракет жасаган күнөөлүү адамдар мыйзамда каралган жоопкерчиликке тартылышы мүмкүн.

Колдонулган адабияттар

1.2008-жылдын 9-июлундагы № 141 "Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын конституциялык Мыйзамы (Кыргыз Республикасынын 2020-жылдын 11-апрелиндеги № 40 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

2.2017-жылдын 2-февралындагы № 20 Кыргыз Республикасынын Жазык-процесстик кодекси (КР 2020-жылдын 4-июнундагы № 57 Мыйзамынын редакциясына ылайык)

3.Абилкаиров М. Закон - немой судья, судья - говорящий закон // Правовая реформа в Казахстане. 2003. № 3. С. 46-47.

4.Алексеев С.С. Проблемы теории права. Т.2 Свердловск: Свердл. юрид. ин-т, 1973. С.294-295,

5.Кечекьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.: Акад. наук СССР, 1958. С.58.

6.Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы. Учебник для юридических вузов факультетов. Изд. 7-е, перераб. и доп. / Под ред. К.Ф. Гуценко. М.: ЗЕРЦАЛО-М, 2002. С. 226.

7.Клеандров М.И. Судебные системы государств участников СНГ: законодательное обеспечение. М.: Юрист, 2002. С. 271; 316.

8.Сулейменова Г.Ж., Тусупбеков Р.Т. Жазык-процесстик жоопкерчилиги: өзгөчөлүгү жана көйгөйлөрү // Мыйзам жана мамлекет. 2001. № 2. С. 44-499.

9.Сулейменова Г.Ж. Казакстан Республикасынын судьяларынын укуктук статусу: түшүнүгү жана мазмуну. // Казакстан Республикасынын укуктук мамлекет катары калыптануу жана өнүгүү маселелери. Эл аралык конференциянын материалдары. Алматы: КазМЮА, 2005. С. 460–467.

*Аманбек уулу А., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Калбаев Ж.О., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

ЖУМУШЧУЛАРДЫН ЭМГЕК УКУКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ КОРГООНУН ЖОЛДОРУ

Аннотация

Макалада жумушчулардын эмгек укуктарынын маселелери каралган. Көңүл жумушчулардын укуктарын коргоо боюнча мамлекеттик кепилдикти камсыз кылуунун маанилүүлүгүнө бурулган. Эл аралык тажрыйбаны изилдөө боюнча авторлордун айрым сунуштары айтылган.

Түйүндүү сөздөр: кызматкер, жумуш берүүчү, келишим, укуктарды бузуу, аларды коргоо.

ТРУДОВЫЕ ПРАВА РАБОТНИКОВ И СПОСОБЫ ИХ ЗАЩИТЫ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы трудовых прав работников. Акцентируется внимание на важности обеспечения государственной гарантии защиты прав работников. Высказаны некоторые рекомендации авторов по изучению международного опыта.

Ключевые слова: работник, работодатель, договор, нарушение прав, их защита.

LABOR RIGHTS OF EMPLOYEES AND METHODS OF THEIR PROTECTION

Annotation

The article deals with the issues of labor rights of workers. Attention is focused on the importance of ensuring the state guarantee for the protection of workers' rights. Some recommendations of the authors on the study of international experience are expressed.

Key words: employee, employer, contract, violation of rights, their protection.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасында эмгек чөйрөсүндөгү абал өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Кызматкердин кызыкчылыктары жана укуктары көбүнчө иш берүүчүнүн өз кызыкчылыгындагы иш-аракеттеринде көптөгөн учурларда жоголуп, экинчи кезекке өтүп кетет. Көбүнчө, бир катар башка жагдайлар кызматкердин кызыкчылыктарын жана укуктарын көмүскөдө калтырат. Натыйжада жалданма жумушчулардын эмгегин эксплуатациялоо күчөп, эмгек акынын деңгээли төмөндөйт. Мындан тышкары, алардын укуктары бузулуп, мыйзамдуу кызыкчылыктары бузулуп жатат. Бул терс көрүнүштөрдүн тизмеси толугу менен эмес, мындай практика бир нече ондогон жылдар бою, башкача айтканда, көзкарандысыздыкка жетишип, базар экономикасынын рельсине өткөндөн кийин өнүгүп келе жатат.

Иштин мындай абалына көптөгөн себептер бар, алардын арасында биздин кызматкерлердин менталитетине көңүл буруу керек. Укуктук нигилизм, б.а. мыйзамдын күчүнө толук ишенбөө, демек, анын жардамы менен биздин мыйзамдуу кызыкчылыктарыбызды коргоо биз үчүн чындык болуп калды. Укуктары бузулган кызматкерлер, мамлекет кызматкерлердин укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоонун так механизмин түзгөнүнө карабастан, ар кандай органдардан өтө сейрек коргоону сурашат.

Биринчиден, кызматкерлерди эмгек мыйзамдары менен тааныштыруу иштерин жүргүзүү керек, анткени практика көрсөткөндөй, жарандардын басымдуу көпчүлүгүнүн арасында эмгек субъектилери жана алар менен түздөн-түз байланышкан мамилелердин катышуучулары эмгек мыйзамдарын начар билдендиги менен туура чечмелеп, колдоно албагандыгы кеңири орун тапкан. Ошону менен бирге, мамлекеттик саясат Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 4-чу беренесинде көрсөтүлгөн принциптерге ылайык жүргүзүлүшү керек. Адамдын татыктуу жашоосун жана эркиндигин өнүгүүсүн камсыз кылган шарттарды түзүү үчүн Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 42-беренеси жана эмгек чөйрөсү буга түздөн-түз өбөлгө түзөт. [1] Эмгек мыйзамдарынын деңгээлинде, ушул

кырдаалдан натыйжалуу чыгуу үчүн, жумушчулардын эмгек укуктарын коргоо институтунун ролун күчөтүү зарылчыгы келип чыгууда.

Келишимдик жөнгө салуунун ар тараптуу өнүгүүсүнүн шартында эмгек мыйзамдарынын маанилүү максаты эмгек укуктарынын мамлекеттик кепилдиктерин белгилөө болуп саналат. Бул мамлекеттин бардык кызматкерлер үчүн кепилдиктерди (жумушка алууда, башка жумушка которууда, эмгек акысын төлөөдө, эмгек өргүүсүнүн узактыгында ж.б.) жана эмгек мамилелеринин катышуучуларынын ортосундагы макулдашуу тартибин, ошондой эле жеке жана жамааттык талаш-тартыштарды чечүүнүн тартиби белгилөөдө турат.

Жумуш дүйнөсүндө пайда болгон мамилелер укуктук жөнгө салууну талап кылат. Коомдун өнүгүү деңгээли көп жагынан коомдук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун натыйжалуулугу менен аныкталат. Адамдын эмгекке болгон укугу адамдын негизги укуктарын билдирет, ал эми мыйзамдуулуктун абалы жана бул укукту жүзөгө ашырууда иштин чыныгы абалы коомдун цивилизациясынын көрсөткүчү болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1999-жылдын 15-мартындагы № 149 токтому менен Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик эмгек инспекциясы түзүлгөн. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 10-февралындагы №87 "Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдарын реформалоого байланыштуу уюштуруу чаралары жөнүндө" токтомуна ылайык Мамлекеттик эмгек инспекциясы Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Мамлекеттик техникалык коопсуздук жана экологиялык инспекциянын курамына кирген жана.[2]

Эмгекти коргоо жана эмгек мамилелеринин мамлекеттик инспекторлору эмгек мыйзамдарын, эмгекти коргоо талаптарын жана эмгек мыйзамдарынын ченемдерин камтыган башка ченемдик укуктук актылардын сакталышын көзөмөлдөө жана контролдоону текшерүүлөр, экспертизалар, мыйзам бузууларды четтетүү боюнча милдеттүү буйруктарды берүү, күнөөлүүлөрдү мыйзамдарга ылайык жоопко тартуу укугуна ээ.

Өндүрүштөгү аварияларды жана кесиптик ооруларды иликтөөнүн жана каттоонун белгиленген тартибинин сакталышына контролду жүзөгө ашырат, өндүрүштөгү кырсыктарды териштирүү боюнча пикир келишпестиктер болгон учурда корутунду берет, ошондой эле белгиленген тартипте өндүрүштөгү кырсыктарды териштирет.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык административдик укук бузуулар жөнүндө иштерди карайт. Жарандардын эмгек укуктарынын бузулушу жөнүндө арыздарын, даттанууларын жана башка кайрылууларын карайт, аныкталган мыйзам бузууларды четтетүү жана бузулган укуктарды калыбына келтирүү боюнча чараларды көрөт жана жарандарды кабыл алат, кеңеш берет. Жумушчулардын эмгек укуктары боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзөт, жумуш берүүчүлөрдү жана кызматкерлерди эмгек мыйзамдары жана эмгекти коргоо боюнча окутууга көмөктөшөт.

Жыл сайын Кыргыз Республикасынын жарандарынан алардын эмгек укуктарынын бузулушу жөнүндө суроолор менен 1000ден ашуун арыздар жана кайрылуулар келип түшөт, ошондой эле бир жылда өндүрүштө болгон 130га жакын жол кырсыктары иликтенет. Ошондуктан, эмгек укугу бузулган жумушчулар аталган аймактык инспекцияларга кайрылса болот.

Тилекке каршы, бүгүнкү күндө дагы мамлекеттик органдар бул көйгөйлөргө комплекстүү жана ошол эле учурда дифференциалдашкан мамиленин зарылдыгын толук эске алышкан жок, ошону менен өзүнөн өзү жарылуучу кырдаалды жаратууда.

Эмгек мамилелерин жөнгө салууга ашыкча кийлигишүүдөн алыс болуп, мамлекет жумушчуларды иш берүүчү менен иш жүзүндө жалгыз калтырат.

Жарандардын эмгек укуктарын коргоо мамлекеттин конституциялык милдети болуп саналат.

Кызматкерлердин эмгек укуктары ар кандай жолдор менен корголот. Алардын негизгилерине төмөнкүлөр кирет: эмгек мыйзамдарынын сакталышына мамлекеттик көзөмөл жана контроль, профсоюздар тарабынан жумушчулардын эмгек укуктарын коргоо, Кыргыз

Республикасынын Эмгек кодекси менен белгиленген эмгекчилердин эмгек укуктарын өз алдынча коргоо.

Ошондой эле, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык, эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери жана Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери анын укуктук тутумунун ажырагыс бөлүгү экендигин эске алуу керек. Бул эмгекти эл аралык укуктук жөнгө салуу тажрыйбасын жана аны колдонууну изилдөө зарылдыгын билдирет.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасында мамлекеттик эмгек инспекциясы жана жумушчулардын укуктарын органдарынын ишин өнүктүрүүнү жана өркүндөтүүнү улантуу максатында бир катар олуттуу көйгөйлөрдү чечүү керек.

Көйгөйлөрдүн катарында: мамлекеттик эмгек инспекторлорунун жетишсиз саны, инспекторлордун эмгек акысынын төмөндүгү, мамлекеттик инспекторлорду окутуу жана квалификациясын жогорулатуу тутумунун жоктугу, кемчиликсиз эмгекти башкаруу тутуму жана башкалар.

Ошондой эле республикада мамлекеттик эмес ишканаларды жана уюмдарды текшерүүгө чектөө киргизилгендигин белгилей кетүү керек.

Эмгек мигранттарынын укуктарын коргоо жаатындагы эл аралык тажрыйбаны жана Кыргызстан андан үйрөнө турган пайдалуу тажрыйбаны талдоого өзгөчө көңүл буруу керек. Акыркы он жылдыктарда көптөгөн өлкөлөр өздөрүнүн турмушундагы маанилүү социалдык-экономикалык көрүнүш жана мүнөздүү жалпы белгилери жана айырмачылыктары менен айырмаланган стратегияларды иштеп чыгышкан. Алардын тажрыйбасы менен таанышуу жана изилдөө натыйжасында жумушлардын укуктарын коргоо багытында "Коопсуз иш үчүн" мамлекеттик программасы иштелип чыгышы сунушталууда.

Колдонулган адабияттар:

1.Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2021-жылдын 11-апрелинде Кыргыз Республикасынын референдуму (жалпы элдик добуш берүү) тарабынан кабыл алынган.

2.Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 10-февралындагы №87 "Кыргыз Республикасынын аткаруу бийлигинин органдарын реформалоого байланыштуу уюштуруу чаралары жөнүндө" токтому.

3.Кыргыз Республикасынын Эмгек кодекси. Бишкек шаары, 2004-жылдын 4-августу N 106(2019-жылдын 31-декабрындагы N 150 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык)

4.Кэтрин Андерсон. Luca Barbone. Эмгек мигранттардын укуктарын коргоо жаатындагы эл аралык тажрыйба жана анын Кыргызстанда колдонулушу. Б.2015 .

Калмаматова А.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова
Эзенкул кызы Э., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова

ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЛЮ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

Рассмотрение данной темы является логическим продолжением изучения норм гражданского законодательства, посвященным регулированию одного из важнейших институтов гражданского права - права собственности. Земельное право относится к числу древнейших отраслей права не только в Кыргызстане, но и в других странах. После революции 1917 г. возникло советское земельное право. Прошло больше двадцати лет с начала 90-х гг., когда началась земельная реформа в нашей стране. С тех пор земельное законодательство сильно изменилось. Государственная собственность на землю перестала быть исключительной. Ныне существует частная и публичная (государственная и муниципальная) собственность на землю. Земля признана недвижимым имуществом, она стала предметом купли-продажи, совершения иных сделок. Формирование рыночных отношений, экономические реформы не могли не отразиться на содержании земельного законодательства.

Ключевые слова: право, недвижимость, собственность, реформа, имущество, купля-продажа, рыночные отношения, отрасль, государство, земля.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖЕР МЕНЧИГИ

Аннотация

Бул теманы кароо жарандык укуктун эң маанилүү институттарынын бири – менчик укуктарын жөнгө салууга арналган жарандык укуктун ченемдерин изилдөөнүн логикалык уландысы болуп саналат. Жер укугу Кыргызстанда гана эмес, башка өлкөлөрдө да эң байыркы укук тармактарынын бири. 1917-жылдагы революциядан кийин советтик жер мыйзамы пайда болгон. Өлкөбүздө жер реформасы башталган 90-жылдардын башынан бери жыйырма жылдан ашык убакыт өттү. Ошондон бери жер мыйзамы бир топ өзгөрдү. Жерге мамлекеттик менчик эксклюзивдүү болбой калды. Азыр жерге жеке жана мамлекеттик (мамлекеттик жана муниципалдык) менчик бар. Жер кыймылсыз мүлк катары таанылган, ал сатуу-сатып алуу, башка бүтүмдөрдүн предмети болуп калган. Рыноктук мамилелердин калыптанышы, экономикалык реформалар жер закондорунун мазмунуна таасирин тийгизбей койгон жок.

Түйүндүү сөздөр: мыйзам, кыймылсыз мүлк, мүлк, реформа, мүлк, сатуу-сатып алуу, рынок мамилелери, өнөр жай, мамлекет, жер.

LAND OWNERSHIP IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

Consideration of this topic is a logical continuation of the study of the norms of civil legislation dedicated to the regulation of one of the most important institutions of civil law - property rights. Land law is one of the most ancient branches of law not only in Kyrgyzstan, but also in other countries. After the revolution of 1917, Soviet land law arose. More than twenty years have passed since the beginning of the 90s, when the land reform began in our country. Since then, land legislation has changed a lot. State ownership of land has ceased to be exclusive. Nowadays there is private and public (state and municipal) ownership of land. The land is recognized as real estate, it has become the subject of sale and purchase, other transactions. The formation of market relations, economic reforms could not but affect the content of land legislation.

Key words: law, property, reform, property, purchase and sale, market relations, industry, state, land.

Система земельного законодательства была введена одновременно с становлением государственности Кыргызской Республики. В первые годы существования государства издавались различные приказы, указы и распоряжения о владении и управлении землей и природными ресурсами. Однако долгое время не существовало единой системы земельных прав, и только в середине XIX века начался процесс реформирования земельных отношений, и именно в этот период были созданы условия для распределения прав на землю.

Период фрагментарного правового регулирования - с момента появления отдельных нормативных правовых норм в различных законодательных актах до XIX века;

- 1) Крестьянская реформа 18 век;
- 2) Советский период (1917-1990 гг.);

- 3) Период становления государственности КР (1991- 1993гг.);
- 4) Современный этап развития земельного законодательства (с 1993 г.)

Согласно Конституции Кыргызской Республики земля находится в государственной, муниципальной, частной и иных формах собственности. Земельное законодательство Кыргызской Республики определяет земли сельскохозяйственного и иного назначения, использование их для иных целей не допускается и не ограничивается. Использование такого земельного участка может осуществляться в пределах, определенных в соответствии с его целевым назначением. В государственную собственность входят земли, выделенные государственным землепользователям, земли лесного фонда, водные ресурсы, земли особо охраняемых природных территорий, заказники, земли приграничной зоны, земли Сельскохозяйственного перераспределительного фонда, пастбища в сельских поселениях, пастбища, не переданные в частную собственность, муниципальная собственность и частная собственность, а также отдаленные пастбища.

Право государственной собственности на землю осуществляют Правительство Кыргызской Республики - на всей территории республики и местные государственные администрации в пределах компетенции, установленной ГК КР.

Право на землю может быть приобретено за плату или бесплатно. Никто не может быть лишен права на земельный участок по основаниям, установленным законом.

Земельное законодательство Кыргызской Республики определяет земли сельскохозяйственного и иного назначения, использование их для иных целей не допускается или не ограничивается. Использование такого земельного участка может осуществляться в пределах, определенных его целевым назначением.

В юридической науке Г.А. Волков. Фактически считает, что при создании сельскохозяйственного кооператива на базе того или иного колхоза или совхоза его члены или работники становятся учредителями нового юридического лица и вносят уставный капитал земельными и имущественными долями. В противном случае создание сельскохозяйственной компании было бы невозможным. Таким образом, в большинстве случаев получившие право на землю добровольно включали ее в интеллектуальный капитал при реорганизации домашних обществ и товариществ, сельскохозяйственных производственных кооперативов, бывших колхозов, совхозов и других хозяйств, сельскохозяйственные компании. Именно эти вновь созданные сельскохозяйственные организации стали собственниками имущества, переданного им учредителями (участниками, членами).

Юридические науки Н.Н. Мельников, изучивший особенности внесения земельного участка в уставный капитал, высказывает опасения, что это на самом деле сговор. Следовательно, его следует оценивать с точки зрения существующих законов и отношений. Эти критерии считаются важными, если решение об учредительном договоре и формировании части уставного капитала основано на том факте, что резиденты остаются в их собственности и есть соответствующая запись в договоре и (или) учредительных документах.

Если условиями договора прописано состояние, согласно которому земля остается в собственности физических лиц и не переходит к сельскохозяйственной организации, то владение всеми возможными последствиями юридического лица, направленными на лишение собственника, считается нарушением прав землевладельцев. Следовательно, можно подать иск об устранении нарушений

В заключение отметим, необходимость внесения изменений в действующее законодательство для устранения существующих коллизий в судебной практике при признании права собственности на землю и обеспечения эффективной защиты прав и законных интересов граждан и организаций.

Использованная литература:

- 1.«Конституция Кыргызской Республики (Принята референдумом (всенародным голосованием) 27 июня 2010 года)»
- 2.«Гражданский Кодекс Кыргызской Республики. (гор. Бишкек, Дом Правительства 8 мая 1996 года № 15)»
- 3.«Земельный Кодекс Кыргызской Республики.(Принят Законодательным собранием Жогорку Кенеша Кыргызской Республики 30 апреля 1999 года. (В редакции Законов КР от 25 июля 2006 года N 126, 26 мая 2009 года N 171))»
- 4.Беляева З.С., Землякова Г.Л., Устюкова В.В. и др. Право собственности на землю в России и ЕС: правовые проблемы: Сб. статей / Отв. ред. И.А. Иконницкая. М.: Wolters Kluwer, 2009.
- 5.Веденин Н.Н. Аграрное право: Учебник. М., 2000. С. 124; Ведышева Н.О. Право граждан на земельную долю: Дис.... канд. юрид. наук. С. 94, 118.
- 6.Волков Г.А. О проекте Федерального закона «Об упорядочении отношений собственности, возникших при приватизации земель сельскохозяйственного назначения» // Экологическое право. 2007. №1. С. 12 - 18.
- 7.Грачкова Ю.Л. Судебные споры о праве собственности на доли в праве собственности на земельный участок сельскохозяйственного назначения // Актуальные проблемы права. 2012. №2. С. 174.
- 8.Духно Н.А., Чубуков Г.В. Земельный правовой порядок и ответственность / Н.А. Духно, Г.В. Чубуковы. - М., 2016. С. 51.

*Мамазакирова А.А., магистрант
МНУ имени К.Ш.Токтомаматова*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ И ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье рассмотрены проблемы международных организаций в области защиты прав человека в Кыргызской Республике. Исследована деятельность международных организаций в реализации норм и принципов международного права в Кыргызской Республике. Изучены проблемы прав и свобод человек, как у нас охраняются и защищаются международными организациями

Ключевые слова: юридический словарь, мировой опыт, международные организации, Фонд ООН в сфере народонаселения UNFPA, ЮНИСЕФ, СОРОС, международные права, стандарт в области защиты прав.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭЛ АРАЛЫК УКУКТУН НОРМАЛАРЫН ЖАНА ПРИНЦИПТЕРИН ИШКЕ АШЫРУУ БОЮНЧА ЭЛ АРАЛЫК УЮМДАРДЫН ИШИ

Аннотация

Макалада Кыргыз Республикасындагы адам укуктарын коргоо жаатындагы эл аралык уюмдардын көйгөйлөрү каралат. Кыргыз Республикасында эл аралык укуктун нормаларын жана принциптерин ишке ашыруу боюнча эл аралык уюмдардын ишмердүүлүгү изилденген. Адам укуктарынын жана эркиндигинин көйгөйлөрү, бизди эл аралык уюмдар кантип коргоп, коргоп жатканы изилденди.

Түйүндүү сөздөр: укуктук сөздүк, дүйнөлүк тажрыйба, эл аралык уюмдар, БУУнун калкты жайгаштыруу фонду ЮНФПА, ЮНИСЕФ, СОРОС, эл аралык укук, укуктарды коргоо жаатындагы стандарт.

ACTIVITIES OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE IMPLEMENTATION OF THE NORMS AND PRINCIPLES OF INTERNATIONAL LAW IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The problems of international organizations in the field of human rights protection in the Kyrgyz Republic were considered. The activities of international organizations in the implementation of the norms and principles of international law in the Kyrgyz Republic have been studied. The problems of human rights and freedoms were studied, how we are protected and protected by international organizations

Key words: legal dictionary, world experience, international organizations, United Nations Population Fund UNFPA, UNICEF, SOROS, international law, standard in the field of protection of rights.

С момента приобретения суверенитета с 1994 года представительство международных организаций Фонд ООН в сфере народонаселения UNFPA, ЮНИСЕФ, СОРОС в Кыргызстане оказывает помощь, нацеленную на защиту и совершенствование детей. Основываясь Конвенцией о правах ребенка, ЮНИСЕФ сконцентрирует свои старания на совершенствовании политики по защите детей, использовании стабильных преобразований в жизни детей и формировании среды, содействующей их полновесному развитию. Представительство ЮНИСЕФ в Кыргызской Республике, которое открылось в 1994 году, стало основным партнером Правительства по улучшению положения детей и обеспечению реализации их прав, как это закреплено в Конвенции ООН о правах ребенка. Программа ЮНИСЕФ на 2016-2018 годы нацелена на формирование стабильной структуры, которая сумеет охватить каждого ребенка в республике и создаст условия для участия ее молодых граждан в механизмах принятия решений и формирования мира. В соглашении с государственными организациями и лидерами гражданского сообщества в разных странах, Международные организации благоприятствует защите и поддержке прав детей на удобное, здоровое и беззаботное детство. В частности, организация реализует программы в областях социокультурной политики, здравоохранения и питания, раннего становления и воспитания, а также поддержки детей.

Международные организации периодически проводят исследовательские и ситуативные анализы состояния детей в стране для того, чтобы демонстрировать и отыскать рекомендации

для общегосударственных структур по вопросам детской нищеты и социальной поддержки детей. Прогрессивная деятельность заставляет ЮНИСЕФ увеличить диапазон знаний и оптимизировать действия управленцев, отвечающих за благополучие детей и их семей, на региональном и местном уровнях. Эта новейшая программа окутывает всевозможные отрасли: здравоохранение и снабжение, образование и становление детей раннего возраста, защита детей от дискриминации, угнетения и презрения, социокультурная политика, электроснабжение, профилактика и гигиена, уменьшение риска разрушительных бедствий, упрочение мира и молодежная политика.

В соглашении с иными агентствами ООН Международная организация (ЮНИСЕФ) выполнила также «Государственную программу Кыргызской Республики по борьбе с ВИЧ/СПИДом 2006 - 2010гг». Задача которой было выучить всех детей в возрасте от 11 до 18 лет мировоззренческим навыкам, делая акцент на профилактике заражения ВИЧ и отказе от использования наркотиков. Международные организации втягивают детей и подростков в вынесение решений, сказывающихся на их жизнь, и делает их участие важным. ЮНИСЕФ способствует их участию в общенациональных семинарах для детей и взрослых, где принимаются постановления на всевозможных уровнях и дискутируют такие вопросы, как обеспеченность, качество и результативность медицинского обслуживания, образования и социокультурной защиты.

Консульство ЮНИСЕФ в Кыргызской Республике, которое открылось в 1994 году, стало основным партнером Правительства по усовершенствованию состояния детей и обеспечению реализации их прав, как это прикреплено в Конвенции ООН о правах ребенка. Во время таких встреч особенное внимание акцентируется семьям и детям из незащищённых слоёв общества, а также тем, трудности которых, как и само их существование, нередко остаются «невидимыми» и не воспринятыми обществом.

В одном из наименее благоустроенных жилмассивов Бишкека - Келечек, -где в большинстве проживают семьи внутренних мигрантов, в Баткенской области, -одной из беднейших на юге республики, Международные организации поддерживают работу внешкольных клубов, которые содействуют детям совершенствовать свои способности. Еще один вариант, помогающий молодежи приобретать жизненные навыки и находить механизмы самозащиты, - это время проведения спортом. Сообща с Федерацией футбола Кыргызстана Международная организация (ЮНИСЕФ) проводит акции по профилактике ВИЧ/СПИДа. Для тренеров устроят семинары, где говорится о том, как лучше достичь взаимоотношения с детьми, как помочь им защитить себя, противостоять риску негативного поведения и найти необходимую информацию. Молодежные лидеры разрабатывают игры, которые помогут их сверстникам привить необходимые жизненные навыки. Визит президента ФИФА Блаттера в Бишкек разволновал молодежь Кыргызстана. Международные организации в Кыргызстане располагаются в состоянии беспрестанной готовности защищать главные права детей и женщин в случае крайней необходимости и гарантировать, чтобы были удовлетворены их главные надобности в соответствии с его мандатом. ЮНИСЕФ плотно трудится с остальными агентствами ООН и Министерством чрезвычайных ситуаций Кыргызской Республики. В основные структуры помощи Международная организация (ЮНИСЕФ) в чрезвычайных ситуациях входят обслуживание водой и санитария, психосоциальной помощь, образование, медицинские услуги для женщин и детей, витаминные добавки и иммунизация. Международные организации отреагировали на насилие в много этнических городах Ош и Джалал-Абад на юге Кыргызстана в июне 2010 г. прежде всего обеспечением стратегически значимых запасов, таких медицинские препараты, общесемейные наборы для чистой воды. Также были открыты 45 детских площадок в пострадавших сообществах и оказана психосоциальная поддержка женщинам и детям. К началу учебного года в тесном сотрудничестве с Министерством образования и науки устроена кампании «Добро Пожаловать в Школу». На месте пострадавшей школы были поставлены палаточки, укомплектованные мебелью, учебным и оздоровительным материалом. С Министерством здравоохранения пройдены тренинги по управлению диареей,

предложены витаминно - минеральные добавки - «Гулазык» и ЮНИМИКС, и устроена вакцинация детей до 5 лет от полиомиелита. В целом предьявленная помощь окутала более 1 миллиона человек. Также хочется проанализировать рапорт НПО о осуществлении Кыргызской Республикой Международного договора о гражданских и политических правах в Комитет ООН по правам человека.

Серьёзные беспокойства гражданского общества вселяет не выполнение Кыргызстаном межгосударственных поручительств, пренебрежение постановлений и инструкций правовых органов ООН и инициатив правозащитных организаций, т.к. это пагубно сказывается на закономерностях в области прав человека. В нем в частности говорится, что институт Омбудсмана (Акыйкатчы) КР не приведен в соблюдение с Парижскими принципами, т.к. противоречит независимости и достоверности процесса перевыборов и высвобождения от должности. Государством не осуществлены должные меры на конституционном уровне - Положения Закона КР «Об Омбудсмене (Акыйкатчы)» не приведены в соблюдении с Конституцией КР и другими нормами законодательства, не исполнены инструкции по разработке принципов для переизбрания на эту должность. В свою очередь, Кыргызстан не выполнил инструкции CERD по приведению законодательства в соответствие с КЛРД, что рассматривается одной из причин немогущности антидискриминационной политики правительства. Результативность актуализации норм международного права предопределяется от продуктивности национально-правовой имплементации. Если речь идет о реализации норм международного права в сфере внутригосударственных отношений, то предотвращение несоблюдения надлежащих норм, такая реализация необходима единообразно реализоваться в государствах, юридически связанных данными нормами. В связи с этим, предстаёт правомерным базовые вопросы национально-правовой имплементации оптимизировать не только на внутригосударственном подуровне, но и в сфере межправительственных отношений. Необходимо подписание договора, в котором были бы прикреплены базовые правила национально-правовой интеграции международно-правовых соглашений. Принимая во внимание всеобщее нормативное наследие, на изначальном этапе было бы предпочтительно заключить такой контракт в рамках Содружества Независимых государств.

Использованная литература:

1. Конституция Кыргызской Республики от 27 июля 2010 года.
2. Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года.
3. Устав ООН // [Электронный ресурс].
4. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН от 24 октября 1970 года// Действующее международное право в трех томах. Составители Ю. М. Колосов и Э.С. Кривчикова. - М.; Издательство Московского независимого института международного права, 1996.-Т. 1.
5. О международных договорах Кыргызской Республики от 24 апреля 2014 года № 64// [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.toktom.kg Богуславский, М. М. Международное частное право/ М. М. Богуславский. - М.: Юристъ, 2014
6. Бойцова В.В. Служба защиты прав человека и гражданина. Мировой опыт. М. 2009 г.
7. Буткевич, В. Г. Соотношение внутригосударственного и международного права. В.Г.Буткевич. - Киев: Вища школа, 1980. -311с.

*Сатыбалдиев Б.З., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ
Эсеналиев К.Э., магистрант
К.Ш.Токтомаматов атындагы ЭАУ*

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМДЫН СТАТУСУН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУНУН КЕПИЛДИКТЕРИНИН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ

Аннотация

Макалада адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктеринин укуктук кепилдиктери жөнүндө сөз болот. Укуктук кепилдиктердин түшүнүгү берилген, өзгөчөлүктөрү жана мазмуну ачылган.

Түйүндүү сөздөр: адамдын жана жарандын укуктук кепилдиктери, белгилери, укуктары, эркиндиктери жана милдеттери.

ОСНОВНЫЕ ПРИЗНАКИ ЮРИДИЧЕСКИХ ГАРАНТИЙ РЕАЛИЗАЦИИ СТАТУСА ЛИЧНОСТИ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы юридических гарантий прав и свобод человека и гражданина. Дается понятие юридических гарантий, раскрываются признаки и содержание.

Ключевые слова: юридические гарантии, признаки, права, свободы и обязанности человека и гражданина.

BASIC FEATURES OF LEGAL GUARANTEES FOR IMPLEMENTATION OF PERSONAL STATUS IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Annotation

The article deals with the issues of legal guarantees of human and civil rights and freedoms. The concept of legal guarantees is given, features and content are revealed.

Key words: legal guarantees, signs, rights, freedoms and duties of a person and a citizen.

Кыргыз Республикасында болуп жаткан укуктук, соттук жана административдик реформалар биринчи кезекте көптөгөн инсандардын укуктарын жана эркиндиктерин кепилдөөгө багытталган.

Кепилдиктердин түрлөрүнүн бири болуп адамдын жана жарандын негизги укуктарынын, эркиндиктеринин жана милдеттеринин юридикалык (атайын) кепилдиктери саналат. Адамдын укуктары менен эркиндиктеринин укуктук кепилдиктерине тутумдуу мамиле кылуу алардын түшүнүгүн туура аныктоого мүмкүндүк берет. Укуктук кепилдиктер деп адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин Кыргыз Республикасынын Конституциясында жана мамлекеттин башка ченемдик укуктук актыларында таануу жана бекемдөө менен алардын ушул мамлекеттин бардык укук коргоо иш-аракеттери тарабынан жүзөгө ашырылышын камсыз кылуу деп түшүнүү керек. [1].

Кыргыз Республикасында жеке адамдын статусун юридикалык каражат катары жүзөгө ашыруунун укуктук кепилдиктеринин төмөнкүдөй негизги өзгөчөлүктөрү, алардын чындыгы боюнча укуктар менен эркиндиктердин ишке ашуу даражасы, алардын милдеттерин аткаруу жана алардын мыйзамдуу болушунун мыйзамдуулугу жоопкерчиликке көз каранды.

Биринчиден, укуктар менен эркиндиктердин укуктук кепилдиктери мамлекеттик органдардын, жергиликтүү бийлик органдарынын, коомдук-саясий уюмдардын жана кызмат адамдарынын жеке жактын укуктук статусун жүзөгө ашырууга байланыштуу маселелерди чечүү боюнча компетенциясы менен аныкталат, бул органдарга жана кызмат адамдарына зарыл ыйгарым укуктарды берет.

Экинчиден, инсан статусун ишке ашырууну камсыз кылуу максатында мыйзамда көрсөтүлгөн иш-чаралардын комплексин колдонуу тиешелүү ыйгарым укуктарга ээ мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, коомдук-саясий уюмдардын жана кызмат адамдарынын милдети.

Үчүнчүдөн, адамдын укуктары менен эркиндиктерин жүзөгө ашырууга байланыштуу милдеттерди аткарбаганы же өз убагында аткарбаганы үчүн мамлекеттик органдар, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, коомдук-саясий уюмдар жана кызмат адамдары катары жоопкерчиликти белгилөө.

Төртүнчүдөн, инсандын укуктары менен эркиндиктеринин бузулушун калыбына келтирүү, аларга келтирилген моралдык жана материалдык чыгымдардын ордун толтуруу, кылмыш же болбосо жорукту жасаган күнөлүү адамды юридикалык жоопкерчиликке тартылышын талап кылуу милдети ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдардына, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, коомдук-саясий уюмдардына жана кызмат адамдарына жүктөлөт.

Адамдын жана жарандын укуктарынын жана эркиндиктеринин укуктук кепилдиктерин ишке ашыруу механизмде төмөнкү элементтерди бөлүп кароого болот: адамды жана жаранды өзүнүн укуктары, эркиндиктери жана милдеттери жөнүндө маалымдоо; тиешелүү укуктардын жана милдеттердин адамга таандык болушунун негиздерин так белгилөө, алардын көлөмүн, конкреттүү мазмунун жана пайдалануу чектерин аныктоо менен байланышкан маселелердин спектрин белгилөө; укуктарды жана эркиндиктерди сактоо, коргоо жана коргоо процессинде колдонулууга тийиш болгон мыйзамдуу каражаттарды аныктоо; инсандын укуктары менен эркиндиктерин жүзөгө ашыруу иш-аракетине байланыштуу болгон органды (адамды) түзүү; мыйзамдарга ылайык инсан статусун ишке ашырууга байланыштуу иш-чараларды түздөн-түз жасоо; укуктарды жана эркиндиктерди бузууга каршы мыйзамдуу чараларды колдонуу, белгилүү бир адамдын бузулган укугун калыбына келтирүү.

Укуктук кепилдиктер жеке адамдардын статусун ишке ашыруу процессин түздөн-түз камсыз кылат. Алардын көрүнүшү жана аракети укуктун, эркиндиктин же милдеттенменин мүнөзү менен, ошондой эле айрым юридикалык фактылар же укуктук структуралар менен байланыштуу. Укуктук кепилдиктердеги өзгөчө орунду коопсуздук же коргоо мүнөзүндөгү компетенттүү органдардын аткаруучу иш-аракеттери ээлейт. Ошол эле учурда чыгарылган укук коргоо актылары адамдын жана жарандын өз укуктары менен эркиндиктерин түздөн-түз жүзөгө ашыруу процессинде юридикалык фактылар катары иш алып барат. Алар конкреттүү укук бузууларга түрткү боолот, б.а. алар пайда болот, өзгөрөт же токтотулат.

Укуктук статусту жүзөгө ашыруунун укуктук кепилдиктери адамдын жана жарандын укуктарын (эркиндиктерин) жүзөгө ашырууга, милдеттерди аткаруунун мыйзамдуулугуна жана жоопкерчиликке тартуу мыйзамдуулугуна багытталгандыгын белгилей кетүү маанилүү. Себеби, кызматтык милдеттерин аткарууда адам алардын мыйзамдарда белгиленген укуктарына ээ жана талаптагыдай аткарышы керек. Мыйзамдуу жоопкерчиликке тартылган учурда, жарандын укугу бар жана ал процессуалдык процедуранын чегинде мыйзамдарга ылайык гана жоопко тартылышы керек [3].

Адамдын жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин ишке ашыруунун укуктук кепилдиктерин кепилдиктердин эки негизги тобуна бөлүүгө болот: анын жүзөгө ашырылышын камсыздоо жана анын корголушун камсыз кылуу.

Ишке ашыруунун укуктук кепилдиктери жарандардын өз укуктарын пайдалануусуна, милдеттерин аткаруусуна жана аларды сот жообуна тартуунун мыйзамдуулугуна багытталган. Коргоо кепилдиктери, эреже катары, статус бузулганда, аны колдонууда тоскоолдуктар жаралган учурда колдонулат. Биринчи топко укуктардын жана эркиндиктердин чектерин аныктаган ченемдер кирет; алардын колдонуудагы мыйзамдарда көрсөтүлүшү; аларды ээлик кылуу жана түздөн-түз пайдалануу менен байланышкан юридикалык фактылар; ишке ашыруунун процедуралык формалары; алардын мыйзамдуу жана жигердүү жүзөгө ашырылышына түрткү берүүчү стимулдаштыруучу чаралар жана артыкчылыктар.

Укуктук кепилдиктердин экинчи тобу укуктарды жана эркиндиктерди коргоонун механизмдеринен жана институттарынан турат: конституциялык көзөмөл жана көзөмөл; адамдын укуктары менен эркиндиктерин бузгандыгы үчүн күнөөлүүлөрдү коргоо чаралары жана жоопкерчилик чаралары; контролдоонун жана көзөмөлдүн процесстик формалары; жеке

укуктарын бузуунун алдын алуу жана алдын алуу каражаттары, мыйзамда белгиленген башка чаралар [4].

Укуктар, эркиндиктер жана милдеттенмелер жөн гана жарыяланбастан, мыйзамдын ченемдери менен бекитилген, бирок бул жетишсиз, анткени укуктун ченемдери бузулуп, андан кийин укуктар менен эркиндиктерди коргоонун мамлекеттик-укуктук механизми иштей баштайт. жарандар өз милдеттерин аткарышат. Бул иш-аракетти бардык мамлекеттик органдар жүзөгө ашырат. Мыйзам конституциялык түзүлүштүн кадимки негиздеринин борбордук элементи болгондуктан, укуктук кепилдиктер саясий, экономикалык, социалдык жана моралдык жалпы кепилдиктерден келип чыгат. Юридикалык кепилдиктердин кепилдиктердин башка түрлөрүнөн айырмасы төмөнкүдөй. Эгерде жалпы экономикалык, саясий жана социалдык-моралдык кепилдиктер адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттенмелерин ишке ашыруунун өбөлгөсү болсо, анда мыйзам чыгаруу иш-аракеттеринин натыйжасында мамлекет тарабынан белгиленген укуктук кепилдиктер адамдын жана жарандын укуктарын, эркиндиктерин жана милдеттерин конкреттүү жүзөгө ашыруу жана аларды мыйзамсыз кол салуулардан жана укук бузуулардан коргоо [5].

Юридикалык (атайын) кепилдиктер жана жалпы кепилдиктер бири-бири менен тыгыз байланышта. Мисал катары жалпы экономикалык кепилдиктер менен тыгыз байланышты, алар Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 17-беренесинде баяндалгандыгын жана экономикалык мейкиндиктин биримдигин, товарлардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн жана каржы ресурстарынын эркин жүгүртүлүшүн, атаандаштыкты жана эркиндикти колдоо экономикалык иш-аракетке кепилдик берилет. Кыргыз Республикасында менчиктин жеке, мамлекеттик, муниципалдык жана башка түрлөрү бирдей деңгээлде таанылат жана корголот, ошону менен алардын негизинде биздин өлкөдө базар мамилелери курулат.

Ушул эле тыгыз байланыш укуктук кепилдиктер менен жалпы саясий кепилдиктердин ортосунда да бар. Коомдун саясий тутумунун укуктук кепилдиктерин аныктоосу Кыргыз Республикасында идеологиялык ар түрдүүлүк таанылып, эч кандай идеология мамлекеттик же милдеттүү түрдө орното албай тургандыгы, ошондой эле саясий ар түрдүүлүк жана көп партиялуу система таанылгандыгында көрүнүп турат.

Саясий институттардын өркүндөтүлүшү менен, шайлоо тутуму укуктук тутумдун өнүгүшүнө таасирин тийгизет, бирок бул процесс автоматтык түрдө эмес. Укуктук формалар саясаттын талаптарынан артта калышы мүмкүн. Бул артта калуучулук мамлекеттин жардамы менен жоюлуп жатат, ал укуктук формаларды саясий талаптарга шайкеш келтирет.

Ушундан улам, укуктук кепилдиктерди бекемдөө үчүн, Кыргыз Республикасын демократиялык, укуктук, светтик, социалдык башкаруудагы президенттик башкаруу формасына ээ болгон жана бекемдеген деп таанылган укуктук реформа өзгөчө мааниге ээ болууда.

Укуктук кепилдиктерди жалпы социалдык жана моралдык кепилдиктерден бөлүп кароого болбойт. Алардын өз ара байланышы жана көз карандылыгы төмөнкүлөрдөн көрүнөт. Руханий маданияттын деңгээли канчалык жогору болсо жарандар, алардын идеялык руху, адам жана жарандын укуктары менен эркиндиктерин бузууга чыдамсыз мамиле кылышат. Ошол эле учурда укуктук кепилдиктер адамдын эркин өнүгүүсүнө багытталган. Коомдо укуктук ченемдерди турмушка ашыруунун социалдык-моралдык аспектиси барган сайын актуалдуу болуп, укуктук ченемдерди акырындык менен коомдук өзүн-өзү жөнгө салуунун ченемдерине айлантуу процессин чагылдырат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. 2021-жылы 11-апрелде кабыл алынган. 2021-жылдын 5-майында мыйзамдуу күчүнө кирген.

2. Арабаев А.А. Конституционное право Кыргызской Республики: Учебное пособие.— Бишкек: КГЮА, 2005.— 120с.3

3.Хазов Е.Н. Юридические гарантии основных прав свобод и обязанностей человека и гражданина в России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук / Санкт-Петербургский университет МВД РФ. Санкт-Петербург, 1997.

4.Мигачев Ю.И. Понятие и виды юридических гарантий. Государство и право. 2000. № 11. С.96-98.

5.Хазов Е.Н. Гарантии конституционных прав и свобод человека и гражданина в России. Москва, 2004

6.Хазов Е.Н., Хазова В.Е. Юридические гарантии прав и свобод человека и гражданина и механизм их реализации. Вестник Московского университета МВД России. 2017 г. №5. стр.121-123.

7.Хазов Е.Н. Понятие, содержание и особенности экономических гарантий конституционных прав и свобод человека и гражданина. Право и жизнь. 2010. № 140 (2). С. 45-46.

*Zarnigor Hamrabaeva Öğretim Görevlisi
Uluslararası K.Ş.Toktomamatov Üniversitesi*

KIRGIZİSTAN'DAKİ ÇALIŞAN ÇOCUKLARIN HAKLARI VE ÇOCUKLARIN DEVLETLE İLETİŞİMİNDE İNOVASYON TEKNİKLERİNİN KULLANIMI

Öz

Çocuk hakları geçmişten günümüze sıklıkla ihlale uğramıştır. Özellikle son zamanlarda bütün dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgınıyla birlikte çocukların eğitimi aksamış, ailelerin ekonomik sorunlar yaşaması neticesinde çocuk işçiliği artmış ve buna paralel olarak çocuk hakları sorunu oldukça önemli bir hâl almıştır.

Bu makalede Kırgızistan'da çalışan çocukların çocuk haklarından ne ölçüde yararlandığı ve çalışma hayatının söz konusu çocukların sağlık ve eğitim noktasında ne gibi sorunları ortaya çıkardığı ve bunların sonucunda çocukların devletle iletişimde inovasyon tekniklerinin kullanımı araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: İnovasyon, Kırgızistan, Çocuk Hakları

КЫРГЫЗСТАНДА ИШТЕГЕН БАЛДАРДЫН УКУКТАРЫ ЖАНА БАЛДАРДЫН МАМЛЕКЕТ МЕНЕН БАЙЛАНЫШЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫК ТЕХНИКАНЫ КОЛДОНУУ

Аннотация

Балдар укугу илгертен азыркы күнгө чейин тебеленип келе жатат. Айрыкча акыркы мезгилде бүткүл дүйнөнү каптаган COVID-19 эпидемиясы менен балдардын билим алуусу үзгүлтүккө учурап, үй-бүлөлөрдүн экономикалык көйгөйлөрүнүн натыйжасында балдар эмгеги көбөйүп, ага катар эле балдардын укуктары маселеси да абдан маанилүү болуп калды.

Бул макалада Кыргызстандагы балдар күчүн пайдалануу жана бул балдардын ден соолугуна жана билим алуусуна канчалык деңгээлде кандай көйгөйлөрдү алып келери жана анын натыйжасында балдардын мамлекет менен байланышында инновациялык техниканы колдонуу маселеси изилденген.

Түйүндүү сөздөр: Инновация, Кыргызстан, Балдар укугу

THE RIGHTS OF CHILDREN WORKING IN KYRGYZSTAN AND THE USE OF INNOVATIVE TECHNIQUES IN CHILDREN'S RELATIONSHIP WITH THE STATE

Annotation

Children's rights have been violated frequently from past to present. Especially with the COVID-19 epidemic, which has affected the whole world recently, children's education has been disrupted, child labor has increased as a result of families' economic problems, and in parallel, the problem of children's rights has become very important.

In this article, it has been investigated to what extent working children in Kyrgyzstan benefit from children's rights and what problems the working brings about in terms of health and education of these children, and as a result of these, the use of innovation techniques in the communication of children with the state.

Keywords: Innovation, Kyrgyzstan, Child Rights

Yüzyıllardır göçebe yaşayan Kırgızlar, Sovyetler Birliği zamanında yerleşik hayata geçmeye zorlanmışlardır. Toplum mühendisliği birçok bölgede oldukça iyi sonuçlar vermiş olsa da Kırgızları tamamen göçebelikten ve geleneklerinden koparamamıştır. Ağır kışı köyde geçirip yazın yaylaya çıkma şeklinde yarı göçebe bir hayat benimsemişlerdir. Bugün çağlar öncesinden gelen birçok örf ve âdet de yaşatılmaya devam etmektedir.

Ülkede “boz üy” adı verilen çadırların oluşturduğu obalarda en küçükten en büyüğe, at üstünde sürü gütmekten, hayvanlara yem vermeye tüm aile fertlerine bir görev düşmektedir. Haliyle de buradaki 4 yaşındaki bir çocuk şehirli akranlarına göre çok daha sorumluluk sahibi ve olgun olabilmektedir. (<https://www.bizevdeyokuz.com>)

Kırgızistan'da çalışan çocukların çoğunluğu (%96,2) tarımla uğraşmaktadır. Erkek çocukları daha yüksek ücretli sektörlerde çalıştığı görülmektedir. Mesela madencilik alanında genelde erkek çocukları çalışmaktadır. Kırsal kesimdeki çocuklara kıyasla kentli çocukların istihdamındaki en büyük eğilimler ticaret ve tadilat işleri, inşaat, işletme endüstrisi, özel çiftçilik, otel ve restoranlar denilebilir. Bununla beraber bu çalışan çocukların aylık ortalama maaşı 4087,4 somdur. Çocukların yaş ortalamalarına göre 6-13 yaştaki çocukların 2891,7 somdan 16-17 yaştaki çocukların ise 5498,5

soma kadar yükseldiği görülmektedir. Şehir çocuklarının kırsal alandaki çocuklara göre biraz daha fazla maaş aldıkları da tespit edilmiştir. (KP YCK, 2016:86)

Ayrıca okula giden çocukların %44,3'ü çalışmaktadır. Bunlar arasında en fazla çalışan yaş grubu 16-17 (%59,4); en düşük yüzde ise 6 yaşındaki öğrencilerde görülmektedir (%24,8). (KP YCK, 2016:105)

Okulu bırakan şehir çocuklarının birçoğu kırsal kesimdeki çocuklara göre tehlikeli işlerde çalışırlar. Okuldan sonra tehlikeli işlerde çalışan çocukların en çoğu Çüy bölgesinde, en azı ise Bişkek'te gözlemlenmiştir. Bununla beraber Narın ve Talas bölgelerindeki okulu bırakan çocukların hiçbirisi tehlikeli işlerde çalışmamaktadır. Tehlikesiz işlerde sadece Batken ve Oş şehrindeki çocuklar çalışmaktadır. (KP YCK, 2016:115)

Kırgız Cumhuriyeti'nde çocukların ağır koşullar altında çalıştığı endüstriler şunlardır: Pamuk, tütün ve pirinç. Bahsedilen tarım sektörlerinde çalışan çocuklar düşük aile geliri, kalitesiz yaşam, kalabalık aile, ebeveynlerin düşük seviyede eğitimi, ileri düzeyde geleneksellik ve stres gibi sosyo-ekonomik koşullar altındadır. (www.ilo.org/ipec)

Çocuk işlerinde ve ev işlerinde çalışan çocuklar çalışmayan çocuklara oranla daha fazladır. Mesela, kırsal alanlardaki çocuklar içme suyunu genelde evin dışındaki çeşmelerden ve açık kaynaklardan temin etmektedirler. Ayrıca yemek yapmak için yakılacak ateşe odun parçalanması ve kışın kömür taşınması gibi pek çok ev işleri yine çocukların çalışmasını gerekli kılmaktadır. (KP YCK, 2016:122)

Ebeveynlerin genellikle çocuklarıyla etkili bir şekilde iletişim kurması gerekmektedir tam tersine onlardaki mevcut bilgi ve beceri eksikliği bu sorunu daha da kötüleştirmektedir. Halbuki en basit oyun bile bir çocuğun entelektüel, bilişsel, sosyal, duygusal ve fiziksel gelişimini hızlandırabilmektedir. (<https://www.unicef.org/kyrgyzstan>)

Kırgızistan'daki Çalışan Çocukların Hakları

Kırgızistan çocuk işçiliğine ilişkin önemli olan tüm Birleşmiş Milletler Sözleşmelerini onaylamıştır: 1989 Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, 138 No'lu Asgari Yaş Sözleşmesi, 182 No'lu En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmeleri gibi. Bu uluslararası belgelere uygun olarak ulusal mevzuatta ilgili değişiklikler yapılmıştır.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 2011 yılı araştırması Kırgızistan'daki çocukların tarım ve ticaretteki faaliyetlerinden daha çok madencilik ve inşaat sektörlerinde çalıştığını ortaya koymuştur.

Eğitim olanaklarının genişletilmesi ve eğitimde fırsat eşitliği sağlanması çocuk işçiliği sorunlarını gidermede önemli adımlardır.

2007 yılında UNİCEF'in desteği ile gerçekleştirilen Kırgız Cumhuriyetinin Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından okula giden çocukların sayıları üzerine yapılan araştırmaya göre ilkökul ve ortaokuldan mezun olan çocuk sayısı 38000'dir. Okula gitmeme sebeplerinin başında ailevi sorunlar, ailelerin maddi imkansızlıklardan dolayı çocuklarına ders kitabı ve okul kıyafeti gibi materyalleri alamaması ile tarım işlerinde çalışmaları gelmektedir.

Bunun üzerine Kırgız Cumhuriyeti'nin çocuk işçiliği ile mücadele mevzuatındaki bazı maddeler şu şekildedir:

Kırgız Cumhuriyeti'nin Aile Hukukunun 74. maddesine göre anne-babalar çocuklarını çok ağır şartlar altında çalıştırırlarsa ebeveynlik hakkından mahrum bırakılabilir.

Kırgız Cumhuriyeti'nin İş Kanunu'nun 91.maddesine göre 14 yaşını doldurmuş öğrenciler velilerinden birinin veya vasisinin onayı ile okul sonrası sağlığına zarar vermeyen hafif işler için iş sözleşmesi yaparak çalışabilir. Ayrıca 14-16 yaş grubu arasındaki çocuklar haftada en fazla 24 saat; 16-18 yaş grubu ise en fazla 36 saat çalışabilir. Bununla beraber 294. maddede ise 18 yaşını doldurmuş çocukların belirlenen normdan daha fazla yük kaldırılmaması sınırı konulmuştur.

Kırgız Cumhuriyeti'nin Ceza Kanunu insan ticareti, pornografi, fuhuş gibi her türlü çocuk istismarlığına yaptırım uygular.

Kırgız Cumhuriyeti'nin Çocuklara İlişkin Mevzuatının 15. maddesine göre, çocuğun sağlığını tehlikeye atan, eğitimine engel olan, sağlığına, bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaki ve sosyal gelişimine zarar veren herhangi bir işte çocuğu kabul etmek veya çalıştırmak yasaktır. (www.ilo.org/ipec).

Çocukların hak ve çıkarlarının korunması hakkında Kırgız Cumhuriyeti Mevzuatının 5. maddesinde ise zor durumdaki çocuklar, ebeveyn bakımından yoksun bırakılan çocuklar, engelli çocuklar, kanunla ihtilafa düşen çocuklar, şiddet ve suç mağdurları, düşük gelirli ailelerin çocukları, çalışan çocuklar, sokak çocukları, çatışma bölgelerindeki çocuklar, kendi başlarına veya aile yardımı ile baş edemeyecek durumda olan çocukların devlet tarafından korunması belirtilmiştir. (<http://cbd.minjust.gov.kg>)

Kırgızistan'daki Çalışan Çocukların Devletle İletişiminde İnovasyon Tekniklerinin Kullanımı

Kırgız Cumhuriyetinde yaşayan çocukların devlet ile iletişim kurmasını sağlayacak inovasyon tekniklerinin başında kattar.kg sitesi gelmektedir. Bununla beraber bakanlıkların, devlet komitelerinin, idari kurumların, Kırgız Cumhuriyeti Hükümetinin bölgelerdeki yetkili temsilcilik ofislerinin, mahalli devlet idarelerinin vatandaşlardan gelen yazılı (elektronik) ve sözlü şikayetler ile çalışmalarını geliştirmek ve halkla olan bağı kuvvetlendirmek amacıyla:

-Vatandaşların sözlü ve yazılı (elektronik) şikayetlerini bir gün içinde kaydedilmesi zorunluluğu,

-Elektronik başvurunun alınmasından sonraki 3 iş günü içinde başvurunun kabul edildiğine dair başvurana kayıt numarasını ve tarihini belirten bir bildirim gönderilmesi,

-Vatandaşların şikayetlerinin 5 gün içinde ilgili devlet makamlarına, yerel yönetimlere veya yetkililere gönderilmesi,

-Yazılı (elektronik) ve sözlü şikayetlerin kayıt tarihinden itibaren 14 gün içinde değerlendirilmesi ve başvuru sahibine konunun esasına ilişkin yazılı bildirimin yapılması. (<http://www.kattar.kg>)

Bu arada şunu da belirtmekte fayda var, 2019 yılında TİKA'nın, Kırgızistan'ın en köklü üniversitesi Cusup Balasagun Milli Üniversitesinin (KMÜ) rektörlük binasında kurduğu İnovasyon, Dijital Teknoloji ve Ekonomik Araştırmalar Merkezi'nin (İDTEAM) açılışı yapıldı. Bunun üzerine Kırgızistan'da 2019 yılı, "Bölgesel Kalkınma ve Dijitalleşme yılı" olarak ilan edilmişti. (<https://www.aa.com.tr>)

Ayrıca ülkede çocuk haklarının korunması ile ilgili koordinasyon kurulu da var ve şu anda faaliyet göstermektedir.

Sonuç

Kırgızistan'daki çocuk işçiliğinin önüne geçebilmek için eğitim oldukça önemlidir. Çocuk işçiliği eğitimin önündeki en büyük engellerden biridir. Çalışan çocuklar okula gidememekte ve bunun sonucunda yeterli eğitime ulaşamamaktadırlar. Dolayısıyla tüm çocukların ücretsiz, zorunlu ve kaliteli eğitime erişiminin sağlanması, her türlü çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması için ilk adımdır. Bununla beraber Kırgızistan'da çocukların devletle iletişimlerindeki inovasyon tekniklerinin kullanımı yetersiz kaldığı görülmektedir. Teknolojinin ilerlemesi sonucunda hem çocuk işçiliğinin önüne geçebilmek için hem de ülkenin daha iyi geleceği için inovasyon tekniklerinin artırımına gidilip çeşitli portallar geliştirilebilir.

Kaynakça

1.Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитети, Бишкек МОТ, 2016. (Kırgız Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi)

2.<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/tika-kirgizistanda-teknoloji-merkezi> acti/1574893

3.<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/203700>

4.<https://www.bizevdeyokuz.com/kirgizistanda-yasam-kirgiz-gelenekleri/>

5.<https://www.kattar.kg/kg/about-the-site.html>

6.https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-moscow/documents/publication/wcms_626822.pdf

Dr. İlker İbrahim Avşar
Gaziantep University
Associate Professor Davran Iuldashev
International University
named after K.Sh. Toktomamatov

INTERNATIONAL TRADE: KYRGYZSTAN

Annotation

International trade is one of the issues that will not lose its value. Kyrgyzstan is one of the countries on the historical Silk Road, which have Kyrgyzstan an important geographical position. Today, some countries, especially China, want to revive the historical Silk Road through different routes. The "New Silk Road" is a enormous project and may take many years to complete. Considering the location of Kyrgyzstan and its proximity to the route Silk Road, publications dealing with Kyrgyzstan and international trade were examined. Publications were obtained from the database "Web of Science Core Collection, WoSCC". Popular indexes between 1975 and 2021 in WoSCC database were queried. VosWiewer program was used for clustering analysis and visualization of the obtained data. Based on the results obtained from the database, it is possible to see the trend of publications focusing on Kyrgyzstan and international trade. The study is important to draw a picture about Kyrgyz trade. The study will serve as a guide for researchers who want to publish on Kyrgyzstan and international trade.

Key words: Kyrgyzstan, Silk Road, international trade, logistics, and transportation.

ULUSLARARASI TİCARET: KIRGIZİSTAN

Öz

Uluslararası ticaret, güncelliğini kaybetmeyecek konular arasında görülebilir. Kırgızistan, tarihi ipek yolunun üzerinde bulunan ülkeler arasındadır ve bu durum Kırgızistan'ı coğrafi olarak önemli bir konuma getirmektedir. Günümüzde, Çin başta olmak üzere bazı ülkeler tarihi ipek yolunu farklı güzergâhlar üzerinden tekrar canlandırmak istemektedirler. "Yeni İpek Yolu" büyük bir projedir ve tamamlanması uzun yıllar alabilir. Kırgızistan'ın konumu ve ipek yolu güzergâhına yakınlığı düşünülerek, Kırgızistan ve uluslararası ticaret odaklı yayınlar incelenmiştir. Yayınlar "Web of Science Core Collection, WoSCC" veri tabanında elde edilmiştir. WoSCC veri tabanında 1975-2021 yılları arasında ve popüler indeksler sorgulanmıştır. Elde edilen verilerin kümeleme analizi ve görselleştirmesi için VosWiewer programı kullanılmıştır. Veri tabanından elde edilen çıktılar ışığında, Kırgızistan ve uluslararası ticaret odaklı yayınlardaki trend ortaya konmaktadır. Çalışma, Kırgızistan ticaretinin resmini çizmesi açısından önem taşımaktadır. Çalışma ile Kırgızistan ve uluslararası ticaret merkezli yayın yapmak isteyen araştırmacılara yol göstermek amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, İpek Yolu, uluslararası ticaret, lojistik, ulaşım.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ТОРГОВЛЯ КЫРГЫЗСТАНА

Аннотация

Международная торговля является одним из вопросов, который не потеряет своего значения. Кыргызстан является одной из стран на историческом Шелковом пути, которая имеет важное географическое положение. Сегодня некоторые страны, особенно Китай, хотят возродить исторический Шелковый путь разными путями. «Новый шелковый путь» — это грандиозный проект, реализация которого может занять много лет. Учитывая расположение Кыргызстана и его близость к маршруту Шелкового пути, были изучены публикации, посвященные Кыргызстану и международной торговле. Публикации получены из базы данных "Web of Science Core Collection, WoSCC". Были запрошены популярные индексы в период с 1975 по 2021 год в базе данных WoSCC. Для кластерного анализа и визуализации полученных данных использовалась программа VosWiewer. По результатам, полученным из базы данных, можно увидеть тенденцию публикаций, посвященных Кыргызстану и международной торговле. Исследование важно для того, чтобы составить представление о кыргызской торговле. Исследование послужит руководством для исследователей, которые хотят публиковаться по Кыргызстану и международной торговле.

Ключевые слова: Кыргызстан, Шелковый путь, международная торговля, логистика, транспорт.

1.Introduction

Robertson (1938), gives an important warning about working, producing, and selling that we need to think about for the happiness of the people in our country: *"Unless we can work towards international control of the cyclical movement of trade, sooner or later we shall all be back in the gutter playing beggar- my-neighbour."*

Socialist and communist economic models are one of the reasons for the end of the Cold War and the collapse of the Eastern Bloc. Trade is liberalizing (Milner, 1999; Dumrul and Kılıçarslan, 2020). International trade, which accounts for approximately 17% of global economic activity, is expanding due to the easier circulation of services, goods and capital. Countries use international trade to increase their wealth levels by increasing their GDP rates. International trade is also important to create new business sectors and increase employment (Yirmibeşoğlu and Dinçer, 2018). For these reasons, international trade has a strategic importance for countries (Tunc, 2018).

The globalization process has led to an acceleration of international financial integration. The liberalization of capital movements has expanded the speed and sphere of influence of capital. As a result, technology entry into countries has increased and wealth levels have risen. Because of this situation, many countries are making efforts to attract capital (Doğan B., 2021). Countries that increase the diversity and volume of production with the received capital can develop by exporting to other countries (Ersoy, 2015).

As communication between empirical and theoretical research on international trade progresses, our ideas about the microfoundations of international trade may change (Bernard et al., 2007). To contribute to the international trade literature, this study examined articles on international trade focusing on Kyrgyzstan. The study conducted a query on the Web of Science Core Collection (WoSCC) database. The study is important to show the trend in publications focusing on Kyrgyzstan and international trade.

2. Conceptual Framework

2.1. Silk Road

The Silk Road is the trade route that leads from China to Europe through various routes (Atar et al., 2018: 13). The Silk Road (Altungök, 2018; Doğan S., 2021), which was traded by means of barter in the historical process, is also significant in terms of transporting Eastern culture to the West as well as in terms of commercial impact (Koçak, 2019). Not only products but also some cultural elements, especially philosophy and religion, were transported through the Silk Road for centuries (Arslan, 2018). This road, which China in particular is trying to keep alive (Eliküçük, 2021), is important in terms of the connexion between China and Asia Minor and between India and Europe (Eryılmaz, 2021).

Today, the Silk Road is referred to by names such as "One Generation, One Road" and "Modern Silk Road" dozens of countries, especially China, are investing in the new Silk Road (Özdemir et al., 2021). The new Silk Road project, modelled after the historic Silk Road, consists of six corridors, including land and sea road projects that will connect the west and the east. The new Silk Road project, built with a win-win philosophy among participating countries, seeks to overcome interregional trade problems with the investments to be made in the logistics sector (Marangoz and Tuncer, 2020).

Population is an important economic and political factor (Yazgan, 2011). China, which has a large population, wants to transport its production to different continents at low cost through the "One Belt One Road" project announced in 2013 (İkiz, 2019). This project aims to connect the continents of Asia, Europe and Africa via sea and rail. In doing so, it aims to make investment capital reach project partner countries more easily by diversifying trade routes, be more effective in the global economy through projects with broad participation, and increase cultural and economic interaction with project partner countries. This study, which aims to help developing countries access developed markets, has both limitations and benefits. The prediction that Western countries, led by the United States, will be negatively affected by the new connection of Asian, European and African countries has the potential to create problems in the project process (Günay et al., 2019).

The Arctic is one of the pillars of the Belt and Road project. China attaches great importance to the Arctic line geopolitically and economically. China is keen to put its interest in the region, which stems from this importance, on a legal footing. For this line, the possibility of conflict between China and the US seems high, despite the possibility of China and Russia working together on it (Korkmaz, 2021).

The creation of “One Belt One Road” was conceived as a Chinese initiative and with Chinese funding, preserving the heritage of the historic Silk Road. It claims that all participating countries will benefit and it affects almost half of the world's population (Çakılcı, 2021). The “One Belt One Road” project poses some risks for China. First, the infrastructure projects will take a long time to complete. Second, China might have problems to financially support the projects over time due to funding problems in local governments. The third is corruption and political instability. Finally, it is the security problem which is a serious problem especially in the African continent (Yılmaz, 2021). In order for the project not to be interrupted, China is making media investments in important countries for the “One Belt-One Road” project and trying to keep the project alive (Şahin, 2021).

The new Silk Road project, which functions as a trade network among its participants, also gives the participating countries the chance for new world order. With this project, China aims to: solve the overcapacity problem without reducing the domestic growth rate, increase the scale of export-based expansion, gain more efficiency from existing trade routes, increase European market share, get more investment, achieve more energy resources, and gain an advantage over the threat from the US (Akyener, 2017).

Countries on the Silk Road should work on some issues to move forward in international trade and politics (Deniz, 2016);

- Addressing the history and importance of the Silk Road in educational institutions,
- Conduct studies on the development of cultural tourism on the route Silk Road,
- Ensure cross-country coordination in road and railway improvement,
- Completion of infrastructure works for commercial facilities,
- More effective work of the TRACECA countries formed by the EU (Turkey, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Iran, Azerbaijan, Armenia, Georgia, Ukraine, Moldova, Romania and Bulgaria) to restore East-West connectivity,
- Restore peace in the Uighur region
- Ensure that countries along the Silk Road benefit equally from the revenues to be generated.

2.2.Alternative to the New Silk Road

In addition to the aforementioned benefits, some countries such as Japan are skeptical of the new China-led project Silk Road. Among the criticisms voiced is China's lack of transparency in project financing. Japan's concerns may go beyond transparency in financing. At this point, it is worth recalling that China's economic and military development poses risks to neighboring countries. Expansionist concerns about China even bring criticism that the project is on its way to establishing a tribute system. China's drive to change the status quo poses a risk to the national interests of some neighboring countries. As a result of this risk, some Asian, African and European countries, led by Japan, have sought to develop their own alternative road routes. In an attempt to be an alternative to China, Japan has initiated many investments such as ports, airports, roads and bridges in cooperation with countries in the region for the open and free project Indo-Pacific. This project, which is also supported by India, has various dimensions such as demining, maritime security and the fight against terrorism, as well as infrastructure works. The efforts towards education in the African continent along with the European Union countries is another aspect of the project. In the projects that Japan has launched with its partners in Asia, Africa and Europe, it is trying to create an alternative to China and differentiate itself from them by emphasizing democracy, human rights and the rule of law (Zengin, 2021).

2.3.Kyrgyzstan

Kyrgyzstan, which has experienced troubled processes such as Russian occupation in the past, is a country with potential (Akgöz et al., 2021; Tüfekçi, 2021). Today, there is a process of integrating democracy into daily life in the country (Özmen, 2021). Kyrgyzstan has a population of 6,456,200 people in 2019. The annual population growth is 2.08%. It has an area of 199,950 (sq km). More statistics (Worldbank):

- Poverty headcount ratio at national poverty lines 20.1 (% of population),
- GNI per capita, 5.090 (current international \$)
- Life expectancy at birth 71.6 (years),

- Fertility rate 3.3 (births per woman),
- GDP 8.454.619.608 (current US\$),
- GDP growth 4.5 (annual %),
- GDP deflator -0.8 (annual %),
- Agriculture, forestry and fishing, value added 12.08 (% of GDP),
- Industry (including construction),
- Value added 27.6 (% of GDP),
- Exports of goods and services 37.3 (% of GDP),
- Imports of goods and services 65.6 (% of GDP),
- Gross capital formation 32.9 (% of GDP),
- Revenue, excluding grants 28.6 (% of GDP),
- Start-up procedures to register a business 4 (number),
- Military expenditure 1.5 (% of GDP),
- Mobile cellular subscriptions 134.3 (per 100 people),
- High-technology exports 6.7 (% of manufactured exports),
- Merchandise trade 82.4 (% of GDP),
- Foreign direct investment, net inflows 278.859.100 (BoP, current US\$),
- GDP per capita 1309.5 (current US\$),
- Inflation, consumer prices 1.13 (annual %)

In terms of energy resources, the geography of Central Asia (Kyrgyzstan and surrounding areas) represents the most critical region of Silk Road. The energy industry in this region is not monopolized by a single state. No state can establish absolute superiority in the energy sector over another state. States that want to establish strategic superiority in the Silk Road must build a network economy with the states that declared independence after 1990 in the geography Central Asian. States that can develop political, economic and cultural relations with the Turkic Republics in this region will be an important part of the new global network economy (Südüpak, 2013).

2.4.Importance of Logistics Performance

There is intense competition in global trade. The most expensive part of trade logistics is transportation. Transportation systems that have quality and adequacy problems can delay delivery times. Delays in delivery times cause cost increases. Transport organization needs to be improved to reduce the cost of foreign trade (Zeybek, 2019).

3.Methodology

Bibliometric analysis is used to obtain an overview of the development of a topic based on the publications on that topic (for example global markets) (Musa et al., 2021). In bibliometric analysis, publications are scanned according to their characteristics such as top-cited or number of publications in the researched area. Scanning can also be done based on one or more keywords (Kanmounye et al., 2021; Hao et al., 2021; Plusquellec and Denault, 2018; Donohue et al., 2021; Ouyang et al., 2021). The bibliometric analysis can explore various topics such as institutions or scholars working on the topic, the language of publication, country of publication, and journals publishing on the selected topic. Various visualization studies such as mapping and clustering can be performed on the data obtained (Zhou and Wang, 2021; Shi et al., 2021; Martín-del-Río et al., 2021; Kalra et al., 2021; Haghazadeh et al. 2021).

4.Data and Result

WoSCC database was searched on 31.05.2021 using the following query and 371 publications were found. Query:

You searched for: ALL FIELDS: ("kyrgyz" or "kyrgyzstan") AND ALL FIELDS: ("trade" or "logistics" or "transportation" or "transport" or "carrying trade" or "carrying" or "carriage")

Timespan: All years. Indexes: SCI-EXPANDED, SSCI, A&HCI, CPCI-S, CPCI-SSH, BKCI-S, BKCI-SSH, ESCI.

4.1. Tables

In terms of publications in the WoS category, "Environmental Sciences" ranks first with 56 publications. In second place is the field of "Economics" with 43 publications. In third place is the area "International Relations" with 27 publications.

Table 1. Web of Science Categories (top 10 records)

Web of Science Categories	records	% of 371
Environmental Sciences	56	15.094
Economics	43	11.590
International Relations	27	7.278
Area Studies	22	5.930
Business	22	5.930
Geosciences Multidisciplinary	19	5.121
Medicine General Internal	17	4.582
Meteorology Atmospheric Sciences	17	4.582
Multidisciplinary Sciences	17	4.582
Geochemistry Geophysics	16	4.313
(122 Web of Science Categories value(s) outside display options.)		
(0 records (0.000%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

Looking at the publication years, in 2021 there are 10 publications that were created in the period from 01/01/2021 to 05/31/2021. In 2020, there are 68 publications. In 2019, there are 49 publications. In general, the number of publications increases over the years. From this point of view, it can be said that the studied area is attracting more attention with each passing day.

Table 2. Publication Years (top 10 records)

Publication Years	records	% of 371
2021	10	2.695
2020	68	18.329
2019	49	13.208
2018	47	12.668
2017	37	9.973
2016	32	8.625
2015	17	4.582
2014	10	2.695
2013	13	3.504
2012	15	4.043
(17 Publication Years value(s) outside display options.)		
(0 records (0.000%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

Looking at the document type of the publications, "article" comes first with 292 publications. This is followed by publications of the type "Proceedings Paper" with the number 69 and publications of the type "Editorial Material" with the number 8.

Table 3. Document Types (top 10 records)

Document Types	records	% of 371
Article	292	78.706
Proceedings Paper	69	18.598
Editorial Material	8	2.156
Book Chapter	5	1.348
Review	5	1.348

Book Review	4	1.078
Early Access	3	0.809
Letter	1	0.270
Meeting Abstract	1	0.270
News Item	1	0.270
(0 Document Types value(s) outside display options.)		
(0 records (0.000%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

In looking at the "Organizations-Enhanced" category the "Russian Academy of Sciences" number 38 is first. In second place is the "Ministry of Health Kyrgyzstan" with 31 units. Then there are 3 different organizations with the number 25.

Table 4. Organizations-Enhanced (top 10 records)

Organizations-Enhanced	records	% of 371
Russian Academy of Sciences	38	10.243
Ministry of Health Kyrgyzstan	31	8.356
Chinese Academy of Sciences	25	6.739
University of California System	25	6.739
University of Oxford	25	6.739
Kyrgyz Russian Slavic University	24	6.469
Kyrgyz State Medical Academy	24	6.469
Kyrgyz Turkish Manas University	24	6.469
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic NAS KR	23	6.199
Curtin University	22	5.930
(2581 Organizations-Enhanced value(s) outside display options.)		
(11 records (2.965%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

In the category "Funding Agencies" there are two organizations with a score of 19 and they are in the first two places. "UK Research Innovation UKRI" is in the third place with 15 supported publications.

Table 5. Funding Agencies (top 10 records)

Funding Agencies	records	% of 371
European Commission	19	5.121
National Natural Science Foundation of China NSFC	19	5.121
UK Research Innovation UKRI	15	4.043
National Institutes of Health NIH USA	13	3.504
United States Department of Health Human Services	13	3.504
NIH National Institute on Aging NIA	10	2.695
CGIAR	9	2.426
National Science Foundation NSF	9	2.426
Chinese Academy of Sciences	8	2.156
Medical Research Council UK MRC	8	2.156
(410 Funding Agencies value(s) outside display options.)		
(207 records (55.795%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

"Lancet", "NATO Science for Peace and Security Series C Environmental Security", "Strategies for Achieving Food Security in Central Asia" are among the top three in the "Source Titles" category.

Table 6. Source Titles (top 10 records)

Source Titles	records	% of 371
Lancet	14	3.774
NATO Science for Peace and Security Series C Environmental Security	10	2.695
Strategies for Achieving Food Security in Central Asia	8	2.156
Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan	6	1.617
Emerging Markets Finance and Trade	6	1.617
Atmospheric Environment	5	1.348
Central Asian Survey	5	1.348
Mountain Research and Development	5	1.348
Ecological Indicators	4	1.078
Eurasian Geography and Economics	4	1.078
(295 Source Titles value(s) outside display options.)		
(0 records (0.000%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

In the category "Book Series Titles" there are 10 publications "NATO Science for Peace and Security Series C Environmental Security" publications. This is followed by "E3S Web of Conferences" and "NATO Science for Peace and Security Series E Human and Societal Dynamics".

Table 7. Book Series Titles (top 10 records)

Book Series Titles	records	% of 371
NATO Science for Peace and Security Series C Environmental Security	10	2.695
E3S Web of Conferences	3	0.809
NATO Science for Peace and Security Series E Human and Societal Dynamics	3	0.809
AEBMR Advances in Economics Business and Management Research	2	0.539
Eurasian Studies in Business and Economics	2	0.539
Proceedings of Spie	2	0.539
ACTA Horticulturae	1	0.270
Advances in Social Science Education and Humanities Research	1	0.270
Agrarian Perspectives Series	1	0.270
Business and Management Spausdinta	1	0.270
(21 Book Series Titles value(s) outside display options.)		
(324 records (87.332%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

In the category "Meeting Titles" the conference "NATO Advanced Training Course on Strategies for Achieving Food Security in Central Asia" is ranked first with 8 publications. "7th International Conference on Control and Optimization With Industrial Applications COIA" is second with 7 publications. This is followed by 4 conferences with 2 publications.

Table 8. Meeting Titles (top 10 records)

Meeting Titles	records	% of 371
NATO Advanced Training Course on Strategies for Achieving Food Security in Central Asia	8	2.156
7th International Conference on Control and Optimization with Industrial Applications COIA	3	0.809
1st IEEE IFIP International Conference in Central Asia on Internet ICI	2	0.539
6th ERC METU International Conference on Economics	2	0.539
Conference on Methodological Problems in Reliability Study of Large Energy Systems RSES	2	0.539

NATO Advanced Research Workshop on Nuclear Risk in Central Asia	2	0.539
10th Annual Conference of the Euromed Academy of Business	1	0.270
10th International Days of Statistics and Economics	1	0.270
10th International Technology Education and Development Conference INTED	1	0.270
12th Joint International Symposium on Atmospheric and Ocean Optics Atmospheric Physics	1	0.270
(47 Meeting Titles value(s) outside display options.)		
(301 records (81.132%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

In the category of countries, Kyrgyzstan ranks first with 176 publications. Russia and the USA are in second and third place with 89 publications.

Table 9. Countries/Regions (top 10 records)

Countries/Regions	records	% of 371
Kyrgyzstan	176	47.439
Russia	89	23.989
USA	89	23.989
Germany	63	16.981
Peoples R China	57	15.364
England	50	13.477
Kazakhstan	43	11.590
Turkey	38	10.243
Norway	32	8.625
Poland	30	8.086
(127 Countries/Regions value(s) outside display options.)		
(8 records (2.156%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

In terms of languages of publication, English is in first place with 329 publications, Russian is in second place with 35 publications, and Turkish is in third place with 4 publications.

Table 10. Languages (top 10 records)

Languages	records	% of 371
English	329	88.679
Russian	35	9.434
Turkish	4	1.078
German	2	0.539
Spanish	1	0.270
(0 Languages value(s) outside display options.)		
(0 records (0.000%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

"Environmental Sciences Ecology" ranked first in the "research areas" category with 61 publications. "Business Economics", which ranks second, has 58 publications. The third place "Science Technology Other Topics" has 30 publications.

Table 11. Research Areas (top 10 records)

Research Areas	Records	% of 371
Environmental Sciences Ecology	61	16.442
Business Economics	58	15.633
Science Technology Other Topics	30	8.086
International Relations	27	7.278

Engineering	24	6.469
Geology	23	6.199
Area Studies	22	5.930
Agriculture	20	5.391
General Internal Medicine	17	4.582
Meteorology Atmospheric Sciences	17	4.582
(73 Research Areas Value(S) Outside Display Options.)		
(0 Records (0.000%) Do Not Contain Data In The Field Being Analyzed.)		

Source: WoS

In the category "Organizations", "Russian Acad Sci" is in first place with 33 publications. In second place is "Univ Oxford" with 25 publications. Third place "Kyrgyz Turkish Manas Univ" has 24 publications.

Table 12. Organizations (top 10 records)

Organizations	records	% of 371
Russian Acad Sci	33	8.895
Univ Oxford	25	6.739
Kyrgyz Turkish Manas Univ	24	6.469
Kyrgyz State Med Acad	23	6.199
Chinese Acad Sci	22	5.930
Curtin Univ	22	5.930
Univ Adelaide	22	5.930
Harvard Univ	21	5.660
Univ Porto	21	5.660
Imperial Coll London	20	5.391
(2627 Organizations value(s) outside display options.)		
(11 records (2.965%) do not contain data in the field being analyzed.)		

Source: WoS

4.2. Analyzes

As a result of the analysis with Vosviewer, 113 items were grouped into 3 clusters. A cluster distribution was formed, where the first cluster contained 60 items, the second cluster contained 37 items, and the third cluster contained 16 articles items. The normalization method "association" was used in clustering, the minimum cluster value was 1.00 and the minimum cluster size was assumed to be 1.

In the red cluster, which contains the most articles, the keywords "kyrgyzstan", "kazakhstan" and "trade" stand out by forming more associations with other keywords (Fig. 1). In the blue group, the keywords "transport", "site" and "ratio" stand out. In the green group, the keywords "rate", "increase", "number" have a stronger association than the others.

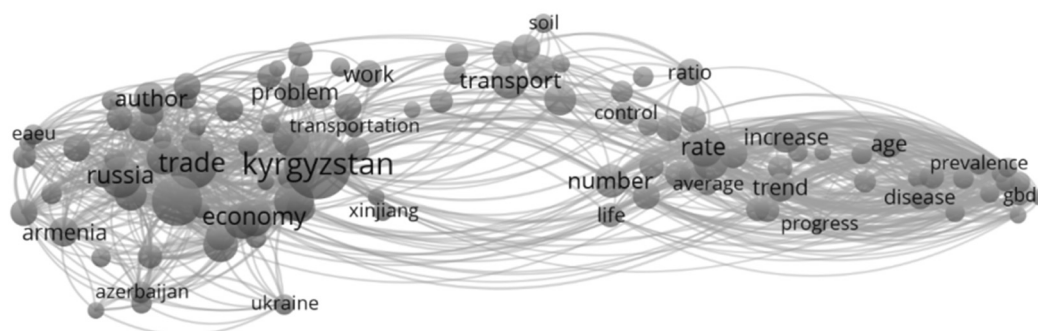

Figure 1. Network Visualization

If we examine the linkage of the keyword "Kyrgyzstan" with other keywords, we see that there are direct and strong links with many keywords (Fig. 2).

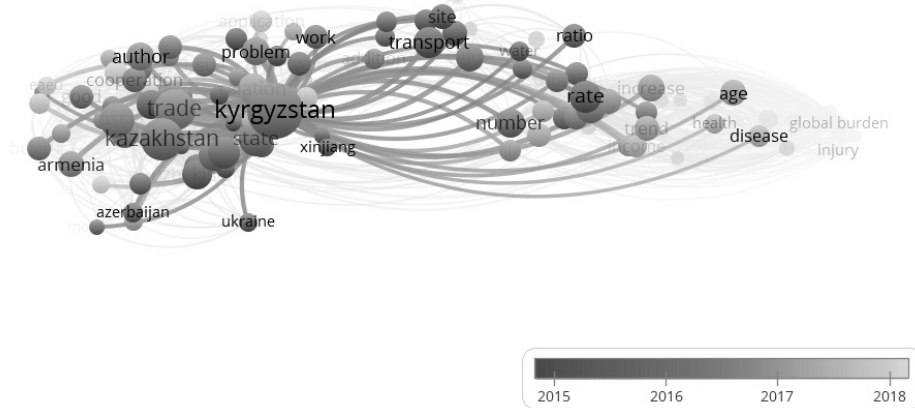

Figure 2. Key links made by keyword "Kyrgyzstan"

If we examine the connexion between the keyword "trade" and other keywords, we see that it has direct and strong connexions with many keywords (Fig. 3).

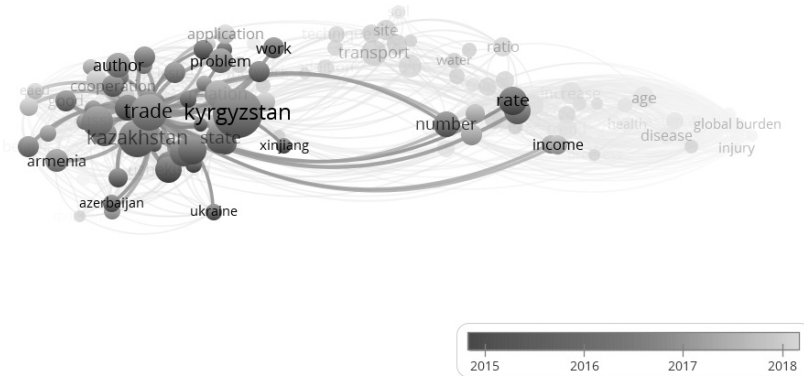

Figure 3. Key links made by keyword "Trade"

Looking at the graph "Item Density Visualization", we can see that the keywords represented with larger letters have stronger links (Fig. 4). "Kyrgyzstan" stands out as the word with the highest density.

Figure 4. Item Density Visualization

Looking at the graph "Cluster Density Visualization", three main clusterings can be identified. The keywords "kyrgyzstan" in the red cluster, the keyword "transport" in the blue cluster and the keyword "rate" in the green cluster outperform the other keywords due to their strong connections.

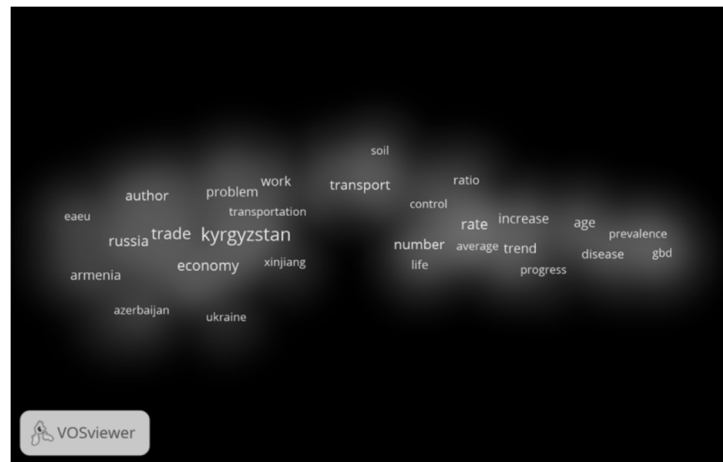

Figure 5. Cluster Density Visualization

5. Conclusion

The aim of the study is to show the trend of academic publications dealing with Kyrgyzstan and international trade. The publication is important to show the status of publications on the subject of international trade on Kyrgyzstan, which is at an important point on the Silk Road. To obtain the data, the WoSCC database was searched. The search was conducted between 1975-2021 to include important indexes. The result of the obtained data;

Most of the publications in the WoS category occurred in the "Environmental Sciences" category.

Looking at the year of publication, it is found that most of the publications were published in 2020. There is an increasing trend in the number of publications.

298 of the 371 achieved publications are articles.

Organizations from Russia, Kyrgyzstan, China, USA and England supported the publications the most.

"European Commission" is the institution that gives the most financial support.

Kyrgyzstan, Russia and USA are the countries with the highest number of authors.

In the cluster analysis 3 main groups were formed in the publications. "Kyrgyzstan", "trade", "Russia" and "economy" are the most frequently used words in the red group. In the blue group, "transportation" ranks first. In the green group, "rate", "number" and "trend" are the most frequently used words. The keyword "Kyrgyzstan" is closely related to many keywords, especially "Kazakhstan", "trade" and "transport". In the future, publications using these words may be preferred.

Ethical Statement:

During the writing process of the study titled "International Trade: Kyrgyzstan" scientific, ethical and citation rules were followed; no falsification of the collected data was made and this study was not sent to any other academic publication medium for evaluation. No decision of ethics committee is required for this study as document analysis was done.

References

- 1.Akgöz, E, Ismanova, A , Mamezova, S . (2021). Destinasyon Tanıtımında Sosyal Medyanın Önemi: Kırgızistan Örneği. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (1) , s.43-54 . Retrieved from <http://aksarayıibd.aksaray.edu.tr/en/pub/issue/60890/815310>
- 2.Akyener, O . (2017). The New Silk Road, Global Dynamics&Energy . *Turkish Journal of Energy Policy* , 2 (5) , 47-66 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tjep/issue/32429/354449>
- 3.Altungök, A. (2018). İpek Yolu Üzerinde Mübadele Aracı Olarak Kullanılan Gümüş Eşyalar. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2 (1) , 118-141. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/otad/issue/38732/450661>
- 4.Arslan, H. (2018). Budizm'in Çin'e Girişinde İpek Yolunun Önemi ve İşlevi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* , 18 (1) , 1-21. DOI: 10.30627/cuilah.440522

5. Atar, A, Şahin, H, Çavuşoğlu, T. (2018). Geçmişten Günümüze İpek Yolu Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Econder International Academic Journal*, 2 (2) , 334-348. DOI: 10.35342/econder.489312
6. Bernard Andrew B., Jensen J. Bradford, Redding Stephen J., and Schott Peter K., (2007). Firms in International Trade, *Journal of Economic Perspectives*—Volume 21, Number 3—Summer 2007—Pages 105–130.
7. Çakılcı, U . (2021). Kuşak-Yol Projesi ve Türkiye Üzerine Etkileri. *Fiscaeconomia*, 5 (1) , 87-98. DOI: 10.25295/fsecon.826001
8. Deniz, T. (2016). Yeni Umutların Işığında Tarihi İpek Yolu Coğrafyası. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(34), 195-202. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/24661/260873>
9. Doğan, B . (2021). Orta Asya Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Belirleyicileri. *Akademik Düşünce Dergisi* , (3) , 32-41 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/akademikdusunce/issue/62550/842494>
10. Doğan, S. (2021). Bozkurt'un Ejderha ile Dansı (Türk-Çin İlişkilerinin Kısa Tarihi). *Türk Dünyası Araştırmaları* 127, s. 461-466 doi: 10.4103/ijo.IJO_3284_20
11. Donohue Joseph, Kashkoush Ahmed, Alan Nima, Agarwal Nitin, (2021). Bibliometric profiles of contemporary leaders in neurosurgery, *Interdisciplinary Neurosurgery*, Volume 24, 101087, ISSN 2214-7519, <https://doi.org/10.1016/j.inat.2020.101087>.
12. Dumrul, Y, Kılıçarslan, Z. (2020). Türkiye'nin Uluslararası Ticareti ve Ekolojik Ayak İzi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (3) , 1589-1597. DOI: 10.33206/mjss.558346
13. Eliküçük Yıldırım, N. (2021). Çin'in Covid-19'la Mücadelesi: Sağlık İpek Yolu ve Küresel Propaganda Savaşları. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (1) , 115-132. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/klujfeas/issue/61104/854370>
14. Ersoy, A. (2015). Uluslararası Ticarete Çekim Eşitliği Yasasının Teorik Bir Değerlendirilmesi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7 (1) , 100-105. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/iibfdkastamonu/issue/29392/314706>
15. Eryılmaz, İ., (2021). Türkistan Coğrafyası ve Jeopolitiği, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7, s. 315-333
16. Günay, E, Çetiner, S, Sevinç, S, Kütükçü, E. (2019). Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye - Çin Ekonomik İşbirliği Çerçevesinde Orta Koridor ile Kuşak ve Yol Girişimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (2) , 157-175. Retrieved from <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/tr/pub/issue/51188/657145>
17. Haghnazar Koochaksaraei, Roozbeh; Gadelha Guimarães, Frederico; Hamidzadeh, Babak; Hashemkhani Zolfani, Sarfaraz. (2021). "Visualization Method for Decision-Making: A Case Study in Bibliometric Analysis" *Mathematics*, 9, no. 9: 940. <https://doi.org/10.3390/math9090940>
18. Hao Zhuo, Rallings Anna M., Espinoza Vicky, Luo Pingping, Duan Weili, Peng Qidong, Gao Yang, Viers Joshua H., (2021). Flowing from East to West: A bibliometric analysis of recent advances in environmental flow science in China, *Ecological Indicators*, Volume 125, 107358, ISSN 1470-160X, <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2021.107358>.
19. İkiz, A. (2019). Tek Kuşak Tek Yol Projesi Ve Türkiye'ye Olası Etkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (72) , 1688-1700. DOI: 10.17755/esosder.535844
20. Kalra, Gagan; Kaur, Rishemjit; Ichhpujani, Parul; Chahal, Rutvi; Kumar, Suresh, (2021). COVID-19 and ophthalmology, *Indian Journal of Ophthalmology*, Volume 69 , Issue 5 , p 1234-1240,
21. Kanmounye Ulrick Sidney, Tochie Joel Noutakdie, Mbonda Aimé, Wafo Cynthia Kévine , Daya Leonid, Atem Thompson Hope , Nyalundja Arsène Daniel and Eyaman Daniel Cheryl, (2021). Systematic review and bibliometric analysis of African anesthesia and critical care medicine research part II: a scientometric analysis of the 116 most cited articles, *BMC Anesthesiology*, Volume: 21, Issue: 1, DOI: 10.1186/s12871-021-01246-4
22. Koçak, M, (2019). Moğollar Zamanında Ticaretin Beşiği: İpek Yolu. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, p. 37-46, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/630025>

- 23.Korkmaz, H . (2021). Kuşak ve Yol Girişimi Bağlamında Çin'in Arktik Politikası. *International Journal of Politics and Security*. 3, p. 244-262
- 24.Marangoz, M, Tuncer, B . (2020). Yeni İpekyolu Projesi ve Türkiye – Kazakistan - Çin İlişkileri Kapsamında Ulaştırma Koridorları. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi*, 7 (2) , s.221-241. DOI: 10.47097/piar.823624
- 25.Martín-del-Río, Beatriz; Neipp, Marie-Carmen; García-Selva, Adrián; Solanes-Puchol, Angel. (2021). "Positive Organizational Psychology: A Bibliometric Review and Science Mapping Analysis" *Int. J. Environ. Res. Public Health* ,18, no. 10: 5222. <https://doi.org/10.3390/ijerph18105222>
- 26.Milner Helen V. (1999). The Political Economy of International Trade, *Annual Review of Political Science*, 2, p.91–114.
- 27.Musa TH, Akintunde TY, Musa HH, Ghimire U, Gatasi G. (2021). Malnutrition Research Output: A Bibliometric Analysis for articles Index in Web of Science between 1900 and 2020. *Electron J Gen Med*. 18(3):em293. p.1-11, <https://doi.org/10.29333/ejgm/10840>
- 28.Ouyang, Yiran; Cai, Yanpeng; Guo, Hongjiang., (2021). "Visualization and Analysis of Mapping Knowledge Domains for Food Waste Studies" *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18, no. 10: 5143. <https://doi.org/10.3390/ijerph18105143>
- 29.Özdemir, S, Sacar, Ö, Özcan, E. (2021). Dijkstra Algoritması Kullanılarak İpek Yolu Koridorları Arasında En Kısa Ulaştırma Güzergâhının Belirlenmesi. *Demiryolu Mühendisliği* , (13) , s.97-105. DOI: 10.47072/demiryolu.811572
- 30.Özmen, A. (2021). SSCB'den Ayrılan Türk Cumhuriyetlerinin Yerel Yönetim Perspektifleri. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 6 (11) , 51-60. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijar/issue/58669/867820>
- 31.Plusquellec, P., Denault, V. (2018). The 1000 Most Cited Papers on Visible Nonverbal Behavior: A Bibliometric Analysis. *J Nonverbal Behav* 42, p.347–377. <https://doi.org/10.1007/s10919-018-0280-9>
- 32.Robertson D. H, (1938). The Economic Journal, *The Economic Journal* , Vol. 48, No. 189, pp. 1-14, Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/2225473>
- 33.Şahin, S . (2021). Investigation of the Turkey-China Relations and Its Media Movements . *Mecmua* , (11) , p. 435-454 . DOI: 10.32579/mecmua.815598
- 34.Shi, J., Gao, Y., Ming, L. et al. A bibliometric analysis of global research output on network meta-analysis. *BMC Med Inform Decis Mak* 21, 144 (2021). <https://doi.org/10.1186/s12911-021-01470-5>
- 35.Südüpak, Ö. (2013). Energy Competition on Modern Silk Road and The Importance of Turkey to the Trade of the Energy Economies. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives* , 1 (2) , p.25-44 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jimeep/issue/32139/356540>
- 36.Tunc, H . (2018). Uluslararası Ticaret Bölümü Öğrencilerinin İşsizlik Kaygısının Azalmasında Etkili Olan Faktörler . *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (2) , 254-264 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/pesausad/issue/38657/411173>
- 38.Worldbank, *Worldbak data popular indicators*, <https://databank.worldbank.org> (Access time: 02.06.2021)
- 39.Yazgan, T. (2011). İpek Kuşak. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0 (43) , 43-52. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9547/119230>
- 40.Yılmaz, S (2021). Bir Kuşak Bir Yol Projesi Bağlamında Afrika Ülkelerini Bekleyen Muhtemel Tehlikeler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20 (77) , s.356-368 . DOI: 10.17755/esosder.745106
- 41.Yirmibeşoğlu, Ş , Yaşar Dinçer, F . (2018). Uluslararası Ticaret Bağlamında Klasik Realizm, Neo-Realizm ve Neo-Liberalizm. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (3) , 114-127 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/aksos/issue/39699/461744>
- 42.Zengin, Z . (2021). Japan's Alternative Projects for the Belt and Road Initiative: Competition Over The New Silk Road and Beyond . *Asya Studies*, 5 (15) , s.129-142. DOI: 10.31455/asya.801033

43.Zeybek, H. (2019). Uluslararası Ticarete Demiryolunun Lojistik Performansa Etkisi. *Demiryolu Mühendisliği* , (9) , 79-90 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/demiryolu/issue/40660/504346>

44.Zhou Wuyuan, Wang Xiang, (2021). Human gene therapy: A scientometric analysis, *Biomedicine & Pharmacotherapy*, Volume 138, 111510, ISSN 0753-3322, <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2021.111510>.

МАЗМУНУ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS:

Омурзаков С.А., Токтомаматова Н.К., Раймкулов К.А. АЙМАКТЫК ӨНҮГҮҮНҮ БАШКАРУУ.....	3
Омурзаков С.А., Токтомаматова Н.К., Калбаева Р.Д. АЙМАКТЫК ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ РОЛУ ЖАНА МААНИСИ.....	9
Маткеримова А.М., Кутфидинова З.И. КОММЕРЦИЯЛЫК БАНКТАРДАГЫ НАСЫЯ АМАЛДАРЫНЫН БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕБИ.....	15
Маткеримова А.М., Темирбаев М.Н. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ФОРМ И МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ.....	18
Маткеримова А.М., Темирбаев М.Н. ОСНОВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ КАЧЕСТВА ПОКАЗАТЕЛИ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ.....	23
Омошев Т.Т., Сулайманова Д.К. ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА ЮЖНОГО РЕГИОНА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	28
Сулайманова Д.К., Иманалиева А.И. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПЛАНИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ.....	35
Кокуева Э.С., Алымкулов Э.Н. ПОСТСОВЕТТИК ИНТЕГРАЦИЯ ЖАНА КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ МАМЛЕКЕТТЕР ШЕРИКТЕШТИГИНИН КЕЛЕЧЕГИ.....	38
Качканбаева А.С. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН РЕГИОНДОРУНУН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫН ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮН ТАЛДОО.....	42
Хурибаева Ч.Г. ЭКОНОМИКАЛЫК СИСТЕМАЛАРДЫН ЭВОЛЮЦИЯЛЫК МОДЕЛДЕРИ.....	46
Жолдошбаев И.А. НАСЫЯНЫН, НАСЫЯ МАМИЛЕЛЕРИНИН ЖАРАТЫЛЫШЫ ЖАНА ТАРЫХЫ ЖӨНҮНДӨ.....	49
Жолдошбаев И.А. НАСЫЯЛАРДЫН ТҮРЛӨРҮ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ ЖӨНҮНДӨ.....	53
Омошев Т.Т., Куваков Ж., Куваков С.Ж. 11-КЛАССТА «ПИРАМИДА» ТЕМАСЫН ОКУТУУ.....	56
Дүйшеев Ж.А., Кулушова М.К. ҮЙ-БҮЛӨ СОЦИОЛОГИЯСЫНЫН “МАНАС” ЭПОСУНДА КЕЗДЕШКЕН ТҮШҮНҮКТӨРҮ.....	61
Дүйшеев Ж.А., Кылычбеков Б.К. САДРИ МАКСУДИНИН МУРАСЫНЫН УЧУРУ ЖАНА КЕЛЕЧЕГИ.....	66
Дөөлөтбекова Г.С. “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ АТ АТООЧТОРГО БАЙЛАНЫШКАН ДИАЛЕКТИЛИК СӨЗДӨР.....	69
Мамадалиева А.Т., Сатыбалдиева Э.А. КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕ ЭТИШ ЖАСООЧУ КУРАНДЫ МҮЧӨЛӨР.....	75
Сатыбалдиева Э.А., Мамадалиева А.Т. ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ КЕНЖЕ (5-6) КЛАССТАРДА ОКУТУУНУН УСУЛУ.....	79
Улан уулу А., Масиралиев Ф.М. АДАМДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫН УКУКТАРЫ МЕНЕН ЭРКИНДИКТЕРИН КОРГООНУН КОНСТИТУЦИЯЛЫК ЖАНА УКУКТУК КЕПИЛДИГИ.....	83

Улан уулу А., Осмоналиев Д.А. ЖАРАНДЫК ПРОЦЕССТЕГИ ЫНТЫМАКТЫК ЖАНА МЫЙЗАМДУУЛУК МАМИЛЕСИ.....	88
Улан уулу А., Бекболотов К.А. ИММУНИТЕТ ГОСУДАРСТВА И ЕГО СОБСТВЕННОСТИ.....	92
Кулуева Э.О. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТ АДИЛЕТТИГИН САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮ ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УЮШТУРУУЧУЛУК АСПЕКТИЛЕРИ.....	95
Кулуева Э.О. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АДВОКАТУРА ИНСТИТУТУНУН, ТАРИХЫЙ-ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УКУКТУК НЕГИЗДЕРИ.....	99
Асанов А., Равшанбеков Б.Р КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРИН АДАТ БОЮНЧА УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ.....	103
Акматбеков К.А., Маматкулов Э.М. ПРАВО НА ТОВАРНЫЙ ЗНАК И ЗНАК ОБСЛУЖИВАНИЕ.....	107
Имамидинова Ш.А., Равшанбеков Б.Р. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА СОТТОРДУН УКУКТУК МАКАМЫНЫН ТҮШҮНҮГҮ ЖАНА МАЗМУНУ.....	110
Аманбек уулу А., Калбаев Ж.О. ЖУМУШЧУЛАРДЫН ЭМГЕК УКУКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ КОРГООНУН ЖОЛДОРУ.....	113
Калмаматова А.А., Эзенкул кызы Э. ПРАВО СОБСТВЕННОСТИ НА ЗЕМЛЮ В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	116
Мамазакирова А.А. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РЕАЛИЗАЦИИ НОРМ И ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ.....	119
Сатыбалдиев Б.З., Эсеналиев К.Э. КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА АДАМДЫН СТАТУСУН ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУНУН КЕПИЛДИКТЕРИНИН НЕГИЗГИ БЕЛГИЛЕРИ.....	122
Zarnigor Hamrabaeva KIRGIZISTAN'DAKİ ÇALIŞAN ÇOCUKLARIN HAKLARI VE ÇOCUKLARIN DEVLETLE İLETİŞİMİNDE İNOVASYON TEKNİKLERİNİN KULLANIMI.....	126
İbrahim Avcı, Davran İuldashev INTERNATIONAL TRADE: KYRGYZSTAN.....	129

БИЗДИН АВТОРЛОР / НАШИ АВТОРЫ /OUR AUTHORS:

1.Омурзаков Сатыбалды Ашимович – д.э.н., профессор, ректор МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

2.Омошев Тологон Тенирович – к.п.н., профессор, проректор по науке, международным связям и инновационно-образовательным технологиям МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

3.Маткеримова Анаркан Маткасымовна – д.э.н., профессор кафедры “Бухгалтерский учет, анализ и аудит” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

4.Дуйшеев Женишбек Аматысакович – к.и.н., профессор, директор ИНОО МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

5.Раймкулов Калбек Абдисейитович – к.э.н., доцент, директор ГЭК МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

6.Токтомаматова Нурзат Кантороевна– к.э.н., доцент, зав. кафедры “Финансы и кредит” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

7.Сулайманова Диларам Капарбаевна – к.э.н., доцент, начальник отдела науки, аспирантуры и докторантуры.

8.Кокуева Эльмира Сатыбалдыевна – к.э.н., доцент, зам. директора ИНОО МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

9.Юлдашев Давран Лутфуллаевич – PhD, доцент, зав. кафедры “Менеджмента и туризма” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

10.Сатыбалдиева Гулмира Абдуллаевна – к.ф.н., доцент кафедры “Иностранных языков, теория перевода и практики” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

11.Улан уулу Авакан - PhD, доцент, зав.кафедры “Теории, истории государства и права” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

12.Куваков Сталбек Женишбекович - к.и.н., доцент ЖАГУ имени Б.Осмонова.

13.Илкер Авшар - PhD, преподаватель кафедры “Информатики” Газиантепского университета (Gaziantep University, Gaziantep Üniversitesi).

14.Куваков Женишбек – преподаватель средней школы Кок-Арт Сузакского района.

15.Калбаева Рахат Дуйшоевна – преподаватель кафедры “Экономики и экономических исследований” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

16.Качканбаева Айпери Сапарбековна – преподаватель кафедры “Учетно-финансовых дисциплин” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

17.Кулушова Миргул Камаловна – преподаватель кафедры “Общеобразовательных дисциплин” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

18.Доолотбекова Гулжамал Султанбековна – преподаватель кафедры “Математики, информатики и педагогики” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

19.Мамадалиева Анара Токтосуновна – преподаватель кафедры “Международных отношений и общетеоретических дисциплин” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

20.Хамрабаева Зарнигор Каримжановна – преподаватель кафедры “Международных отношений и общетеоретических дисциплин” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

21.Кулуева Эльвира Ормонбековна – преподаватель кафедры “Уголовного права и процесса” МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

22.Кутфидинова Зубайдахан Имамидиновна – магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

23.Темирбаев Максат Нурланбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

24.Алымкулов Элдияр Нурбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

25.Хурбаева Чиннигул Гайдар кызы - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

26.Кылычбеков Бексултан Кылычбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

27.Масиралиев Феликс Мелсович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

28.Осмоналиев Дониер Абдугафурович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

29.Бекболотов Канатбек Абдылдаевич - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

30.Асанов Ариет Арстанбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

31.Равшанбеков Бекмамат Равшанбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

32.Акматбеков Кубандык Акматбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

33.Маматкулов Элдияр Манасович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

34.Имамидинова Шааркан Асилбековна - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

35.Аманбек уулу Асылбек - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

36.Калбаев Жоодарбек Османбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

37.Калмаматова Асема Айбековна - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

38.Эзенкул кызы Элизада - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

39.Сатыбалдиев Бексултан Замирбекович - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

40.Эсеналиев Кошубак Эсеналиевич - магистрант 2 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

41.Жолдошбаев Иса Анварович - магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

42.Иманалиева Адина Иманалиевна - магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

43.Мамазакирова Айдана Айбековна - магистрант 1 курса Высшей школы магистратуры МНУ имени К.Ш.Токтомаматова.

Информация о научно-популярном периодическом журнале «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова»

В Международном университете имени К.Ш.Токтомаматова издаётся научно-популярный периодический журнал «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова». Периодичность издания ежеквартально.

Целью журнала является публикация в открытой печати основных научных результатов исследований ученых Кыргызстана и других стран.

«Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова» включён в Перечень научных и научно-технических периодических изданий, рекомендованных для публикации основных научных результатов диссертаций, научных статей утверждённый Высшей аттестационной комиссией Кыргызской Республики.

В журнале публикуются научные статьи по следующим тематическим направлениям исследований:

- актуальные вопросы высшего профессионального образования и воспитательного процесса в сфере высшего профессионального образования, студенческой молодёжи;
- вопросы совершенствования технологии и методологии обучения в вузах и интеграция стран Центральной Азии в Болонский процесс;
- социально-экономические проблемы мировой экономики и стран Центральной Азии;
- вопросы педагогики и психологии;
- актуальные проблемы философии и общественно-языковых дисциплин;
- современные проблемы прикладной математики и информатики;
- международные отношения и туризм.

Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова будет благодарен всем, кто будет содействовать распространению информации об этом журнале и выражает готовность к сотрудничеству со всеми заинтересованными лицами.

Статьи и сопроводительные документы необходимо присылать по адресу: Кыргызская Республика, 715 613, г. Жалал-Абад, мкр. Спутник ул. Жени-Жок 30, редакция журнала «Вестник Международного университета имени К.Ш.Токтомаматова», (каб. №4), или отправить на электронный адрес: naukamnu@gmail.com, tolomo@mail.ru.

Справки можно получить по телефонам: +996 (3722) 5-07-05, 5-32- 31, 5-18-11.

Статьи будут рекомендованы к публикации после одобрения редакционной коллегией журнала, в состав которого входят видные ученые Кыргызской Республики, Российской Федерации, Турции и Казахстана. Статьи, не получившие одобрения редакционной коллегии, возврату не подлежат. Ответственность за достоверность информации, изложенной в статьях, несут их авторы.

К научным статьям предъявляются следующие требования:

- содержание и техническое оформление должны соответствовать всем требованиям к научным статьям (профессиональную экспертизу осуществляет рецензент - специалист по соответствующему направлению, который определяется редакционной коллегией, а техническую экспертизу проводит ответственный секретарь издания);
- в одном номере журнала публикуется не более 2-х статей одного автора;
- публикация платная, автор должен отдельно выкупить один номер журнала по его розничной стоимости (вне оплаты за публикацию).

Статья будет принята к рассмотрению редакционной комиссией при условии наличия следующих сопроводительных документов:

- выписка из протокола заседания соответствующей кафедры с рекомендацией к печати;
- название статьи на языке изложения и английском языке жирным шрифтом 14 размера, межстрочный интервал -1,5. а также аннотация на английском языке (10 размер шрифта) обязательны;
- аннотация на языке статьи предпочтительна;
- УДК - желательно;

-указание списка использованной литературы не обязательно только для докторов наук, не использовавших какие-либо источники информации, т.е. если статья представляет собой результат его личных исследований;

-краткое резюме автора: Ф.И.О., должность, научная степень и звание, контактные данные;

-рукопись статьи объемом в 6-16 страниц машинописного текста в одном экземпляре и электронная версия в редакторе Microsoft Word (обязательно приложение электронного носителя с указанием файла); наличие оплаты;

-шрифт для текстов - Times New Roman.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

УДК, название статьи на языке изложения основного текста, Ф.И.О. автора (авторов, если они представляют один вуз), место работы (наименование вуза, учреждения), город (если в наименовании вуза нет четкого названия города), страна.

Пример:

УДК _____

Тема статьи (шрифт 12): _____

автор _____ ,

наименования вуза /

учреждения _____ ,

город, страна _____ .

(шрифт 12)

Аннотация (на языке изложения, на английском языке):

.....

(шрифт 10)

Ключевые слова (на языке изложения, на английском языке):

.....

(шрифт 10)

Текст статьи (шрифт 12, Times New Roman, интервал 1,5).....

.....

.....

Список использованной литературы (шрифт 12):

1.....

2.....